

TARTALOM

Konjunktúraelemzések 2020 tavaszán	3
GKI Gazdaságkutató Zrt. – Karsai Gábor	4
Kopint-Tárki Zrt. – Nagy Katalin – Matheika Zoltán – Palócz Éva – Tóth G. Csaba	13
Magyar Nemzeti Bank – Hajnal Mihály	25
Századvég Gazdaságkutató Zrt. – Horváth Diána – Molnár Dániel – Regős Gábor	30
Makrogazdasági mutatók és előrejelzések	43
Bethlendi András – Mérő Katalin: A pénzügyi közvetítés struktúrájának változásai – a kelet-közép-európai régió speciális fejlődése a nemzetközi és európai folyamatok tükrében	45
Hortoványi Lilla – Szabó Zsolt Roland – Nagy Sándor Gyula – Stukovszky Tamás: A digitális transzformáció munkahelyekre gyakorolt hatásai – Felkészültek-e a hazai vállalatok a benne rejlő nagy lehetőségre (vagy a veszélyekre)?	73
Abstracts of the Articles	97
JOGI MELLÉKLET	
Vadász Vanda: A kulturális javakkal kapcsolatos jogvitákra irányadó jog a magyar jogrendszerben	21
Abstract of the Article	41
ÚJ KÖNYVEK	
Francis B. Jacobs: The EU after Brexit. Institutional and Policy Implications (Horváthy Balázs)	42

**A folyóirat példányonként megvásárolható
a szerkesztőségben.**

**A Magyar Közgazdasági Társaság,
valamint a Magyar Közgazdaságtudományi Egyesület tagjai számára
a szerkesztőség előfizetés esetén 33 százalék kedvezményt ad.**

**A szerkesztőség címe: 1112 Budapest, Budaörsi út 45.
1518 Budapest, Pf. 71**

Telefon: 309 26 95 • Fax: 309 26 47

E-mail: kulgzadasag@kopint-tarki.hu

Munkatársak elérhetősége:

Főszerkesztő: Losoncz Miklós (E-mail: Losoncz.Miklos@uni-bge.hu)

Szerkesztők: Farkas Zoltán (E-mail: zoltan.farkas@kopint-tarki.hu)

Landau Edit (E-mail: edit.landau@kopint-tarki.hu),

Vince Péter (E-mail: vince.peter@krtk.mta.hu)

Szerkesztőségi titkár: Rózsás Erika (E-mail: erika.rozsas@kopint-tarki.hu)

**A KOPINT Konjunktúra Kutatási Alapítvány
Külgazdaság honlapja:**

www.kulgzadasag.eu, illetve www.kopintalapitvany.hu

A szerkesztésért felel: Losoncz Miklós. A szerkesztőség címe: 1112 Budapest, Budaörsi út 45. Telefon: 309-2642, 309-2695. E-mail: kulgzadasag@kopint-tarki.hu. Kiadja a Kopint Konjunktúra Kutatási Alapítvány, 1065 Budapest, Nagymező utca 37–39. A kiadásért felel: Palócz Éva, a Kuratórium elnöke.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest. Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél, www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>), e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen, telefonon 06-1-767-8262 számon, levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>), 1900 Budapest, 06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Külföldön terjeszti még a Batthyány Kultur-Press Kft. 1014 Budapest, Szentháromság tér 6. Tel.: 201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu. Belföldi előfizetési díjak: 1 évre: 10 800 Ft, fél évre 5400 Ft, összevont számok ára 1800 Ft.

Megjelenik kéthavonta összevont számok formájában. HU ISSN 0324-4202

Tördelés: Király és Társai Kkt.
Cégvezető: Király Ildikó

Készült a *mondAt Kft.* nyomdájában • www.mondat.hu
Ügyvezető igazgató: Nagy László

Konjunktúraelemzések 2020 tavaszán

A *Külgazdaság* 2001 óta közli a gazdaságkutatók prognózisait és elemzéseit, ám eddig még soha nem kínált az olvasóinak ilyen szerény terjedelmű kitekintést. Két megszokott partnerünk elpasszolta a felkérést, és a számszerű előrejelzéseket tartalmazó táblázat sem volt még soha ilyen lyukas. Azok a számok pedig, amelyek benne szerepelnek, békeidőben elképzelhetetlen szóródást mutatnak.

A GKI március 23-án tette közzé prognózisát, a Századvég április 4-én, a Magyar Nemzeti Bank április 7-én, a Kopint-Tárki pedig április 10-én küldte el a Külgazdaság szerkesztőségének. Mivel az előrejelzések szavatossági ideje a koronavírus-járvány és a nyomában járó gazdasági zavarok, leállások miatt hetekre rövidült, a dátumok a dokumentumok fontos kellékei.

A szerkesztőség épp ezért biztosra veszi, hogy fontos kordokumentumokkal ajándékozta meg valamennyi érdeklődőt.

Journal of Economic Literature (JEL) kód: A1, E0, E6.

GKI Gazdaságkutató Zrt.: Külföldi forrásokra is szükség lesz

KARSAI GÁBOR

A GKI a jelenlegi helyzetben szakmailag megalapozhatatlannak tartja a szokásos részletezettségben elkészíteni negyedévente megjelenő előrejelzését. Ezért az alábbiakban *két forгатókönyv alapján csak a pillanatnyilag feltételezhető fő tendenciák* bemutatására vállalkozik. Az előrejelzés lezárására 2020. március 21-én került sor, a *Külgazdaságban* megjelenő cikk ennek szövegében és számaiban változatlan közlése.

1. A koronavírus-járvány globális hatása – világszerte használhatatlan korábbi prognózisok, egyre pesszimistább friss előrejelzések, kormányzati lépések a járvány, majd az ennek következtében fenyegető recesszió kordában tartására.

A világ és Magyarország gazdasági folyamatai számára új helyzetet teremtett a koronavírus-járvány, illetve az általa okozott pánik, a kormányok kényszerű korlátozó lépései, a *gazdasági tevékenység szűkülésének* országonként és ágazatonként eltérő, de egyaránt tovaggyűrűző folyamata. Már március első felében nyilvánvalóvá vált, hogy a korábbi részletes prognózisok – így az EU február közepén publikált, a járvány hatásaival érdemben még nem számoló, előző évivel azonos, 1,4 százalékos – növekedési előrejelzései használhatatlanok. A járvány világméretűvé válása ugyanis már tény, ugyanakkor *mélyége és időtartama teljesen bizonytalan*. Közben Kínában már éledezik a gazdaság, Európában most terjed a járvány, s ezzel *a lakosság mozgását korlátozó intézkedések* sora. A világ tőzsdéinek általános zuhanása, majd időnként jelentős pozitív korrekciója jól mutatja az általános félelem és bizonytalanság légréjét.

Világszerte általánossá vált a felismerés, hogy *csak a lakosság mozgásának radikális korlátozásával* lehet megállítani a járványt, ami *szükségképpen* a gazdasági folyamatok átmeneti visszaesésével, *recesszióval* jár, hiszen ez a globális termelői láncokat és a fogyasztói keresletet fizikailag és a várakozások alakulásán keresztül is keményen érinti. A *jegybankok* csökkenteni kezdték irányadó kamatukat, a kormányok – még a német kormány is – lazítani kezdték költségvetési szigorukon, s hatal-

Karsai Gábor, a GKI Gazdaságkutató Zrt. vezérigazgató-helyettese.

E-mail: karsai.gabor@gki.hu

<https://doi.org/10.47630/KULG.2020.64.3-4.4>

mas *költségvetési mentőcsomagokat* hirdettek meg. Az EU pedig jelentős, mintegy 40 milliárd euró reálgazdasági mentőcsomagot jelentett be. Az intézkedések lényege, hogy maximális rugalmassággal kezelik az állami támogatási és költségvetési költsékezési szabályokat, továbbá hatalmas EU-pénzeket csoportosítanak át a tagállamok részére a közös költségvetésből. Ez konkrétan azt jelenti, hogy a 2014–2020-as uniós fejlesztési ciklusból még fel nem használt 29 milliárd eurónyi kohéziós pénzt a koronavírus elleni küzdelemre lehet költeni, sőt emellett a tagállamoknak nem kell visszafizetniük a közös kasszába további 8 milliárd eurót, ami különböző okokból júniusig lett volna esedékes. Ebből az összesen 37 milliárd euróból az egészségügyi rendszert lehet megerősíteni (például maszkokat, lélegeztetőgépeket lehet venni), forrásokat lehet nyújtani a bajba jutott cégeknek, valamint a rövid távú foglalkoztatást lehet belőle támogatni. Mivel Magyarország ezeket a pénzeket lényegében már megelőlegezte a cégek számára, ezt a segítséget a kormányzat nem tudja igénybe venni. Nagy kérdés, hogyan és milyen tartalommal gyorsítható fel az *EU 2021-től kezdődő költségvetésének elfogadása*.

A nemzetközi és hazai előrejelzők folyamatosan csökkentik növekedési prognózisaikat. Az *OECD március eleji előrejelzése* (2,4 százalékra mérséklődhet a világgazdaság növekedése) *már most túl optimistának bizonyult*. Az OECD szerint különösen az egyébként is szerény növekedésre számító *Japán és az eurózóna kített a recessziónak*. Az európai államok közül Olaszország, az eurózóna harmadik legnagyobb gazdasága a legérintettebb a járvány által, amelynek a gazdasága már vírus nélkül is gyenge lábakon állt. A jelentés emellett arra figyelmeztetett, hogy az Egyesült Királyság és az Európai Unió brexit utáni sikertelen tárgyalásai is jelentős kockázatot jelentenek a két fél gazdaságára nézve. Az Egyesült Államok gazdaságilag gyorsan és erőteljesen reagált a járványra: a *Fed* kétszer is csökkentette az irányadó kamatot, a pénzügyi kormányzat pedig nagy összegű fiskális ösztönzést hajtott végre.

Az *Európai Bizottság* március közepén *legalább 1 százalékos visszaesést prognosztizált az EU egészére*, ami mintegy 2,5 százalékpontos csökkentés a korábbi prognózisához képest. Pár nappal később (március 19-én) az *Európai Központi Bank* elnöke már *az eurózóna gazdaságainak 5 százalékos visszaesését* valószínűsítette.

A *Pénzügyminisztérium* még a pánik kialakulása, a vészhelyzet március 11-i meghirdetése előtt az OECD világgazdasági előrejelzéséhez hasonlóan 0,5 százalékponttal 3,5 százalékra mérsékelte a magyar GDP növekedésére vonatkozó előrejelzését, majd március közepén *a +3,7 és -0,3 százalék közötti, nagyon széles sávban* határozta meg a várható magyar növekedést (illetve zsugorodást). Akkor a

felső határ nagyon optimistának, az alsó viszont meglehetősen pesszimistának tűnt. A pénzügyminiszter újabb megnyilatkozásai a *visszaesést valószínűsítik*.

A GKI már régóta jelentős lassulást várt 2020-ra (a 2019. évi, az EU-ban az egyik leggyorsabb, 4,9 százalékos dinamikához képest) a növekedés hajtóerőinek – főleg az EU-támogatások által generált beruházások, de kisebb mértékben a fogyasztás és a külső kereslet – lassulása miatt. Ez tavaly év végétől 3,2 százalékos (reálisabban 3-3,5 százalékos) növekedési előrejelzést jelentett. A jelenlegi járványos helyzetben a GKI már csak a visszaesés mértékét tartja kérdésesnek. *A fő kérdés így az, hogy a vírus okozta mozgáskorlátozások csak a második negyedévet, a harmadik negyedévet vagy még hosszabb időszakot fognak-e érinteni.* A nemzetközi prognózisok (például a JP Morgan) a második negyedévben súlyos visszaesést, majd a második félévben jelentős visszapattanást (javulást) valószínűsítene. *A GKI forgatókönyvei közül a kevésbé pesszimista „A” forgatókönyv is ebből indul ki, s éves átlagban 3 százalékos visszaeséssel számol. Ugyanakkor a járvány elhúzódása, illetve mélyebb volta esetén 7 százalék körüli recessziót prognosztizál. Ezek a forgatókönyvek természetesen igen bizonytalan feltételezéseken alapulnak, s ennél kedvezőtlenebb folyamatok is kialakulhatnak.*

2. Gazdasági várakozások, a cégek véleménye a járvány hatásairól – március első felében még viszonylag erős volt az optimizmus, ám a magyar gazdaság jövőjéről alkotott vélemény látványosan romlott.

Márciusban még *meglepően kevésbé csökkent* a GKI konjunktúraindexe, az üzleti várakozások kissé romlottak, a fogyasztóiak változatlanok maradtak. Ez nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy a felmérésre a szokásos időpontban, a fogyasztók esetében március 1. és 8., a vállalkozások esetében március 5. és 13. között került sor, vagyis jellemzően a járvány miatt március 11-én bejelentett *vészhelyzet előtt*. Ugyanakkor az üzleti várakozások hat és fél év óta először *már ekkor a negatív tartományba* kerültek, vagyis valamivel több cég látta gazdaságilag rosszabbnak, mint jónak a jövőt. Az üzleti szférán belül minden ágazat várakozásai romlottak, a szolgáltatásoké azonban csak hibahatáron belül. *A magyar gazdaság jövőjének megítélése viszont nagyon jelentősen, a 2008. októberéhez hasonló mértékben zuhant.*

A GKI az MGYOSZ megbízásából (ugyancsak nagyobb részét a vészhelyzet bejelentése előtt) *külön felmérést végzett a koronavírus okozta járvány már érezhető és a közeljövőben várható hatásairól* a magyar gazdaságra. E szerint a járvány következményei már határozottan jelen vannak a magyar gazdaságban. A járvány hatását a cégek üzletmenetére az összes válaszadó 7 százaléka jelentősnek érezte,

s további 20 százalékuk is érzékelt némi hatást, vagyis összesen *a cégek több mint egynegyede érintett*. (Feltételezhető, hogy a magukat érintettnek érző cégek aránya az időközben bejelentett korlátozó intézkedések hatására azóta érdemben tovább emelkedett.) Logikus fejlemény, hogy *a foglalkoztatott létszám emelkedésével párhuzamosan nő a járvány okozta jelenségek érzékelése is*, mivel a nagyobb cégek – kiterjedtebb üzleti kapcsolataik révén – nagyobb valószínűséggel ütköztek ilyenekbe. A 11 fő alatti mikrocégek mindössze 22 százaléka érzékelt bármilyen hatást, miközben a 250 fő feletti nagyvállalatok csaknem fele számolt be erről. Az átlagosnál *kevésbé érintett* nemzetgazdasági ág az építőipar, itt a járvány hatásai által érintett cégek aránya mindössze 15 százalék. A többi ágazat cégei nagyjából hasonló arányban jelezték a járvány következményeinek érzékelését. Az üzleti szolgáltatásokon belül *a turizmus, valamint a szórakoztatás és szabadidős szolgáltatás területén* tevékenykedők számoltak be a *legrosszabb kilátásokról*.

A beszállítói kapcsolatok problémáit a felmérés résztvevőinek nagyobb része átmeneti jelenségnek tartja. Erre utal, hogy a válaszadók szűk negyede fontolgatja beszállítói hálózatának átstrukturálását (a kisebb vagy jelentősebb hiányt tapasztalóknak pedig mintegy harmada). A szolgáltató cégek mindössze 8, a mezőgazdasági és a kereskedő cégek 20-20, az építőipariak közel 30, míg az ipariak 40 százaléka tervezi a beszállítók újrapozicionálását. Ez valójában – tekintettel arra, hogy még csak a járvány legelején tartunk – igen magas arány. Feltételezhető, hogy a közeljövőben kényszerhelyettesítés formájában, s középtávon a több lábbon állás érdekében is lesz átrendeződés a hazai és nemzetközi beszállítói láncokban. Ez sok hazai cég számára akár kedvező üzleti lehetőségeket is rejtget magában, ha az EU-n belül előtérbe kerül az ázsiai piacoktól való függés csökkentése.

3. A GKI két forgatókönyve a magyar gazdaság 2020. évi folyamataira – 3 vagy 7 százalékos visszaesés.

A GKI a jelenlegi bizonytalan helyzetben megalapozhatatlansága miatt indokolatlanak tartja részletes előrejelzés készítését. Ehelyett két, mindenekelőtt a növekedési ütemben eltérő forgatókönyvet vázol fel. Az „A” változat „csak” 3 százalékos, a „B” 7 százalékos idei magyar GDP-csökkenést valószínűsít; mindenekelőtt a járvány időtartamának és mélységének függvényében.

A januári adatok – a kiskereskedelmi és turisztikai forgalom gyors, az ipar szerény növekedése, az építőipar némi visszaesése –, továbbá a GKI konjunktúraindexének első negyedévből csak szerény romlása összességében még a tavaly feltételezhető növekedési pályára utalnak. Március közepéig a tavalyinál kisebb

ütemben, de nőtt a magyar gazdaság, így az első negyedévben még 2-3 százalékkal nőhetett a magyar GDP. Ugyanakkor a második negyedévben a turizmus, a szórakoztatóipar, az autóipar szinte teljes leállása, a kereskedelem korlátozása következtében, más oldalról a fogyasztás lényeges területeken történő csökkenése, a beruházások egy részének leállítása miatt 20 százalék körüli visszaesés lehetséges. Az „A” változat azzal számol, hogy a stabilizálódó gazdaság a második fél évben az előző év azonos időszakához képest 3 százalékos növekedésre lesz képes. A „B” változat csak a visszaesés második félévi körülbelül 6 százalékra való lefékeződésével számol (a fél éven belül fokozatos javulással). A két változat közötti legmarkánsabb különbség a háztartások fogyasztásában érezhető: míg az „A” változat lényegében stagnálásközeli (valójában minimális, 1 százalék körüli) fogyasztásszűkülést tartalmaz, addig a „B” változat jelentős, húsba vágó, 4 százalékos visszaeséssel számol. A jelenlegi információk alapján a járvány elsősorban a turisztikai, a szórakoztatóipari, az autóipari, a szállítási és a nem napicikk-kereskedelmi ágazatot érinti a legerőteljesebben, de nagy a kockázat a globális ellátási láncokba bekapcsolódott, s a kínai, majd immár akár az európai beszállítóktól jelentősen függő ipari cégek számára is, ami a beszállítói láncok zavarainak tovaterjedése következtében a gazdaság nagy részét érinti. A növekedés a pánik elmúltával is visszafogott marad. A keresleti oldal a tartós válságba került nemzetközi turizmus, a tartós fogyasztási cikkek vásárlásának halasztása, illetve a megfontoltabb hitelfelvétel miatt csak viszonylag lassan élénkül. A kínálati oldalon a beszállítói problémák miatt kialakuló hiányok, a kiszolgáltatottság elleni védekezésésként kialakítandó több lábbon állás idő- és pénzigénye okozhat problémákat. Ugyanakkor a leapadt készletek feltöltése lökést adhat a világgazdaságnak. Ennek esetenként a magyar gazdaság szereplői is haszonélvezői lehetnek.

4. Ágazati tendenciák – vesztesvetélkedő.

Az ágazatok közül a legnagyobb vesztes az idegenforgalom, amely a kereskedelmi ágazat GDP-jének közel egyötödét teszi ki, s amely akár egy évre gyakorlatilag befagy (főleg a nemzetközi része). Miközben a napi cikkek forgalmát a pánik átmenetileg megemelte, az egyéb kiskereskedelmi forgalmat a fertőzéstől való félelem és főleg behozatali problémák, de a hazai korlátozások miatt is csökkenő kínálat, a kötelező boltbezárások, valamint a lakossági vásárlóerő, a növekvő munkanélküliség és a széles körben csökkenő keresetek átmenetileg jelentősen csökkentik. Nagyon nagy vesztes lesz a szórakoztatási szektor a bizonytalan ideig tartó zárva tartások miatt. A szállításban – főleg a nemzetközi szállításokban, de a leálló cégekhez történő be- és kiszállítások megszűnése miatt is valószínű a csökkenés. Az iparban főleg

a globális ellátási láncokba integrálódott cégeknél várhatók leállások, e szektorban viszont a helyettesítés új értékesítési lehetőségeket is kínálhat egyes vállalkozások számára. A *pénzügyi szektorban* a hitelek kamat- és tőketörlesztésének év végéig történt felfüggesztése rövid távon, de egyes cégek és személyek megrendülő fizetőképessége hosszabb távon is gondokat okozhat, miközben az új hitelfelvetelektől való tartózkodásra is számítani kell. Az *építőipar* és az ingatlanszektor visszaesése – elsősorban a „B” változatban – átlag alatti lehet. *Érdemi növekedés csak a telekommunikációs szektorban várható (a személyes mozgás és kapcsolatok kerülése miatt), továbbá némi emelkedés valószínű a közigazgatási, egészségügyi stb. szektorban a járvány-nyal kapcsolatos kiadások miatt. Növekedési tartalékot jelent, hogy három gyenge év után emelkedhet a mezőgazdasági termelés is.*

A külkereskedelemben a külső kereslet csökkenése és a beszállítási problémák miatt *csökken az export*. Az eddig kiviteli többletet biztosító ágazatok – autóiipar, idegenforgalom, szállítás – a járvány miatt *megrogyannak*. Az *importot* a belföldi kereslet csökkenése és a kínálati, szállítási zavarok fogják vissza, az import azonban valamivel kevésbé csökken, mint az export. A „B” változatban az olló még szélesebbre nyílik a rosszabb exportképesség miatt.

5. Foglalkoztatás és lakossági jövedelem – a munkanélküliség megugrásánál csak a mérték és az időtáv a kérdéses, a keresetek kényszerű átmeneti csökkenését rövid távon elviselhetőbbé teszi a munkahelyek megőrzése.

A *foglalkoztatottak száma* 2019-ben 1 százalékkal emelkedett, 2020-ban *csökkenés* várható. A szakképzett munkaerőt foglalkoztató, normál körülmények között piacképes termékeket, illetve szolgáltatásokat kínáló cégek feltehetőleg igyekeznek különböző keresetcsökkentő technikákkal, de *megtartani* a munkaerőt, mások, főleg a nem elég tőkeerősek, *elbocsátanak*. Különösen a kisvállalkozások alkalmazottai, az önfoglalkoztatók veszélyeztetettek. A kormányzat a 2020. évi költségvetés radikális átalakítását jelentette be, amelynek révén *forrásokat tud nyújtani a pénzügyileg megingott, illetve átmeneti foglalkoztatási gondokkal küzdő vállalatoknak* a csődök minimalizálása és a munkanélküliség minél kisebb megugrása érdekében. A kormány foglalkoztatási terheket átmenetileg könnyítő lépései nagyon fontosak. Ezzel együtt elkerülhetetlen, hogy a munkaerőhiány helyébe, legalábbis átmenetileg, a munkanélküliség lépjen. Ezt fokozza, hogy a *külföldön munkát vállalók száma* kényszerűen *csökkenhet* az ottani elbocsátások miatt. A 160 ezer fős, 3,4 százalékos *munkanélküliségi ráta* átmenetileg *nagyon megugorhat*, az „A” változatban 250 ezer főre, 5 százalék körülire, a B” változatban 400 ezerre, 8 százalék felettire. Kedvező

esetben ez a harmadik negyedévtől lassan újra csökkenésnek indulhat. Ha a járvány a harmadik negyedévben sem csillapodna, a munkanélküliségi ráta két számjegyűvé válna. Ezzel azonban a jelen előrejelzés nem számol.

2020-ban is jelentős a 8 százalékos minimálbér-emelés bérfelhajtó hatása, ugyanakkor a járvány okozta speciális foglalkoztatási és fizetési problémák – a termelés, illetve a szolgáltatás leállása, a munkaerő kényszerű otthonmaradása – miatt *teljesen új helyzet* alakult ki. *A mozgóbérek jellemzően összeszűkülnek*, terjed a fizetés nélküli szabadság, a csak rendelkezésre állási díj fizetése, a minimálbér-emelés hatását a cégek csökkentett munkaidővel igyekeznek kikerülni. Emiatt *a bruttó keresetek átmenetileg a nemzetgazdaság jelentős részében nominálisan is csökkennek*, ami a járvány lefutásától függően az év második felétől konszolidálódni kezd. A munkanélkülivé váltakat csak az álláskeresői járadék (a munkanélküli-segély) illeti meg. *A járvány elhúzódása esetén azonban tarthatatlan lesz a nemzetközi összehasonlításban is rendkívül rövid, három hónapos folyósítási idő.*

6. Beruházás – az állami és az üzleti beruházások is visszaesnek.

A beruházási volumen 2020-ban csökkenni fog. Egyrészt az előző három évre jellemző 15 százalék feletti növekedés eleve lefékeződött volna az EU-források dinamizáló szerepének kifutásával. Másrészt a járvány következtében az üzleti beruházások egy részét (főleg az EU-forrásokat nem használókat) a bizonytalan kereslet miatt várhatóan *halasztják*. A költségvetés részben a halasztható állami beruházások révén fog forrásokat felszabadítani például a foglalkoztatás stabilizálása, a munkanélküliség kezelése céljából. Ugyanakkor a kormányzat feltehetőleg igyekszik majd tekintettel lenni arra is, hogy a beruházások visszafogásával ne mélyítse a válságot. A lakásépítés terén a járvány nélkül is jelentős (mintegy 25 százalékos) visszaesésre lehetett számítani az új lakásokat terhelő kedvezményes áfakulcs hatályának megszűnése miatt. *Legalább 8-10 százalékos beruházási volumencsökkenés valószínű.* Ugyanakkor az *online megoldások*, a *home office kiépítése* a kereskedelemben, a közigazgatásban, az üzleti szolgáltatásokban és a fizikai értelemben is termelő vállalatok szellemi tevékenységei körében új lendületet kaphat.

7. Pénzügyi szektor – a hitel-visszafizetési moratórium szükséges, de rontja a bankok pozícióját.

A tavaly nagyon gyorsan bővült vállalati és lakossági (főleg babaváró) *hitelezés idén lényegében leáll*. A kamatokra és tőketörlesztésre előírt moratórium jelentősen rontja a bankok helyzetét, likviditását, de nemzetgazdaságilag ez még mindig sokkal kisebb kár, mint ha tönkremennének egyébként életképes cégek, rövid távú

jövedelemkiesésük miatt tartós válságba kerülne számos család. A moratórium megakadályozza azt is, hogy amennyiben a Magyar Nemzeti Bank szigorításra szánná el magát, az emelkedő kamatok már idén megjelenjenek a változó kamatozású hitelt felvevők terheiben. *A nem teljesítő hitelállomány csökkenése véget ér, a moratórium lejárta után jelentős növekedése valószínű. A pénzügyi GDP az idén jelentősen, 5 százalék körül csökkenhet.*

8. Infláció, kamat, árfolyam – kelepében az MNB.

A GKI 4 százalékra emelte idei éves átlagos inflációs prognózisát, ami a tavalyi 3,4 százalékhoz képest jelentős emelkedést, a januári 4,7 százalékos ütemhez képest viszont érzékelhető lassulást jelent. Egyes részpiacokon – például a húsnál és más élelmiszereknél, az ázsiai importból származó iparcikkekénél – *a hiány és az importverseny csökkenése vagy megszűnése okozta áremelkedés, másoknál a világgazdasági lassulás okozta áresés* (például üzemanyag) várható. A járvány időszakában a fogyasztói kosár szokásostól markánsan eltérő összetétele – a napi cikkek arányának megugrása, a tartós fogyasztási cikkek aránycsökkenése – *torzítást visz a statisztikailag kimutatott inflációba, ezért fontossá válik a különböző árucsoportok áremelkedésének külön-külön történő figyelemmel kísérése. A forint zuhanása a lakosságot immár elsősorban az infláción keresztül érinti, hiszen a devizahitelek szinte teljesen eltűntek. Ugyanakkor a Magyar Nemzeti Bank forint védelmében történő szigorító lépései a hiteltörlesztési moratórium miatt nem jelennek meg azonnal a lakosság terheiben. Ez azonban csak idő kérdése. A Magyar Nemzeti Bank hosszú ideje követett, extralaza monetáris politikája következtében a jegybank ténylegesen is belekerült abba a korábban is jelzett kelepébe, hogy a magas infláció által igényelt szigorítás és a recesszióba süllyedő gazdaság által igényelt lazítás ellentétbe kerül egymással. Nincs jó megoldás. Valószínű, hogy a Magyar Nemzeti Bank legkésőbb a járvány okozta válság enyhülése után a forint védelme és az infláció csökkentése érdekében érdemi szigorításra kényszerül, de könnyen lehet, hogy már hamarabb. Persze ameddig csak lehet, halogatni fogja a kamatemelést.*

9. Strukturális változások várhatók – az új kihívásokra, a termelészervezéstől a társadalomszervezésen át az integrációs politikáig nem csak rövid távú válaszokat kell adni.

A koronavírus-járvány hatására átmenetileg, ahol csak lehetséges, *lazítanak a költségvetési és monetáris szigoron.* Egymás mellett él a gazdaságpolitikák nemzetközi összehangolásának és a nemzeti bezárkózásnak az ideológiája és cselekvési ösztöne. Megkérdőjeleződik a globalizáció folyamata. A GKI megítélése szerint a

globalizáció megtorpanásokkal, de folytatódni fog, miközben kényszerűen jelentős korrekciókkal, így mindenekelőtt nagyobb tartalékolással és több lábon állással kell együtt járnia. A nemzetek közötti együttműködés az EU-n belül nem állta ki kellőképpen a próbát. A jövőben célszerű lenne a kormányoknak nemcsak szavakban, hanem tettekben is az európai együttműködés és szolidaritás elveinek megfelelően cselekedni. Az egészségügyi, sőt társadalomszervezési rendszereknek világszerte nagy erőpróbát kell kiállniuk, újragondolásuk Magyarországon is elengedhetetlen lesz.

Az egész világgazdaságban strukturális változások indulnak el; például a globális termelési láncok diverzifikálása, a távmunka feltételeinek gyorsított megeremítése, az e-kormányzás, az e-vállalatvezetés és az e-oktatás kiterjesztése formájában. Ennek egyes területeken a kezdeti nehézségek ellenére Magyarország is haszonélvező lehet, miközben félok, hogy az elsősorban az államra és forrásaira, nem pedig a piacra figyelő magyar vállalatok alkalmazkodása nem lesz megfelelő, s egy részük nehéz helyzetbe kerülhet. Ezt költségvetési eszközökkel csak lassítani lehet.

Az elmúlt években Magyarországon rendkívül *centralizált rendszer* alakult ki, aminek a válságelhárítás pillanataiban előnyei is vannak. Ugyanakkor a *hátrányok is óriásiak*, mivel elsorvadtak az érdekegyeztetés, a kommunikáció szervezeti kezei. Ráadásul a centralizáció gyakran erős *bürokratikus* és PR-központú szemlélettel, szerény szakmai felkészültséggel és a valós információktól való elzáródással járt együtt. Mindez lényegéből következően korlátozza az alsóbb szintek kezdeményezőképességét, ami a válság idején is számos gond forrása. A tartalék nélküli egészségügy, az oktatási rendszerben a végletes centralizáltság ellenére a távoktatás megszervezésének iskolákra bízása, a határok önkényes, a szállítási láncok újabb megbontásával járó lezárása egyaránt jól példázza ezt.

A kormányzat az EU más országainak példáját követve helyesen ismerte fel, hogy a válság tragikus szétterjedésének megakadályozáshoz, illetve fékezéséhez kulcskérdés a cégek és a lakosság fizetőképességének megőrzése. Ez jelentős forrásokat, az államháztartási hiány – immár EU által is engedélyezett – 3 százalék fölé kerülését követeli. Félok, hogy ezt jóval meghaladó deficit elviselésére lesz szükség, amihez feltehetőleg a moratóriummal sújtott bankok és a nehéz helyzetben levő lakosságon kívül külföldi forrásokra is szükség lesz.

Kopint-Tárki Zrt.: Vírus által homályosan*

NAGY KATALIN – MATHEIKA ZOLTÁN – PALÓCZ ÉVA –
TÓTH G. CSABA

A világgazdaság

A koronavírus következményei jelentősen megváltoztatták a globális növekedés feltételeit. A járvány gyors, helyenként drámai ütemű terjedése mind keresleti, mind kínálati sokkot idézett elő. Kínálati oldalon a munkaórák csökkenő száma, az egyes ágazatok leállása következtében a kibocsátás zsugorodása tapasztalható. Keresleti oldalon mind a magánfogyasztás csökkenése, mind a termelés leállása okozta keresletkiesés már rövid távon is erőteljesen megmutatkozik. A gazdaság átmeneti leállása a munkaerőpiacokat is megbolygatja: mindenütt a munkanélküliség emelkedése várható, aminek mértéke jelentősen függ attól, hogy mennyire húzódik el a válság.

A kialakult bizonytalanság (nem tudni, meddig tart a válság, milyen intézkedésekkel avatkoznak be a kormányok, stb.) mind a keresletet, mind a kínálatot visszafogja. A kínai termelésnövekedés hatásai hamar érezhetőkké váltak a világ többi országában, elsősorban Európában, az USA-ban és Japánban. Azzal mindenki egyetért, hogy *a 21. század eddigi legnagyobb válságával állunk szemben*, és ennek a következményei súlyosabbak lesznek, mint a 2008–2009-es pénzügyi válságé. Egyelőre nem világos, hogy V alakú, U alakú, netán W alakú növekedési görbe várható-e, azaz elindul-e a nyári hónapokban a kilábalás, vagy a stabilizálódás csak ősszel várható. A leg pesszimistábbak egy L alakú görbét sem zárnak ki, amikor a recesszió nagyon elhúzódik. Utóbbi esetben nagy a kockázata annak, hogy a gazdasági visszaesés olyan mértékű, és olyan társadalmi, gazdasági veszteségeket okoz, amelyek mellett már nehéz lesz a gazdaságoknak talpra állni.

* A Kopint-Tárki Zrt. 2020. április 10-én lezárt prognózisa.

<https://doi.org/10.47630/KULG.2020.64.3-4.13>

Nagy Katalin, a Kopint Konjunktúra Kutatási Alapítvány ügyvezető igazgatója.

E-mail: katalin.nagy@kopint-tarki.hu

Matheika Zoltán, a Kopint-Tárki Zrt. kutatója. E-mail: zoltan.matheika@kopint-tarki.hu

Palócz Éva, a Kopint-Tárki Zrt. vezérigazgatója. E-mail: eva.palocz@kopint-tarki.hu

Tóth G. Csaba, a Kopint-Tárki Zrt. tudományos tanácsadója. E-mail: tothgcs@gmail.com

A legnagyobb baj az általános bizonytalanság. *Senki nem tudja, hogyan lehet hatékonyan védekezni a járvány ellen, miképp lehet azt tartósan megfékezni.* Nem lehet tudni, hogy meddig tartanak a korlátozások, kell-e még keményíteni rajtuk, és ennek következtében a légi közlekedés, a turizmus, a vendéglátás, az egyéb lakossági szolgáltatások, az autóipar és egyre inkább a többi feldolgozóipari ágazat válsága mennyire húzódik el, milyen mértékű lesz. Ebben a helyzetben számszerűsített prognózisok készítése nagyon nehéz: *az első fél évben a globális növekedés mindenképpen negatív lesz, azt pedig, hogy a második fél évben mi történik, egyelőre nehéz megmondani.* Valószínű, hogy a most bevezetett korlátozások feloldása nagyon lassan fog bekövetkezni, s nem lehet tudni, hogy nem lesz-e szükség esetleg újabb visszalépésekre. Európában és az USA-ban a járvány még a felfelé ívelő szakaszban van, és még az sem egyértelmű, hogy Kínában valóban tartós marad-e a pozitív fordulat.

Bár ma még alig hallunk híreket a Covid-19 harmadik világban történő megjelenéséről, a fejlődő országok zömében a járványnak már most is igen súlyos gazdasági hatásai vannak a nyersanyag- és energiahordozó-exportból, a nemzetközi termelési láncok számára gyártott termékek értékesítéséből, a turizmusból és a hozzá kapcsolódó ágazatokból, a külföldön dolgozó polgárok hazautalt jövedelmeiből származó bevételek radikális csökkenése révén. Beláthatatlan következményei lesznek, ha az egészségügyi ellátórendszerüket forráshiányból fakadóan felkészíteni képtelen fejlődő országok magas népsűrűségű városaiban, különösen azok szegénynegyedeiben is felüti a fejét a járvány. Ugyanakkor azok az országok – így Dél-Korea, Tajvan és Szingapúr –, amelyek a különféle adat- és személyiséjogi védelmi aggályokkal mit sem törődve bátran éltek a korszerű infokommunikációs technológia és az adattudományok által felkínált lehetőségekkel, látványos eredményeket értek el a koronavírus ellen vívott küzdelemben.

A világkereskedelem nagy valószínűséggel már 2020 első negyedévében összeomlott, amikor a globális értékláncok egyébként meghatározó kínai tagjai nem tudtak szállítani az európai és az amerikai termelőknek. Az összeomlás a járványügyi helyzet fokozódásával együtt súlyosbodott, egyes, még csak nem is túl pesszimista becslések szerint *akár 20-30 százalékos mértékű is lehet a zsugorodás.* Szerencsére azonban a világkereskedelem meglehetősen rugalmas, ami azt jelenti, hogy a korlátozások feloldása után jó eséllyel gyors növekedésnek indul, különösen hogy a különböző gazdaságélénkítő programok ezt erősen támogatni fogják. A szolgáltatásokkal kapcsolatban már valamelyest pesszimistább az előrejelzésünk, mivel az áruk szabadabb mozgását valószínűleg jóval lassabban fogja követni a személyek szabad

mozgása. Az idei évre a világ árukereskedelmének 3,9 százalékos zsugorodásával számolunk.

A válság a nyersanyagárak alakulásában is megmutatkozik: a termelés fokozatos lassulásával együtt kezdtek csökkenni az árak, különösen az ipari fémeké. A nyersolajár különösen volatilisrá vált. A kínai nyersolajkeresletnek az idei első fél évben a napi 1,8 millió hordós csökkenése páratlan jelenségnek számít. Az olajtermelők közötti konfliktusok csak továbbnyomták lefelé az olajárat, amely márciusban és áprilisban a 20 dollár körüli szintet is megjárta. Az egész évre nagyon nehéz becsléseket adni: a recesszió enyhülésén kívül sok függ attól, hogy a nagy olajtermelők meg tudnak-e állapodni egymással. Egyelőre a befektetők a nemesfémek piacán keresnek maguknak menedéket, az arany ára folyamatosan emelkedik, ahogy egyre nagyobbak a tőzsdei veszteségek, úgy fog tovább tartani az arany szárnyalása.

A koronavírus kedvezőtlen konjunkturális hatásai következtében a monetáris politika tavaly megindult lazítása folytatódott. A 2008–2009-es pénzügyi válság következtében kialakult alacsony kamatszínvonal normalizálódása alig kezdődött meg, máris visszafordult. A Fed az idén 150 bázisponttal 0 százalékra mérsékelte az alapkamatot, s mennyiségi könnyítéseket vezetett be. Az Európai Központi Bank, amely a kamatokhoz nem is nyúlt hozzá, a kötvényhozamok emelkedésére reagálva március közepén 750 milliárd eurós kötvényvásárlási programot jelentett be. Felmerült egy közös európai koronakötvény gondolata, azonban ez a németek és az osztrákok ellenállásán megbukhat. A Bank of England az idén két lépésben 65 bázisponttal csökkentette az irányadó kamatot, ezzel itt is 0 közelébe jutott a kamatszint, és 645 milliárd fontra bővült a kötvényvásárlási program. A japán jegybank szintén újabb mennyiségi könnyítéseket vezetett be, és a fiskális politikával együtt ontják a pénzt a gazdaságba.

Világosan látszik, hogy *a monetáris politika eszköztára kimerülőben van, a jelenlegi válságban elsősorban nagyszabású fiskális intézkedések kompenzálhatják a termelés-csökkenés következményeit.* Ezek, mint az eurózónában az államháztartásra vonatkozó maastrichti kritériumok átmeneti hatályon kívül helyezése, nagy lendület adhatnak a különböző országokban meghirdetett állami mentőcsomagoknak, az állami kiadások bővülésének. A probléma majd azokban az országokban merül fel, ahol a pénzügyi válságot követően felhalmozott adósságállományt nem sikerült leépíteni, és az új intézkedések csak tovább növelik azt. A kormányok által meghirdetett példa nélküli segélyprogramok a vállalatok millióinak megsegítésére, a magánháztartások támogatására, valamint a jegybankok gyakorlatilag korlátlan likviditást

biztosító intézkedései a jelen helyzetben megkerülhetetlenek voltak, de hosszú távú következményei egyelőre beláthatatlanok.

Az Európai Unió külső környezetében mindenütt a gazdasági visszaesés jellemző. Az idei évre vonatkozó legfrissebb amerikai előrejelzések jelentős bizonytalansággal *2,3 százalékos GDP-csökkenést várnak az USA-ban*, ahol jövőre is csak 2 százalék körülire gyorsulhat a növekedés. De ez a prognózis csak egy V alakú kilábalási görbe esetén igaz. A legsötétebb prognózisok szerint a második világháború óta nem látott recesszió is bekövetkezhet a koronavírus következtében az amerikai gazdaságban, s az egyik legnagyobb probléma az lehet, hogy a lakossági fogyasztás nem indul be újra. A munkanélküliség drámaian nő: a jelenlegi 4,4 százalékos munkanélküliségi ráta akár 10-15 százalékra is emelkedhet. A monetáris és fiskális politika igyekszik enyhíteni a helyzeten – egyelőre nem sok sikerrel. *Japánban* a koronavírus-járvány hatásai és az olimpia átütemezése következtében a jelentős fiskális intézkedések ellenére *1,7 százalékos visszaesés várható*, de vannak ennél sokkal pesszimistább előrejelzések is. A tavalyi forgalmiadó-emelések már 2019 utolsó negyedében recesszióba döntötték a japán gazdaságot, a szélsőséges időjárás és a kereslet visszaesése pedig a beruházásokat befolyásolta kedvezőtlenül. A Covid-19 következtében a kínai kereslet összeomlása az exportot is aláásta. Egyelőre mind az infláció, mind a munkanélküliség alacsony, de a gazdaság leállása következtében ez utóbbi változhat. Az expanzív monetáris és fiskális politika egyelőre kevés eredménnyel képes a válság hatásait kompenzálni.

Kínában az előzetes adatok szerint 2020 első negyedében a GDP 10 százalékkal zsugorodik. Az OECD szakértői *éves szinten 4,9, 2021-re 6,4 százalékos GDP-növekedést várnak Kínában*, ám pesszimistább előrejelzések azt sem tartják kizártnak, hogy a növekedés 2 százalékra lassul. Egyelőre úgy tűnik, hogy Kínában március második felére sikerült megállítani a járványt, a cégek közel 90 százalékában újraindulhatott a munka. Az ország fő gazdasági partnerei viszont még a járvány súlyosbodásának, a fertőzés tömegessé válásának fázisában tartanak, ezért még egy jó ideig nincs esély a globális termelési láncok helyreállítására. A járvány leküzdésében annak is komoly szerepe volt, hogy a termelőüzemek igen gyorsan át tudtak állni a pillanatnyilag eladhatatlannak bizonyuló termékek gyártásáról az egészségügy számára szükséges eszközök (diagnosztikai berendezések, lélegeztetőkészülékek, egyéb kórházi berendezések stb.) és segédeszközök (maszkok, védőruhák, kesztyűk) előállítására. A Covid-19 válság alatt, majd annak lecsengését követően *Kína világgazdasági szerepe várhatóan meg fog változni*. A termelési-értékesítési láncok újragondolása, átalakítása folytán a „világ műhelye” szerepkörben

nem fog tovább erősödni, sőt elképzelhető, hogy egy kicsit gyengülni is fog a jelentősége, ugyanakkor befektetőként az eddiginél is erősebb befolyásra tesz szert, mind a működőtőke-export terén, mind a likviditási nehézségekkel küzdő államok költségvetéseinek finanszírozása révén.

A koronavírus az *euróövezet* országaiban is brutálisan érezteti hatását. Jelen optimista prognózisunk szerint – amennyiben az év második felében megindul egyfajta normalizálódás a termelésben – *a visszaesés az idén 5,2 százalék lehet.* Ám amennyiben a leállás 4-5 hónapra elhúzódik, 8-10 százalékos növekedéscsökkenés is bekövethet. Minden országban beindultak a válságot kompenzáló intézkedések, azonban ezek csak akkor lehetnek hatásosak, ha az egyéni utakat járó kormányoknak sikerül a járványt valamilyen módon megfékezniük, a terjedést lassítaniuk és a bizalmat helyreállítaniuk. *Az EU27 átlagában az idén 5 százalékos visszaesésre számítunk, ami pesszimista scenárió esetén mínusz 7,3 százalékig is elmehet.* Előrejelzésünk rendkívül sok lefelé mutató kockázatot rejt magában, hiszen az olasz és a spanyol gazdaság válsága a koronavírus következtében a jelenleg vártnál sokkal súlyosabb is lehet. Nemcsak az idei visszaesés, hanem az állami intézkedések hatására is *olyan fokú eladósodás jöhet létre, amibe az egész euróövezet belerokkanhat.*

Az euróövezetben a fogyasztói árak mérsékeltek maradnak. Ebben az olajárak újbóli visszaesése is szerepet játszik: az energiaárak augusztus óta majdnem folyamatosan estek, januárban ugyan kicsit emelkedtek, míg február–márciusban ismét esni kezdtek. Februárban a fogyasztóiár-index 1,2 százalékot ért el, márciusban 0,7 százalékra süllyedt, tehát változatlanul az Európai Központi Bank célértéke alatt mozgott, a maginfláció 1,2 százalékon ingadozik. A jelenlegi helyzet meglehetősen bizonytalan: a kereslet csökkenése az árak mérséklődése irányába hathat, a termelés leállása azonban áruhiányokat idézhet elő, ami viszont felfelé nyomhatja az árakat. A különböző korlátozások következtében a lakossági szolgáltatások iránti kereslet erősen visszaeshet, ami számos szolgáltató csődjét hozhatja magával. Éves átlagban egyelőre *az idei évre 1,2 százalékos, az EU27 átlagában 1,4 százalékos infláció várható.*

A munkanélküliség újra emelkedni kezd. A recesszió a tavaly még robusztus munkaerőpiacokat is kikezdi. Az idei évre az eurózónában újra 9-10 százalék körüli munkanélküliségi ráta várható, az EU27 átlagában pedig 8,3 százalék.

Az euró továbbra is gyenge. Jelenleg 1,10 USD/EUR körül mozog, tehát valamelyest a tavalyi 1,12 USD/EUR éves átlag alatt. Jelentős változásra nem számítunk. A gyenge makrogazdasági fundamentumok, a bizonytalan pénzüpiaci helyzet, a vi-

lágjárvány egyelőre beláthatatlan következményei, párosulva a brexit várt és nem várt hatásaival, valamint egy esetleges olasz adósságválság mind olyan tényezők, amelyek lefelé nyomják az euró árfolyamát.

A koronavírus a már tavaly év végén is a recesszió határán billegő *német gazdaságot* nagyon súlyos válságba rántotta. Az IFO konjunktúrabarométer idén márciusban drámai mértékben zuhant, 2009 augusztusa óta nem volt ilyen alacsony szinten. Különösen a következő hat hónapra vonatkozó várakozások romlottak. A visszaesés minden ágazatot elért. *Amennyiben a koronavírus okozta leállás május elejére megszűnik, úgy nagyjából 4,5 százalékos GDP-csökkenéssel lehet számolni, amennyiben azonban elhúzódik, akár a 10 százalékos visszaesés sem kizárt.* Egyelőre a vendéglátás, a szállodaipar, a légi közlekedés, a szabadidős terméket gyártó ágazatok és az autógyártás a nagy vesztesei a járványnak. A munkanélküliség emelkedése már megindult.

Az *Egyesült Királyság* esetében a brexit kedvezőtlen hatásait a koronavírus gazdasági következményei csak felerősítik. A viszonylag erőteljesen bővülő magánfogyasztás volt a konjunktúra legfőbb támasza az elmúlt hónapokban, azonban a járvány hatására e téren jelentős visszaesés lesz tapasztalható. A munkaerőhiány problémája enyhül, hiszen a gazdaság leállása következtében munkaerő szabadul fel. A brexit miatti bizonytalanság következtében a beruházások eddig is stagnáltak, a jelenlegi helyzetben ez a tendencia tovább erősödik. A nettó export negatív, lefelé húzva a növekedést. 2020-ban az expanzív monetáris és fiskális politika ellenére mintegy *3 százalék körüli gazdasági visszaesés várható.* A bizonytalanság, a visszafogott beruházási hajlandóság, a zsugorodó magánfogyasztás és a pesszimista várakozások a jellemző tünetek.

A *kelet-közép-európai térség* országai nehéz időszak elé néznek, mivel kínálati és keresleti oldalról is sokkhatás éri őket. A nagymértékű beágyazódás miatt nem tudják függetleníteni magukat az EU magországainak recessziójától, ami az exportkereslet súlyos visszaesésében fog megmutatkozni. Ennek importvonzata is csökkenni fog ugyan, azonban a kapacitások kihasználatlansága komoly vállalati jövedelemcsökkenést idéz elő, ami a multiplikátorhatások következtében a lakossági fogyasztáson keresztül fog lecsapódni. Azok a tagállamok, ahol a belső piac az átlagnál nagyobb (Lengyelország, Románia), valamelyest védettebbek. Éppen ezért rendkívül fontos, hogy a kormányzatok a fiskális intézkedésekkel a munkaviszony és a bérek fenntartását támogassák, akár a költségvetési hiány és az államadósság elengedésével is. Az összes régiós országban megjelentek már a stimuláló fiskális beavatkozások, amelyek átlagosan a GDP 2-3 százalékát érik el. Jelen helyzetben

meglehetősen bizonytalan, hogy ez megfelelő mértékű lesz-e, a kockázatok egyértelműen lefelé mutatnak. Idén a régióban *a gazdasági visszaesés 3 és 5 százalék között alakulhat.*

A magyar gazdaság

A gazdasági előrejelző szakma most *olyan mértékű bizonytalansággal néz szembe, amelyre korábban még soha nem volt példa.* A gazdasági indíttatású krízisekkel ellentétben, amelyek lefolyása többé-kevésbé modellezhető és kalkulálható, most egy olyan külső, nem gazdasági jellegű tényező drámai hatását kell felmérni, amelynek a kimenetele, időtartama és mélysége ma még távolról sem ismert.

Előrejelzésünkben arra teszünk kísérletet, hogy megbecsüljük a járvány miatti krízis romboló hatásának lehetséges kimenetelét az április elején rendelkezésre álló, szegényes információk alapján. Előrejelzésünk szerint *amennyiben a járvány nyár közepén, legkésőbb a nyár végéig lecseng, feloldják a kijárási, szállítási és egyéb mozgási korlátozásokat, és az év utolsó harmadában megindul a konszolidáció, akkor a magyar GDP 2020-ban „csak” 5,5 százalékkal zsugorodik.* Ez kifejezetten optimista becslésnek tekinthető, inkább lefelé mutató kockázatokkal. Amennyiben a válság tovább elhúzódik, vagy akár visszatér (amint azt több szakértő is jósolja), akkor a visszaesés jóval nagyobb, akár 10 százalékos is lehet.

Ez a visszaesés nagyobb, mint a régió legtöbb országában, aminek két fő oka van. Az egyik a magyar gazdaság különösen erős beágyazottsága a nemzetközi termelési láncokba, ami kiváltképp sérülékennyé teszi. Másrészt, míg a többi országban gyorsan, már március végén jelentős méretű költségvetési mentőcsomagokat vezettek be, *addig a magyar mentőcsomag több hetet késett, és mérete is csekély* – már ami közvetlenül és időben a válság drámai hatásának a tompítását, a vállalatok túlélését és munkaerő-megtartó képességének támogatását célozza. Emellett az eddig ismert magyar mentőcsomagból kimaradt a teljesen jövedelem nélkül maradt rétegek megsegítése, ami tovább erősíti a fogyasztás amúgy is drámaian romló trendjét.

Az első negyedév várhatóan még viszonylag elfogadható lesz, 1-1,5 százalék körüli növekedéssel. Az első két hónapban a részadatok még jó képet mutattak, bár az ipar növekedése kifejezetten lassú volt, az építőipar termelése pedig már a válság előtt is visszaesett az előző év kimagasló növekedése után. A harmadik hónapban, márciusban azonban a rendelkezésre álló információk szerint a leállások miatt mindkét ágazat kibocsátása számottevően zsugorodott. Az egész első negyedévre a termelési komponensek közül csak a szolgáltatások terén várunk bővülést, 2 százalék

körüli mértékben. A felhasználási oldalon a kiskereskedelmi forgalom növekedése az első két hónapban még gyorsabb is volt, mint az előző, szintén magas dinamikát mutató évben, ami az egész negyedévre jelentős fogyasztásnövekedést implikált. Feltehetőleg márciusban sem csökkent a fogyasztás jelentősen, csupán a szerkezete változott meg. Az élelmiszer-vásárlások jelentősen emelkedtek, az egyéb termékeké és a szolgáltatásoké viszont számottevően visszaesett. Az első negyedévben ezért még a háztartási fogyasztás 4 százalékos növekedése becsülhető.

A második negyedévet a mutatók zuhanása fogja jellemezni valamennyi termelési és felhasználási komponens terén; a GDP összesített zsugorodása feltehetőleg meghaladja a 10 százalékot. A munkanélküliség már jelentősünk írásakor, április elején rohamosan emelkedett, a háztartások jelentős része pedig mindenféle jövedelem nélkül maradt (alkalmi munkások, egyéni és kisvállalkozók, katások stb.). A második negyedévben ezért a fogyasztás, részben a jövedelmek zuhanása, részben a szolgáltatások és a boltok elérhetetlensége (tehát mind a keresleti, mind a kínálati korlátok) következtében jó eséllyel több mint 10, a beruházások szintén nagyjából 10 százalékkal csökkenhetnek. A nettó export is tovább romolhat: az áru-külkereskedelem többlete viszont akár emelkedhet is (azáltal, hogy a belföldi felhasználás zsugorodása következtében az import jobban csökken, mint az export), a szolgáltatások egyenlege viszont számottevően romlik. A szolgáltatáskereskedelem legnagyobb tétele a turizmus, ennek mind az exportja, mind az importja visszazuhan, viszont mivel ebben az ágazatban eddig a magyar gazdaság jelentős többletet halmozott fel, a többlet eltűnése rontja az egész szolgáltatásmérleget.

Innentől kezdve az előrejelzés – ha lehet – még bizonytalanabb lábakon áll. *Ha feltételezzük, hogy a nyár vége felé lassacskán kezd helyreállni a termelés, akkor a harmadik negyedévben a GDP csökkenése már „csak” 8 százalék körüli lesz, a negyedik negyedévben pedig 2-3 százalék.* Éves szinten 2020-ban a lakossági fogyasztás 4-4,5 százalékkal, a beruházások 6-7 százalékkal csökkenhetnek.

A termelési komponensek közül az *ipar* bruttó termelése a tavalyi 5,4 százalékos növekedés után 2020-ban mintegy 10 százalékkal eshet vissza. Március folyamán már leállt az autóipar és számos kapcsolódó ágazat (pl. gumiiipar) nagy része. A zsugorodó külső és belső kereslet, valamint az ellátási lánc zavarai nyomán az ipar nagy részére a visszaesés lesz jellemző az idén. Az *építőipar* 2019-ben is kiugró, 20 százalékot meghaladó ütemben bővült, ami megismételhetetlen, ezért már a válság előtt viszonylag szerény további bővülést lehetett előrejelezni. Az idén a magánszektor megrendeléseinek leállása várható, miközben az uniós finanszírozású építési projektek, ha lassabban is, de folytatódnak, és az állam igyekszik majd saját forrásaiból is élénkíteni az ágazati

aktivitást. Az építőipari ágazatban összességében 5 százalék körüli visszaesés becsülhető 2020-ban. A lakásépítés az utolsó negyedévi fellendülésnek köszönhetően közel 20 százalékkal nőtt 2019-ben. Az idei évre már korábban is csökkenést lehetett várni, de a járvány körülményei közepette a lakáspiaci kereslet súlyosan vissza fog esni, ami a lakásépítési aktivitást is még inkább visszafogja majd. Az ingatlan- és albérlési árak már márciusban csökkenésnek indultak, és ez feltehetőleg folytatódik az év folyamán.

A *bruttó keresetek* 2019-ben 11,4 százalékkal (a közmunkások bére nélkül 10,6 százalékkal) nőttek, ami a reálkeresetek dinamikus, 7,8 százalékos bővülését eredményezte. 2019 végi előrejelzésünkben már valamivel lassabb, de még mindig erős bér-dinamikát vártunk, valamivel 10 százalék alatti bérnövekedéssel és 6 százalék körüli reálbér-emelkedéssel. Ezt támasztotta alá akkor a még mindig erős munkaerőhiány és a 8 százalékos minimálbér-emelés, amely ott is feljebb tolta a béreket, ahol nem volt kifejezett munkaerőhiány. A járvány ezt is felülírta. 2020-ban a vállalatok béremelési képessége hirtelen lecsökken – a bevételek elmaradása miatt –, a munkavállalók alkuperéje pedig a megugró munkanélküliség körülményei között meggyengül. A járvány kitörésének és a mozgási korlátozások bejelentésének időpontjában a legtöbb cégnél még nem zárultak le a bértárgyalások, amelyek azóta megakadtak. Ahol azonban az év első két hónapjában megállapodtak a béremelés mértékéről, ott a megváltozott helyzetre hivatkozva ezt is újra lehet tárgyalni, illetve nagyobb mértékűek lehetnek az elbocsátások. 2020-ban *a nominális keresetek 5-6 százalékkal nőhetnek, ez reálértékben 1-2 százalékos emelkedés*. Ugyanakkor a meredek létszámcsökkenés miatt *a nettó reálkereset tömege nagymértékben csökkenni fog*.

Mivel a vállalatok nagyobbik része abban bízik, hogy a válság néhány hónapig tart csupán, ezért sok helyütt a törzsgárdát igyekeznek megtartani, például fizetett szabadságra küldéssel vagy részmunkaidőben való alkalmazással. Ám ez állami segítség nélkül nem folytatódhat sokáig. A szóban forgó segítség meglehetősen későn érkezik – *április elején már naponta nagyjából 4 ezren veszítették el az állásukat*. Továbbá a segítség csupán a vállalatok egy nem túlságosan széles köre számára érkezik a rövidített munkaidőben foglalkoztatáshoz kapcsolódó bértámogatás formájában.

A háztartások magánfogyasztása 2019-ben 4,4 százalékkal bővült. Az idei év elején még pozitív – márciusban részben pánikvásárlásoktól fűtött – növekedést az év további részében a fogyasztás visszaesése fogja követni. A jövedelmi helyzet romlása, az óvatossági motívum előtérbe kerülése, illetőleg a fogyasztási lehetőségek beszűkülése miatt *a magánfogyasztás közel 4 százalékkal zsugorodhat 2020-ban*.

A nemzetgazdasági beruházások 13,9 százalékkal nőttek 2019-ben. 2020-ban a magánberuházások nagymértékben visszaesnek, miközben a kormányzat új beruházási programokkal igyekszik majd csökkenteni az esés mértékét, és az uniós finanszírozású projektek többsége is folytatódik, habár várhatóan vontatottabb ütemben. Éves átlagban *durván 7 százalékos visszaesésre számítunk*, amiben a bázishatás is szerepet játszik.

Tavaly az *áru-külkereskedelem* többletének euróértéke mintegy 12 százalékkal volt alacsonyabb, mint 2018-ban. 2020-ban a többlet tovább csökkenhet vagy stagnálhat, a meghatározó trend az áruexport és -import egyidejű erős visszaesése lesz.

A *foglalkoztatottak* száma 1 százalékkal bővült tavaly. Ám e növekedés már az idei első negyedévben is csökkenésbe fordul, éves átlagban pedig drasztikus, akár *10 százalékos visszaesésre kerülhet sor* 2020-ban. A bizonytalanságot növeli, hogy nem tudni, a vállalatok mekkora hányada lesz hajlandó és képes az újonnan megnyitott likviditási csatornák segítségével a bérfizetést az erőteljes – esetenként teljes – bevételkiesés körülményei között finanszírozni. A jelentős bevételkiesést elszenvedő cégek számára a rövidített munkaidőre járó csekély állami támogatás sem jár. A *munkanélküliségi ráta* a tavalyi 3,4 százalék után *az idén 8-10 százalékra ugorhat* (a globális pénzügyi-gazdasági válság idején, 2009–2010 fordulóján a munkanélküliség 12 százalékon tetőzött).

A 3,4 százalékos magyar fogyasztói árindex már 2019-ben is az egyik legmagasabb volt az Európai Unióban. 2020-ban az infláció ennél magasabb, *3,8-4 százalékos lehet*. Az árindexre ellentétes irányú tényezők hatnak.

Egyfelől az élelmiszerárak rohamos növekedése, ami iránt nem lehet kétségünk, legfeljebb a mértéke lehet kérdéses: túllépi-e az élelmiszer-árindex a 10 százalékot, vagy alatta marad? Az élelmiszerek ára már 2020 első két hónapjában is kiugróan gyors ütemben emelkedett (7,8 százalék), amit a válság idején legalább ekkora, de inkább magasabb áremelkedés követhet. Az import beérkezésének a korlátai (akár a kínálat, akár a szállítás szűk keresztmetszetei következtében) mindenképpen a zöldség- és gyümölcsárak gyorsabb emelkedése irányába hatnak a kora nyári hónapokban. Az élelmiszerárak magas árdinamikájának a fennmaradását az is alátámasztja, hogy miközben szinte minden termék és szolgáltatás iránti fogyasztói kereslet jelentősen csökken 2020-ban, az élelmiszerek terén ez a legkevésbé várható.

Másfelől a világpiacon olajárak alacsony szintje lefelé nyomja az inflációt, és ez a trend a szakértők szerint az év folyamán is fennmarad, vagy csak csekély mértékben változhat. A világpiacon olajárak a tapasztalatok szerint nem csak a közvetlenül érintett üzemanyag- és vegyipari árak alakulására hatnak, hanem a termékek széles körére, kiemelten a szállítási költségek változása következtében.

Várakozásunk szerint a kétféle hatás, azaz az élelmiszerárak jelentős emelkedése és az energiaárak csökkenése (a közvetett hatásaival együtt) bizonyos mértékig kioltja egymást az éves fogyasztóiár-előrejelzésben, bár jelenlegi várakozásaink szerint *az élelmiszerárak felfelé ható nyomása erősebb lesz, mint az olajárak lefelé ható ereje.*

A többi árucsoport árának alakulásában szintén ellentétes hatások érvényesülnek. A forint árfolyamának drasztikus gyengülése elvben a magas importtartalmú árucsoportok (ruházkodási cikkek, tartós fogyasztási cikkek) árindexét megemelné. Ugyanakkor az év hátralévő részében e cikkek iránt rendkívül lanya kereslet várható, ami keresleti oldalról nem, vagy csak csekély mértékben engedi meg az árfolyamhatások érvényesítését.

Érdemes felhívni a figyelmet az árindex mérését megalapozó *fogyasztói kosár* eltolódásának hatására. A KSH az átlagos árindexet – a nemzetközi standardoknak megfelelően, helyesen – az egyes termékeknek és szolgáltatásoknak a két évvel korábbi (2018. évi) fogyasztói kosárban betöltött részarányának a súlyozásával készíti. Ez a sztenderd, azaz a másfél-két évvel korábbi fogyasztási súlyok alkalmazása általában nem szokott problémát okozni az aktuális fogyasztási árindex számításában, mivel a kosár összetétele ennyi idő alatt nem változik jelentősen. 2020-ban azonban a lakosság jövedelmeinek zuhanása és a kijárási, valamint a boltnyitvatartási korlátozások következtében a fogyasztás szerkezete jelentős mértékben eltolódhat. *A háztartások túlnyomó része csökkenő jövedelmének a korábbinál jóval nagyobb részét lesz kénytelen élelmiszerekre költeni,* ezért az egyéb áruk és szolgáltatások vásárlására jóval kevesebb pénz jut. Emellett több hónapon keresztül a szolgáltatások elérhetetlensége, a boltok csökkentett nyitva tartása és a kijárási korlátozások szintén az élelmiszereken kívüli termékek és szolgáltatások vásárlásának, valamint a fogyasztói kosárban betöltött részarányának a csökkenése irányában hatnak.

Amennyiben tehát figyelembe vesszük, hogy 2020-ban a magas árindexű élelmiszerek súlya a fogyasztói kosárban a hivatalosan mért 26 százaléknál jóval magasabb lesz (becslésünk szerint 40 százalék felé közeledhet), az élvezeti cikkek súlya pedig nem változik, a többi terméké és szolgáltatásé ennek megfelelően csökken, akkor az így becsült kiadási szerkezetre vetített átlagos fogyasztóiár-index legalább 4,5 százalék lehet. Vagy még magasabb, attól függően, hogy mekkora lesz az élelmiszerek árindexe. További felfelé mutató kockázatot jelent a 2020. évi árindexben a külföldi tulajdonú kiskereskedelmi láncokra kivetett extra adó, amelynek a fedezetét ezek a cégek csak értékesítési áraik emelésével tudják kigazdálkodni.

Földrengésszerű változásokat okoz az idei költségvetésben a koronavírus megjelenése, illetve a világjárvány visszaszorítása érdekében meghozott intézkedések gazdasági hatása. A 2020-as költségvetés készítésekor a kormányzat 4 százalékos GDP-növekedéssel és 1 százalékos költségvetési hiánnyal számolt. Ehhez képest az idei évre becsült 5,5 százalékos GDP-csökkenés mindenfajta kormányzati intézkedés nélkül is 5 százalék feletti költségvetési hiányt eredményezhet. *A 9-10 százalékos különbség a GDP tervezett és általunk becsült növekedési üteme között 4,4 százalékponttal rontja az éves egyenleget.* A kieső bevétel több mint a fele a munkabérhez kapcsolódó adó- és járulékbevételek visszaeséséből származik, miután a foglalkoztatás jócskán elmarad a költségvetés készítésekor készült prognózistól. Az egyenlegromlás másik felét a fogyasztási adók és a vállalati befizetések csökkenése okozza, illetve hozzájárul ehhez a kiadási oldalon a kifizetésre kerülő álláskeresési járadék emelkedése, amelyet szintén a munkaerőpiaci folyamatok mozgatnak. Itt érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy általánosságban a progresszív jövedelemadó-rendszer, illetve a nagyvonalú munkanélküli-segélyezés, amely az automatikus stabilizátor két fontos eleme, Magyarországon kisebb hatású, mint Európa más országaiban, tekintve a személyi és társasági jövedelemadó egykulcsos jellegét, illetve az álláskeresési támogatás rendkívül rövid, három hónapos jogosultságát. Ezt ugyanakkor részben ellensúlyozhatja – a bizonyos keretek között – az inflációhoz kötött nyugdíjindexálás anticiklikus jellege, hiszen így válság idején, a reálbérekkel ellentétben, a nyugdíjak vásárlóereje kevésbé csökken.

Az április második hetéig bejelentett konkrét kormányzati gazdaságélénkítő intézkedések együttesen a GDP körülbelül 1 százalékát érik el, ami csupán a töredéke a legtöbb uniós tagállamban meghirdetett program nagyságának. Az intézkedések túlnyomó része ugyanis a költségvetési források átcsoportosításából származik. Pedig a rövid távú gazdaságélénkítés egyik feltétele új források bevonása lenne a gazdaságba.

A költségvetési hiány emelkedése, a gazdaság visszaesése és a forint árfolyamának gyengülése egyaránt az *adósságráta* növekedésének irányába mutat. A tavaly év végi 66,3 százalékról 2020 végére a várakozásaink szerint *74 százalék közelébe* emelkedhet a GDP-arányos államadósság.

Magyar Nemzeti Bank: A koronavírus-járvány következtében új meccs kezdődött a világban – Cél a V alakú kilábalás*

HAJNAL MIHÁLY

Hazánkban 2018-at követően a 2019-es gazdasági növekedés is közel 5 százalékos értéket mutatott. Ezzel Magyarország az európai országok növekedési rangsorának élmezőnyében szerepelt, és folytatódott a reálgazdasági felzárkózás az euróövezet-hez. 2020 első hónapjának adatai alapján minden esély megvolt rá, hogy a dinamikus növekedés az idei évben is tovább folytatódjon, azonban a gyorsan globálissá vált koronavírus-járvány alapjaiban új helyzetet teremtett a világgazdaságban.

A vírus legyengült állapotban érte el a világgazdaságot, miközben az elmúlt fél évszázad globalizációjának legérzékenyebb pontjait támadta meg. A rendkívüli környezetben a gazdaságpolitika számára nem lehet más cél, mint az egészségügyi védekezés támogatása, a gazdaság védelmével a hosszú távú hatások elkerülése, és az újraindulást megfelelően előkészítve egy V alakú kilábalás előkészítése. A kilábalás szempontjából három tényező sorsdöntő: az induló fundamentális helyzet, a megfelelő gazdaságpolitikai mozgástér, illetve a válságkezelés minősége. Magyarországon minden adott a V alak eléréséhez.

Várakozásaink alapján a makrogazdasági adatokat az idei évben várhatóan jelentős változékonyság és kettősség fogja jellemezni. 2020 első felében a koronavírus-járvány negatív gazdasági hatásai miatt a növekedés érdemben lassul, a második negyedévben a GDP csökkenhet, majd az év második felétől a negatív hatások kifizetésével és a korábban kieső gazdasági aktivitás helyreállításával a hazai növekedés, a munkaerőpiac, a hitelezés és a külkereskedelem is újra élénkül.

Az év első hónapjaiban a hazai fogyasztóiár-index a régió több országához hasonlóan néhány, a világpiacon folyó folyamatoknak erősen kitett, változékony áralakulású tétel következtében átmenetileg a jegybanki toleranciasáv fölé emelkedett. A világpiacon nyersanyagárak – főként a kőolajé – számottevő csökkenése következtében

* Az elemzés az MNB 2020. márciusi Inflációs jelentése alapján készült.
<https://doi.org/10.47630/KULG.2020.64.3-4.25>

az infláció várakozásaink alapján rövid távon a toleranciasávban alakul, és gyors ütemben a 3 százalékos jegybanki cél alá csökken.

Ahonnán indulunk – 2019, egy újabb sikeres év

A hazai gazdasági kibocsátás 2019 egészében 4,9 százalékkal bővült, ezzel az európai növekedési rangsor élmezőnyébe tartozott, csupán az ír GDP növekedése előzte meg. Mindezek hatására folytatódott a 2013 óta megfigyelhető reálgazdasági felzárkózás az európai gazdaságokhoz. Ráadásul tavaly és az elmúlt két év átlagában a felzárkózás üteme meghaladta a megcélzott 2-3 százalékos növekedési többletet: 2019-ben ez az érték 3,7 százalékpont, míg két év átlagában 3,3 százalékpont volt. A gazdasági növekedést felhasználási oldalon elsősorban a beruházások és a fogyasztás, termelési oldalon a piaci szolgáltatások, valamint az építőipari és ipari ágazatok támogatták. A belső keresleti tételek növekedésével összhangban az áruimport bővülési üteme meghaladta a kivitel növekedését. A negatív áruegyenleget a változatlanul pozitív szolgáltatásegyenleg nagy részben ellensúlyozta.

A belső felhasználási tételek változatlanul jelentősen hozzájárultak a növekedéshez. A finanszírozási folyamatok 2019-ben is kedvezően alakultak, és a pozitív növekedési impulzusok közel kétharmada a hitelpiac felől érkezett. A vállalati és a kkv-hitelek két számjegyű bővülése a magas kapacitáskihasználtsággal és az alacsony kamatkörnyezettel párhuzamosan nagymértékben hozzájárult a vállalati beruházások és a GDP emelkedéséhez, aminek hatását a 2019 júliusától elérhető Növekedési Kötvényprogram fokozta, további 450 milliárd forintos keretösszegben biztosítva forrást a cégek számára. Mindezek hatására a hazai beruházási ráta 2019-ben 28,6 százalékon alakult, ezzel európai összevetésben az élmezőnybe tartozik.

A magyar gazdaság a munkaerőpiaci fordulat következtében az elmúlt években megközelítette a teljes foglalkoztatás állapotát, a nemzetgazdasági foglalkoztatottak száma meghaladta a 4,5 millió főt (ez historikus csúcs). 2019-ben folytatódott a nemzetgazdasági bruttó átlagkeresetek két számjegyű növekedése, amit a bérezési alapfolyamatot meghatározó, historikusan feszes munkaerőpiaci környezet mellett a minimálbér és a garantált bérminimum emelése, valamint a szociális hozzájárulási adó csökkentése is magyaráz. Az ötszázalékos bővülést mutató lakossági fogyasztást a háztartások magasabb rendelkezésre álló jövedelme mellett a júliusban elindított babaváró támogatáshoz kapcsolódó hitelfelvétel is elősegítette. A program keretében decemberrel bezárólag közel 500 milliárd forint értékben kötöttek szerződéseket a

fiatal házaspárok. Ezzel párhuzamosan a háztartások beruházási aktivitása is dinamikus növekedést mutatott, 2019 egészében 21 ezer újonnan épült lakást adtak át.

Az elmúlt időszakban a volatilis, a világpiacon nyersanyagárak mozgására érzékeny tételek (üzemanyag, élelmiszer) a hazai infláció szokásosnál nagyobb változékonyságát okozták. A feldolgozatlan élelmiszerek árainak változékonyságában az év második felében szerepet játszott az afrikai sertéspestis következtében megemelkedő sertéshús, valamint a szezonális élelmiszerek árdinamikája. Az üzemanyagárak a világpiacon olajárak változékonyságát lekövetve alakultak az év során. Összességében az infláció az év elején a toleranciasáv 2015-ös bevezetését követően először emelkedett a sáv fölé, és februárban 4,4 százalékon alakult, míg a tavalyi év egészét tekintve 3,4 százalékos értéket mutatott. Az inflációs tendenciákat megragadó, adószűrt maginfláció az élénk bérezéssel és a belső kereslettel összhangban februárra 3,8 százalékra emelkedett. A mutatónak az év második felében bekövetkezett emelkedését elsősorban a feldolgozott hús- és tejtermékek árváltozása miatt növekvő feldolgozott élelmiszerek ára hajtotta.

A koronavírus-járvány minden korábbi forgatókönyvet teljesen átírt

A globális növekedés 2019-ben 2,9 százalékon alakult, mely a 2008–2009-es globális gazdasági válság óta a legalacsonyabb érték. Így a 2020 elején megjelent koronavírus-járvány a világgazdaságot legyengült állapotban érte. A fertőzés következtében a gazdasági kilátások a korábbiaknál nagyságrendileg bizonytalanabbakká váltak, a feltételek napról napra változnak. A járvány hatására kialakult bizalmi hiány az elmúlt hetek során pénzügyi és gazdasági krízissé terebélyesedett, amely számos csatornán keresztül befolyásolja a gazdasági ökoszisztémát. Keresleti oldalról a számottevően visszaeső turizmus, a tartós fogyasztási cikkek vásárlásának és a beruházásoknak az elhalasztása; kínálati oldalról az ellátási láncok szakadása; míg a gazdaságpszichológiai oldalról a kockázatvállalási hajlandóság csökkenése lehet a meghatározó. A járvány hatásai ráadásul érdemben nagyobbak lehetnek a korábbi hasonló esetekhez képest (pl.: SARS), hiszen a világgazdaság jóval integráltabbá vált az idők során. A krízis hatásai jelenleg még makrogazdasági adatokon nehezen számszerűsíthetők, viszont az előretekintő bizalmi indexek már historikus mélypontjukra estek, az új munkanélküliségkérelmet benyújtók száma az Egyesült Államokban soha nem látott magasságokba szökött, valamint a VIX index is érdemben emelkedett.

A válságok és az azokból való kilábalás jellemzőik alapján különböző alakot ölthetnek. A szakirodalom megkülönbözteti a V, W, L, U alakú válságokat. A helyreállítás minősége és gyorsasága alapvetően három kulcstényezőtől függ megítélésünk alapján. Egyrészt fontos, hogy a válság az adott gazdaságot milyen fundamentális helyzetben éri. Emellett elengedhetetlen a megfelelő gazdaságpolitikai mozgástér. Végezetül pedig a válságkezelés minősége is kulcstényező a helyreállítás sebességét illetően.

A fent említett három kulcstényezőt külön-külön megvizsgálva leszűrhető, hogy hazánk induló pozíciója biztató. Hazánk az elmúlt száz évben nem vágott még bele egy globális válsághelyzet kezelésébe a jelenlegihez hasonló, erős fundamentumokkal. Az egyensúlyi mutatók stabilak, a nettó külső adósság eltűnően van, nincs lakossági devizahitel-állomány, csökkenő pályán az államadósság, ráadásul a költségvetés hiánya folyamatosan alacsony volt az utóbbi nyolc évben. Mindezek hatására a gazdaságpolitika mozgástere is igen jelentős, megfelelő beavatkozási potenciállal bír. Mindehhez hozzájárul az is, hogy a Magyar Nemzeti Bank, szemben más jegybankok gyakorlatával, az elmúlt években szűkítette jegybankmérlegét, így e tekintetben is érdemi mozgástér áll rendelkezésre. Összességében tehát elmondható, hogy jelenleg minden okunk megvan abban bízni, hogy a járvány lecsengésével (majdnem) ott folytatjuk, ahol abba hagytuk, és jó eséllyel egy V alakú lefutással kerülünk ki a válságból.

A globális járványhelyzet gazdasági következményeit illetően a legfontosabb kérdés, hogy milyen súlyosan és milyen hosszán áll fenn az egészségügyi veszélyhelyzet. A márciusi Inflációs jelentés alappályájában azzal a feltevéssel éltünk, hogy a koronavírus enyhe és átmeneti hatásokkal bír a hazai és a világgazdaság növekedésére nézve, persze a kilábalás sebessége még így is régióként eltérő lehet. A 2020-as év növekedési szempontból kétarcú lehet. Míg az első fél évben – főként a második negyedévben – a karantén és a gyárleállások következtében érdemi visszaesés valószínűsíthető, addig 2020 végén a gazdaság újraindulására és a korábban elhalasztott aktivitás visszapótlására számítunk. Természetesen a jelenleg rohamosan változó környezet nagyfokú bizonytalanságokat hordoz a makrogazdasági adatokra nézve, a prognózisokat is napról napra befolyásolva. A gazdaságpolitika feladata jelenleg kettős: elsőként az egészségügyi védekezéshez szükséges források biztosítása, a károk enyhítése és a gazdaságok stabilizálása. Ezt követi második vonalként a növekedési potenciál szempontjából fontos képzett munkaerő és a hatékony vállalati kapacitások megőrzése, továbbá a felkészülés a gazdaság zökkenőmentes újraindítására.

A kialakult helyzet hatásaiban leginkább egy természeti katasztrófához hasonlítható, ahol számszerű prognózist készíteni szinte lehetetlen. Emiatt átmenetileg szakítottunk azzal a gyakorlattal, hogy egy kitüntetett alappálya köré építjük a prognózisunkat. Jelenlegi előrejelzésünk minden változó esetében egy tartományt ad meg, amit két egymással egyenrangú pálya alapján határoztunk meg. Hangsúlyozzuk, hogy az alappályáink mögötti információs bázis a március eleji, a vírus magyarországi megjelenésének időpontja körüli állapotot tükrözi. Ezek a kilátások a magyar gazdaság 2–3 százalék közötti növekedését vetítik előre, azonban a gazdaság újraindulása 2021-ben a bázishatások következtében is érdemi visszapattanást fog hozni.

A járvány terjedése a makrogazdasági környezetben általában megszokott lineáris hatások helyett erős nem lineáris hatásokkal jelentkezik, ami az ágazatok széles körében szinte azonnal teljes leállásokat is okozhat. Előrejelzésünk elkészítése során úgy számoltunk, hogy a koronavírus hatásainak leginkább kitett ágazatok egyhavi leállása jelentősen visszafoghatja a gazdasági növekedést. A járműgyártás, a turizmus, a kulturális szolgáltatások, valamint a szállítmányozási szektor várt visszaesése összességében 0,9–1,3 százalékponttal mérsékelheti a hazai GDP-t. Előretekintve arra számítunk, hogy egy idén bekövetkező számottevőbb visszaesés erősebb felpattanást okozhat a jövő évi gazdasági növekedésben. A háztartások fogyasztása továbbra is a gazdasági növekedés legfontosabb tényezője marad, bár bővülésének üteme mérséklődik a korábbi időszakokban látott értékekhez képest. A fokozódó bizonytalanság hatására az óvatossági motívum szerepe a szektor viselkedésében erősödik, így a lakossági megtakarítások várhatóan emelkednek.

Az üzemanyagárak számottevő csökkenése – kizárólag március hónapban 85 forinttal mérséklődtek a benzinárak – következtében az infláció várakozásaink alapján rövid távon a toleranciasávban alakul, majd gyors ütemben a 3 százalékos jegybanki cél alá csökken. A koronavírus okozta mérséklődő gazdasági aktivitás következtében általánosan visszafogottabb külső keresletre és inflációra számítunk, ami első sorban az iparcikkek árazását fogja vissza. A gyengülő hazai konjunktúra és a lassuló bérdinamika a piaci szolgáltatások esetében is alacsonyabb árazási magatartást okozhat. Az előrejelzési horizonton a koronavírus negatív gazdasági következményeinek, illetve a romló külső konjunktúra hatásainak enyhülését követően a belső kereslet újbóli erősödésére, és bázishatások miatt az árdinamika átmeneti emelkedésére számítunk. Így előrejelzésünk szerint az infláció az előrejelzési horizont végén a 3 százalékos inflációs célon stabilizálódik.

Századvég Gazdaságkutató Zrt.: Gazdaság a koronavírus árnyékában*

HORVÁTH DIÁNA – MOLNÁR DÁNIEL – REGŐS GÁBOR

Az előrejelző jelenleg a megszokottnál jóval nehezebb helyzetben van. A prognózisokat hétről hétre, napról napra, percről percre lehetne változtatni. Ennek megfelelően a növekedés is tág határok között mozoghat. Így szokásainktól eltérve két, egymással gyakorlatilag egyenrangú (hasonló valószínűségű) pályát ismertetünk a továbbiakban: az alappályán 0,3 százalékos, míg az alternatív pályán 4,8 százalékos visszaeséssel számolunk. Becslésünk elkészítése során figyelembe vettük azt is, hogy lesznek gazdaságélénkítő kormányzati intézkedések, de ezek tartalma a kézirat lezárásakor még nem ismert. A gazdaság pályájának szempontjából meghatározó lesz, hogy a járványhelyzet mennyire húzódik el, azaz a gazdaság mennyire tartósan nem tud normálisan működni: akár jogszabályi korlátozások, akár a külső kereslet zsugorodása, akár a külföldről meg nem érkező alapanyagok miatt.

Bevezetés

2020 elején bekövetkezett az, amiről már évek óta beszéltünk: eljött a válság időszaka. Tudtuk, hogy előbb-utóbb bekövetkezik majd egy válság, mivel a történelemben a konjunktúrákat mindig visszaesések követték, a bizonytalansági tényező minden esetben az idő és a kiváltó ok volt. Ezúttal nagyon úgy tűnik, hogy a válság fő oka nem a pénzügyi szektorból vagy a reálgazdaságból érkezik, hanem a természetből, egy vírus formájában. Ugyanakkor a válságot nem maga a vírus, hanem az annak megfékezéséért hozott egészségügyi intézkedések, valamint a társadalmi

* A cikk a Századvég Gazdaságkutató Zrt. negyedéves Makrogazdasági monitor és konjunktúraelemzés című kiadványa alapján készült. Az előrejelzéshez felhasznált adatbázis március 16-án zárult le, az alternatív pálya március 25-én készült. Készítette: *Horváth Diána, Horváth Gergely, Isépy Tamás, Molnár Dániel, Nikl Anna, Posgay István, Regős Gábor.*

<https://doi.org/10.47630/KULG.2020.64.3-4.30>

Horváth Diána, a Századvég Gazdaságkutató Zrt. makrogazdasági elemzője, a Budapesti Corvinus Egyetem doktorandusza. E-mail: horvath.dia@szazadveg.hu

Molnár Dániel, a Századvég Gazdaságkutató Zrt. makrogazdasági elemzője, a Budapesti Corvinus Egyetem doktorandusza. E-mail: molnar.daniel@szazadveg.hu

Regős Gábor, a Századvég Gazdaságkutató Zrt. makrogazdasági üzletágvezetője.
E-mail: regos@szazadveg.hu

reakció váltotta ki. De ez jól is van így, a gazdaság sosem élvezhet elsőbbséget az emberéletekkel szemben.

A közgazdászok feladata ilyen esetben kettős: egyrészt felmérni a várható gazdasági hatásokat, másrészt tanácsot adni a gazdasági döntéshozók részére a társadalmi és gazdasági károk mérséklése érdekében. Jelen cikkünk célja az előbbi. Ugyanakkor a feladatunk nem egyszerű, túlságosan sok a bizonytalansági tényező, amelyeket figyelembe kell vennünk az előrejelzés készítése során. A kiindulási pont azonban minden előrejelzés esetén ugyanaz: mérjük fel, milyen helyzetben érte a koronavírus a világ gazdaságot és Magyarországot.

Nemzetközi folyamatok

Magyarország kis, nyitott gazdaság, így a helyzet megítéléséhez érdemes elsőként minden esetben a nemzetközi folyamatokat áttekinteni.

Az USA gazdasága 2019-ben 2,3 százalékkal bővült, ami elmarad a 2018-as 2,9 százalékos növekedéstől. Lassult az Európai Unió növekedési üteme is, a 2018-as 2 százalékról 1,5 százalékra. A háztartások fogyasztása 1,5 százalékkal, a beruházások 5 százalékkal, míg a kormányzati kiadások 2 százalékkal emelkedtek. A három tényező hozzájárulása így a bővüléshez rendre 0,83, 1,02 és 0,4 százalékpont volt. A külkereskedelmi mérleg ugyanakkor 0,31 százalékponttal lassította a növekedést, az import 3,7 százalékos és az export 2,7 százalékos bővülésének eredményeként. A tagországok között a jelentős eltérések a növekedési rátában fennmaradtak, bár bizonyos szempontból kedvező, hogy a később csatlakozott, kevésbé fejlett tagállamok fokozatosan felzárkóznak. Ugyanakkor a német 0,6 százalékos, az olasz 0,3 százalékos vagy a francia 1,3 százalékos növekedés rossz kiindulópontot jelent a jelenlegi válság tükrében.

A Fed Nyíltpiaci Bizottsága (FOMC) a tavalyi évben három alkalommal is kamatot csökkentett, így a koronavírus-járvány kitörésekor az irányadó ráta az 1,5–1,75 százalékos sávban állt az USA-ban. A Fed már a tavalyi lépések okaként is a céltól elmaradó inflációt jelölte meg, annak ellenére, hogy a foglalkoztatás és a háztartások fogyasztása a világ legnagyobb gazdaságában változatlanul bővült. A korábbi évek során felépített monetáris politikai mozgásteret ugyanakkor a Fed gyorsan felélte: márciusban két soron kívüli kamatdöntés keretében 0 százalékra csökkentette irányadó rátáját, valamint repoműveleteket, dollár-swap tendereket és

az eszközvásárlási program újraindítását is bejelentette. Mindezen lépések együttes célja a piaci likviditás biztosítása és a vállalati hitelezés támogatása volt.

Az Európai Központi Bank (EKB) már a 2019-es évet is 0 százalékos irányadó rátával kezdte, így szeptemberi ülésén csak a betéti kamatot tudta csökkenteni 0,1 százalékponttal –0,5 százalékra. Ezen felül novemberben havi 20 milliárd eurós ütemmel újraindította eszközvásárlási programját, amelyet 2018 végén állított csak le. Ebből is látszik, hogy az EKB lényegében eszközök nélkül lépett be a válságba. Az immár Christine Lagarde vezette intézmény márciusi ülésén bejelentett ugyan egy új TLTRO programot, valamint növelte eszközvásárlási programjának ütemét, és egy új eszközvásárlási programot (PEPP) is meghirdetett, azonban ezek, a korábbiak tapasztalataiból kiindulva, várhatóan együttesen sem lesznek elegendők az eurózóna problémáinak kezelésére. Az EKB, szemben a Feddel, nem épített ki mozgásteret az elmúlt években (nem is tudott), így a válságra sem képes érdemben reagálni. Az az eurózónában egyértelműen a fiskális politika feladata lesz.

A régiós jegybankok közül a Lengyel Nemzeti Bank tavaly sem változtatott irányadó rátáján, annak ellenére sem, hogy az infláció kismértékben a 2,5 százalékos cél fölött alakult Lengyelországban. A koronavírusra válaszul viszont a jegybank 50 bázisponttal 1,0 százalékra csökkentette az alapkamatot, amely mellett szűkítette a kamatfolyosót, mérsékelte tartalékrátát és másodpiaci állampapír-vásárlási programot jelentett be. A Cseh Nemzeti Bank ezzel szemben a tavalyi évben és az idei év elején is emelte irányadó rátáját a cél fölé emelkedő infláció miatt. Ugyanakkor a koronavírus kitörése után két lépésben, összesen 1,25 százalékponttal 1,0 százalékra csökkentette alapkamatát. Vagyis a régiós jegybankok is gyorsan válaszoltak a koronavírus-válságra, azonban a reakció mértékét nagyban meghatározta a korábban kiépített mozgástér.

A benchmarkként szolgáló Brent kőolaj hordónkénti ára a januári 60,2 dollárról áprilisra 71,6 dollárra nőtt, majd kisebb ingadozásokkal decemberig 65,2 dollárra csökkent. Az idei év elején ugyanakkor az olaj ára jelentős csökkenésnek indult: március végén kicsivel 20 dollár fölött alakult az ár. E mögött egyrészt a koronavírus miatti világgazdasági lassulás áll, de jelentős szerepe volt annak is, hogy az OPEC ülésén Szaúd-Arábia és Oroszország nem tudott megegyezni a kitermelés csökkentéséről. Az Európai Unióban az infláció a 2018-as 1,9 százalékról 1,5 százalékra lassult. Az árszínvonal-emelkedést elsősorban az élelmiszerárak húzták, míg az ipari termékek vagy az üzemanyagárak visszafogták azt. Mérséklődést mutatott az infláció az USA-ban is: a fogyasztói árak a tavalyi évben 1,8 százalékkal emelkedtek, szemben a megelőző évi 2,4 százalékkal. Vagyis a koronavírus alacsony inflációs

környezetben érte mind az Európai Uniót, mind az USA-t, így hozzájárult ahhoz is, hogy a 2008-as válsághoz viszonyítva a monetáris politikai mozgástér sokkal szűkösebb volt.

Az eurózóna várható növekedésére vonatkozóan jelenleg a koronavírus okozta bizonytalanság nyomán szinte lehetetlen megbízható előrejelzést találni. Intézetünk alapvetően az Európai Bizottság és az EKB előrejelzéseit szokta felhasználni. Ugyanakkor az előbbi jelenleg még nem érhető el, míg az utóbbi a márciusi kamatdöntő ülésén publikálta ugyan az előrejelzését, azonban az ahhoz felhasznált adatbázist február közepén zárta. Így a koronavírus európai elterjedése még nem jelenik meg benne, csak a Kínára gyakorolt hatás. Az előrejelzésben a jegybank arra számított, hogy az eurózóna gazdasága az idei évben mindössze 0,8 százalékkal növekszik, ami 2022-ig is csak 1,4 százalékra gyorsul. Az infláció esetében azzal számolt, hogy az idei 1,1 százalékos ráta a következő két év során is csak 1,6 százalékig gyorsul, azaz jóval a jegybanki cél alatt marad. Azóta a jegybank előljárói olyan nyilatkozatokat is tettek, hogy a vírus miatt akár 5 százalékkal is visszaeshet az eurózóna gazdasága az idei évben.

A magyar gazdaság jelenlegi helyzete

2019-ben tovább folytatódott hazánkban a dinamikus bővülés: 4,9 százalékkal nőtt a magyar gazdaság az előző év azonos időszakához képest. Ezzel Magyarország a második legmagasabb mutatót érte el az Európai Unióban, mindössze Írország 5,5 százalékos bővülése haladta meg a teljesítményét. A tavalyi bővülés még az elemzői várakozásokat is érdemben felülmúlta: a Reuters elemzői konszenzusa 3,7 százalékos, az Európai Bizottság 3,4 százalékos, míg az OECD 3,9 százalékos növekedést várt 2018 végén. Az elmúlt években tapasztalt dinamikus bővülés azonban az idei évben a koronavírus-járvány miatt várhatóan megtörik, az elemzők várakozása alapján recesszióba fordulhat.

A tavalyi évben termelési oldalról nézve a legtöbb nemzetgazdasági ág hozzájárult a bővüléshez. A legnagyobb mértékben a szolgáltatások támogatták a növekedést: az ágazat teljesítménye 4,2 százalékkal nőtt, így 2,3 százalékpontot adott a bővülés üteméhez. Míg az 5 százalékkal növekvő ipari teljesítmény, valamint a 21,4 százalékkal bővülő építőipar 1-1 százalékponttal járult hozzá a gazdasági növekedéshez. Az építőipar tekintetében a vállalkozások növekvő beruházásai mellett a kedvezményes, 5 százalékos áfakulcs, valamint a családi otthonteremtési kedvezmény eredményeképpen megépülő lakásokat érdemes kiemelni: Magyarországon

2019-ben 21 127 új lakás épült, 19,5 százalékkal több mint 2018-ban, és 2009 óta ez a legmagasabb adat.

A növekedés motorja felhasználási oldalról nézve változatlanul a háztartások fogyasztása, illetve a bruttó állóeszköz-felhalmozás volt: az előbbi éves alapon 5 százalékkal, míg utóbbi 15,3 százalékkal emelkedett. Így 2,4 és 3,9 százalékponttal járultak hozzá a bővüléshez. A háztartások fogyasztása háttérben a dinamikus emelkedő bérek, továbbá a növekvő foglalkoztatás húzódott meg. A beruházások bővülését az uniós források felhasználása, a vállalkozások beruházásai, valamint a lakás- és egyéb ingatlanberuházások támogatták.

A külkereskedelmi mérleg változatlanul fékezte a növekedést a tavalyi évben is: összességében 0,4 százalékponttal. Ennek háttérben az export 6 százalékos és az import 6,9 százalékos bővülése húzódott meg. Előbbit a külső kereslet növekedése, illetve a kapacitásnövelő beruházások, míg utóbbit az export bővülésén túl a fogyasztás és a beruházás emelkedése indukálta.

Folytatódott a bővülés a munkaerőpiacon is 2019-ben, bár a növekedés üteme lassult. A foglalkoztatottak száma egy év alatt 43 ezer fővel 4 millió 512 ezer főre emelkedett. A foglalkoztatási ráta ennek eredményeként a 15–74 éves korosztályban 60,8 százalékra emelkedett, ami lényegében megfelel a hasonló uniós mutatónak, miközben 2010-ben még 8,5 százalékponttal elmaradt attól. Az elsődleges munkaerőpiacon foglalkoztatottak száma 68 ezer fővel, míg a külföldi telephelyen munkát vállalóké 11 ezer fővel növekedett, ugyanakkor tovább csökkent a közfoglalkoztatás keretében dolgozók létszáma, összesen 37 ezer fővel 111 ezer főre.

A bérek 2019-ben is dinamikusán nőttek, átlagosan 11,4 százalékkal, aminek háttérben a minimálbér és a garantált bérminimum 8-8 százalékos emelése, a szociális hozzájárulási adó júliusi 2 százalékpontos csökkentése, illetőleg a költségvetési szféra bérrendezései húzódtak meg. A nettó átlagkereset nemzetgazdasági szinten 244,6 ezer forintra, a családi adókedvezményt is figyelembe véve pedig 252,1 ezer forintra emelkedett. Ez reálértéken 7,7 százalékos növekedést jelent. Összességében a nettó reálkereset 2010 óta 51,8 százalékkal nőtt.

Nem változtatott monetáris politikáján a Magyar Nemzeti Bank tavaly, annak ellenére sem, hogy az infláció szinte az év egészében a jegybanki cél fölött alakult, sőt az idei év elején még a toleranciasávból is kilépett. 2019-ben a fogyasztóiár-emelkedés 3,4 százalékot tett ki 2018-hoz viszonyítva, míg idén februárban 4,4 százalékra gyorsult. E mögött egyrészt a dinamikus béremelkedés költségfelhajtó hatása, valamint az extrém laza monetáris politika miatt bekövetkezett árfolyamgyengülés állt: a forint euróhoz viszonyított árfolyama a 2018-as 318,9-es szintről 325,4-re

gyengült, míg az idei év elején 330 fölé is emelkedett. A jegybank ugyanakkor az 1-től 12 hónapig terjedő futamidejű FX-swapok tendereinek, mennyiségeinek módosításával folyamatosan beavatkozott a piaci folyamatokba, hogy a piaci likviditás befolyásolásán keresztül hatást gyakoroljon a rövid hozamokra.

Az állampapírpiazi hozamok a tavalyi év egészét tekintve csökkentek. 2019 végén egyéves lejáratig nulla százalékon alakult a másodpiaci referenciahozam, de a 10 éves állampapír hozama is csupán 2 százalékon állt, míg 2018 végén még 3 százalékon. A hozamok csökkenésében közrejátszott, hogy 2019 februárjában az S&P és a Fitch is felminősítette a magyar államadósság besorolását. Ugyanakkor jelentős szerepe lehetett a Magyar Állampapír Plusz bevezetésének, amely amellett, hogy ösztönzi a lakossági megtakarításokat, a kiemelkedő kereslet miatt csökkenti az intézményi befektetők szerepét, a visszaeső kínálat pedig kedvezően hat a hozamokra.

Az államháztartás központi alrendszere a 2019. évi előzetes pénzforgalmi mérleg alapján 1 219 milliárd forintos hiánnyal zárt, amely 232,6 milliárd forinttal maradt el a 2018. évi adattól. Ehhez a központi költségvetés 1023,8 milliárd forint, a társadalombiztosítás pénzügyi alapjai pedig 234,9 milliárd forint deficittel, míg az elkülönített állami pénzalapok 39,6 milliárd forint többlettel járultak hozzá. A tavalyi év egészére jelzett, előzetes pénzforgalmi hiány 22,1 százalékkal haladta meg az előirányzatban foglalt 998,4 milliárd forintos célt, amit főleg a költségvetési szervek kiadásainak túlteljesülése indokolt. Bár az eredményszemléletű hiány a tervezett 1,8 százaléknál magasabban, 2 százalékon alakult, Magyarország immáron nyolcadik éve nem lépi túl a maastrichti kritériumok közt megadott 3 százalékos korlátot.

Költségvetési szempontból az év egészét a vártnál is kedvezőbb reálgazdasági folyamatok, a hatéves bérmegállapodás adóbevétel-generáló hatása, a Gazdaságvédelmi és Családvédelmi Akcióterv életbe léptetett intézkedései, valamint a hazai és uniós forrásból megvalósuló projektek határozták meg. Az uniós irányelvnek való megfelelés érdekében két lépcsőben tovább emelkedett a dohánytermékeket terhelő jövedéki adó, ezenfelül a népegészségügyi termékadó kulcsa is, továbbá kibővült az érintett termékek köre. Főképezőleg hatott a magánszemélyek egyes jövedelmei különadójának, az egyszerűsített vállalkozói adónak, a hitelintézeti különadónak az eltörlése, a kisvállalati adó értékhatárának emelése, illetve az ESL és az UHT tejek áfakulcsának mérséklése. Ezenfelül 2019-től a nyugdíj mellett munkát vállalók kizárólag a személyi jövedelemadót kötelesek megfizetni a bérük után. A Gazdaságvédelmi Akcióterv keretében eltörölték az adóelőleg-kiegészítési kötelezettséget, kibővítették a fejlesztési adókedvezményt, 2022 végéig felfüggesztették a reklám-

adót, valamint tovább mérsékeltek a szociális hozzájárulási adó mértékét. A fenti intézkedések nyomán a központi költségvetés halmozott adóbevételei 1319,4 milliárd forinttal haladták meg az előző évit.

A személyi jövedelemadóból származó bevételek 11,3 százalékkal, a szociális hozzájárulási adóból származó bevételek pedig 9,6 százalékkal emelkedtek az adókulcsnak az év közepétől érvényes, 2 százalékpontos mérséklése ellenére is. Általános forgalmi adóból 15,4 százalékkal több bevétele keletkezett az államháztartásnak, mint 2018-ban, az előirányzott értéket pedig 5,6 százalékkal haladta meg a teljesülés. A gazdálkodó szervezetek befizetései 1,2 százalékkal alakultak alacsonyabban, mint tavaly, amit elsősorban az adóelőleg-feltöltési kötelezettség eltörlése miatti alacsonyabb társaságiadó-befizetések magyaráztak.

A központi költségvetés adóssága 29 682,0 milliárd forintot tett ki 2019 végén. Az államadósságon belül a devizaadósság részaránya tovább csökkent, egészen 17,3 százalékra, vagyis az adósságfinanszírozás árfolyamkockázata még alacsonyabbá vált. A maastrichti adósság a GDP 66,3 százalékát tette ki a tavalyi év végén a Magyar Nemzeti Bank adatai alapján, ez 3,9 százalékponttal kedvezőbb a megelőző évi adatnál.

A magyar gazdaság várható fejlődési pályája

Előrejelzésünket március 16-án készítettük el az addig rendelkezésre álló adatokat figyelembe véve. Az azóta eltelt idő alatt elkészítettük a később bemutatásra kerülő alternatív pályát, amelynek bekövetkezési valószínűsége megegyezik az alappályáéval. Az alappálya viszonylag rövidebb, néhány hónapos vírushelyzetet feltételez, de az alternatív pálya is azzal a feltevéssel él, hogy a harmadik negyedévben már megközelítőleg normális medrében működik a gazdaság.

Várakozásaink szerint az alappályán a GDP 2020-ban 0,3 százalékkal visszaeshet, amit 2021-ben 3,4 százalékos felpattanás követhet. Vagyis a koronavírus-járvány miatt leálló gazdaságok, a mérséklődő fogyasztási kedv, illetve beruházási aktivitás miatt idén kismértékű recesszióra számítunk. Fontos azonban hangsúlyoznunk, hogy becslésünk elkészítésekor azt feltételeztük, hogy a vírusveszély elmúlása után a gazdaság újraindul, a kormányzat pedig meghozza az ennek elősegítéséhez szükséges intézkedéseket.

Becslésünk szerint a háztartások fogyasztási kiadásai mindössze kismértékben, 0,4 százalékkal nőhetnek, aminek hátterében egymással ellentétes folyamatok húzódnak meg. Egyrésztől érdemben emelkedik az élelmiszerek és a háztartási cikkek

iránti kereslet a koronavírus okozta pánik következtében, míg egyes szolgáltatások elérhetetlenné válnak (például szórakozás), vagy elérhetők ugyan, de kevésbé keresik őket (például fodrász). Másrészt a keresletet a visszaeső foglalkoztatás is mérsékli. Végezetül az elmaradt, illetve az előrehozott fogyasztás egy része a járvány elmúltával várakozásaink szerint kompenzálódik. Jövőre a korábbi években megszokottnál lassabb, 3 százalékos növekedési ütemet valószínűsítünk, a kedvezőtlen folyamatok és az alacsonyabb teljesítmény miatt visszaeső háztartási jövedelmek, a lanyhuló költségek kedvező következtében.

Prognózisunk szerint a beruházások volumene idén 1,2 százalékkal mérséklődhet, ami azonban a bázis miatt továbbra is magas beruházási szintet jelent. Ezt egyrészt a vállalkozások, másrészt az állami szféra elhalasztott beruházásai indukálják. 2021-ben a beruházások volumene 4,9 százalékkal bővíthet: ekkor valószínűleg meg a korábban elhalasztott beruházások, viszont főképp az uniós források kifutása, valamint az új uniós költségvetés elfogadásának kitolódása.

A kivétel 2020-ban a korlátozó intézkedések és a visszaeső termelés eredményeként 1,4 százalékkal csökkenhet, míg jövőre 4,4 százalékkal nőhet. A behozatal esetében – figyelembe véve a belső fogyasztás mérsékeltebb visszaesését – idén 0,1 százalékos csökkenést várunk, amit 2021-ben 3,9 százalékos növekedés követhet. A fentiek nyomán tehát a külkereskedelmi mérleg az idei évben várhatóan romlik, a nettó export fékezi majd a növekedést. Bár 2021-ben javul a külkereskedelmi mérleg egyenlege, az ágazat továbbra sem tud majd érdemben hozzájárulni a GDP bővüléséhez.

A GDP növekedésével kapcsolatos kockázatok közül egyértelműen a koronavírus-járvány elhúzódása a legjelentősebb, azonban ezen túl érdemes kitérni az alábbiakra is:

- Az olajár alakulása: az elmúlt időszakban jelentősen csökkent az olaj ára. Amennyiben tartósan alacsony marad, az az exportáló országokat érinti kedvezőtlenül, míg a gyors áremelkedés az importáló országokra gyakorol hasonló hatást.
- Brexit: maga a kilépés már bekövetkezett, és elindult az év végéig tartó átmeneti időszak, amelynek során az Európai Unió és az Egyesült Királyságnak meg kéne állapodnia a jövőbeli viszonyrendszer kereteiről. Az ellentétes érdekek miatt ez a koronavírus-járvány nélkül is kihívást jelentett volna, a járvány kitörésével pedig még tovább tolódhat a végső megállapodás ideje.

- A gazdaság újjászerveződése: a koronavírus-járvány nyomán a gazdaság szerkezete átalakulhat (például termelés áthelyezése, ellátási láncok rövidülése, nemzetközi turizmus visszaszorulása), ami eltérően érintheti az egyes országokat.

Az alappályán arra számítunk, hogy a foglalkoztatottak száma az idén éves átlagban akár 70 ezer fővel is visszaeshet, míg jövőre ismét növekedés következhet be a munkaerőpiacon. A koronavírus-járvány tetőpontján ennél várhatóan többen veszítik majd el az állásukat, azonban egy részük a gazdaság újraindulásával ismét el tud helyezkedni. A foglalkoztatás csökkenésével kapcsolatban további problémát jelent, hogy az állásvesztettek egy része akár ki is léphet a munkaerőpiacról. Így az aktívak számának mérséklődését várjuk az idei évben, amit jövőre kismértékű bővülés követhet. Emelkedhet a munkanélküliségi ráta is, várakozásunk szerint éves átlagban 4,3 százalékra, ugyanakkor a második negyedévben ennél magasabb szinten tetőzhet a mutató értéke. A munkanélküliségi ráta becslésekor figyelembe vettük, hogy a kormányzat a válságra adott válaszként felpörgetheti a közfoglalkoztatást, így a közfoglalkoztatottak száma a tavalyi 100 ezer fő körüli létszámról akár 160 ezer fő közelébe is nőhet. Viszont arra számítunk, hogy jövőre ismét 4 százalék alá mérséklődhet a munkanélküliek részaránya és csökkenhet a Start munkaprogramban foglalkoztatottaké is.

A bérfolyamatok előrejelzése esetében két hatást kell figyelembe venni. Egyrészt a gazdasági visszaesés miatt a vállalatoknak sokkal kevesebb lehetőségük lesz a bérek emelésére, a nem rendszeres juttatások kifizetésére. Ugyanakkor a minimálbér és a garantált bérminimum is 8-8 százalékkal emelkedett az év elején, illetve több vállalat már a járvány kitörését megelőzően megállapodott a 2020-as bérekről a munkavállalókkal. A másik hatás, amellyel számolni kell, hogy a vállalatok alapvetően az alacsonyabb termelékenységgű, és így alacsonyabb bérű munkavállalóktól válnak meg elsőként, ami az összetételhatáson keresztül emeli az átlagbér szintjét. A két ellentétes hatást figyelembe véve az átlagbér kicsivel 8 százalék feletti növekedését várjuk idén és jövőre is, ez mindkét évben 4 százalék feletti reálbér-növekedést jelent, ugyanakkor tényleges jóléti hatása csak a jövő évi emelkedésnek lehet.

Az idei évre 3,7 százalékos, jövőre 3,5 százalékos inflációt valószínűsítünk, vagyis a pénzromlás üteme éves átlagban a Magyar Nemzeti Bank 3 százalékos célja fölött, de még a toleranciasávon belül alakulhat. Az infláció kapcsán kétirányú kockázatok azonosíthatóak: a gyenge forint, a gyártási folyamatokban bekövetkező nehézségek, a magasabb költségek és az élelmiszerek, illetve tartós fogyasztási cikkek iránti magas kereslet a fogyasztói árak növekedésének irányába hatnak. Ezzel

egyidejűleg azonban az olaj ára historikus mélypontra, hordónként 25 dollár környékén tartózkodik, ami a recesszióval együtt visszafogja az inflációs folyamatokat. A becsült inflációs pálya kapcsán fontos hangsúlyoznunk a jegybank szerepét: a prognosztizált inflációs pálya eléréséhez a forint árfolyamának stabilizálása és erősítése szükséges.

A monetáris politikának két, egymásnak ellentmondó célnak kell megfelelnie. Egyrészt stabilizálnia, sőt erősítenie kell a forint árfolyamát, másrészt pedig likviditást kell nyújtania a gazdasági szereplők számára és segítenie kell a gazdaság újraindulását. Várakozásaink szerint a Magyar Nemzeti Bank e két cél között próbál majd lavírozni, ugyanakkor a forint további gyengülése sem kizárt, ami a magasabb infláció mellett a hazai tulajdonú kkv-k szempontjából is káros.

Az államháztartás központi alrendszere 2020 februárjában 254,6 milliárd forint deficittal zárt. Jelentős mértékben felülteljesült az előző évhez képest a társaságiadó-bevétel, a személyijövedelemadó-bevétel, illetve az általános forgalmiadó-bevétel is. Kiadási oldalon az uniós programok előfinanszírozása 569,4 milliárd forintot tett ki, de kismértékben nőttek a költségvetési szervek kiadásai is, míg a lakásépítési támogatások ráfordításai a tavalyi év azonos időszaka óta megduplázódtak. Hiába azonban az első kéthavi szép teljesítmény, a koronavírus-járvány kitörése alapjaiban írja át az idei költségvetést.

A járvány negatív hatásai nyomán a költségvetés bevételei elmaradnak majd a költségvetési törvényben előírányzott teljesülésektől, míg kiadási oldalon a védekezést és a gazdaság újraindulását elősegítő intézkedések nyomán felülteljesülés várható. Ezek nagyságrendjét az határozza meg, hogy a program keretében milyen lépéseket foganatosítanak majd.

Idén a koronavírus-járvány elleni küzdelem eredményeképp a költségvetési törvényben foglalt 1 százalékos hiány helyett 3 százalékos GDP-arányos deficitet várunk az alappályán. A GDP-arányos államadósság pedig a fentiek nyomán 68,1 százalékra nőhet. A járványügyi helyzet miatt az Alaptörvényben meghatározott adósságszabályoktól eltérhet a kormányzat, amennyiben különleges jogrend lép életbe vagy a nemzetgazdaság tartós és jelentős visszaesése megy végbe. A pandémiára való tekintettel az Európai Unió is enyhített az adósságszabályain, hogy a tagállamok hatásosan tudjanak fellépni a járvány ellen.

Bár a jövő évi költségvetés még nem ismert, az idén meghozott intézkedések átgyűrűző hatásait figyelembe véve 2021-ben 2 százalékos hiánnyal, illetve 65,6 százalékos GDP-arányos államadóssággal számolunk. Vagyis a járvány sikeres leküzdését és a gazdaság újraindítását követően folytatódhat az államadósság mérséklése.

Fontos azonban hangsúlyozni, hogy az egyenleg alakulását befolyásolhatják a kormány jövőbeli intézkedései, amelyek ismertetése cikkünk megírása után várható.

A magyar gazdaság várható növekedési pályája súlyosabb járványhelyzet esetén

A koronavírus gazdasági hatásának bizonytalansága nyomán úgy döntöttünk, készítünk egy alternatív előrejelzést is, amely súlyosabb visszaeséssel számol. Az alternatív pálya összeállításakor azzal a feltételezéssel éltünk, hogy a vírushelyzet a vártnál hosszabb lesz, viszont még a második negyedévben nagyrészt véget ér, így a harmadik és negyedik negyedévben a vállalkozások részben be tudják pótolni a korábban elmaradt termelést. Feltételeztük továbbá, hogy a versenyképesebb vállalatok túlélnek a vírushelyzetet, ezáltal lehetőség nyílik a V alakú gazdasági pályára. A fiskális politika itt is mindent megtesz a gazdaság élénkítéséért és újraindításáért. A monetáris politika továbbra is laza marad, biztosítja a szükséges likviditást, a forintot ellenben rövid távon kevésbé, csak hosszabb távon tudja erősíteni az infláció célsávon belül tartása érdekében.

A fentiek nyomán a magyar gazdaság az alternatív pályán 2020-ban 4,8 százalékkal esik vissza, míg 2021-ben egy erőteljes, 7,8 százalékos felpattanást várunk. A háztartások fogyasztási kiadása az idén 4,8 százalékkal csökkenhet a kiskereskedelmi forgalom év elején tapasztalt jelentős bővülése ellenére is, majd jövőre 10,6 százalékkal nőhet. Az idei visszaesés hátterében egyrészt a munkanélküliség megugrásával és a lassabb bérnövekedéssel mérséklődő fizetőképes kereslet, másrészt pedig – és ez a hangsúlyosabb – a kínálati oldali hatás áll. Az üzletek nyitva tartásának csökkentése, a vendéglátó- vagy szórakozóhelyek, illetve a kulturális létesítmények bezárása miatt a fogyasztóknak kevesebb lehetőségük nyílik a jövedelmük elköltésére.

A beruházások esetében több tényező együttes hatását kell figyelembe venni. A vállalatok beruházásai várhatóan elmaradnak, míg az állam kettős ösztönzővel szembesül: egyrészt a szükséges források előteremtéséhez célszerű visszafognia a beruházásait, másrészt a gazdaság újraindítása érdekében serkenteni szükséges azokat. A kínálati oldalon kockázatot jelent, hogy az építőipar be tudja-e szerezni a szükséges eszközöket, rendelkezésére áll-e munkaerő, valamint tud-e dolgozni. A fentiek fényében 2020-ban a beruházások volumenében 4,8 százalékos csökkenést várunk, amit 2021-ben 5,2 százalékos növekedés követhet.

Az export esetében is érdemi mérséklődésre számíthatunk: idén 11,3 százalékkal eshet vissza a kivitel. Ezt jövőre 16,4 százalékos bővülés követheti. Az export csökkenését részben a kereslet visszaesése okozza, részben pedig a turizmus lassabb újraindulása és az utazási szokások változása. Az import alakulásánál a belső keresleten, valamint az exporton kívül figyelembe vettük azt is, hogy növekszik az egészségügyi felszerelések behozatala, illetve hogy az import megnehezülése a belső előállítású termékek irányába mozdítja el a fogyasztókat. Ennek megfelelően a behozatal 2020-ban 9,9 százalékkal eshet vissza, míg 2021-ben 13,7 százalékkal nőhet.

Az alternatív pályán azzal lehet számolni, hogy éves átlagban akár több mint 250 ezer fővel csökkenhet a foglalkoztatottak száma az idén, ugyanakkor ezt jövőre visszapattanás követheti. Figyelembe véve, hogy az állásvesztettek akár harmada is inaktívvá válhat, a munkanélküliségi ráta a forgatókönyv szerint 7,2 százalékra emelkedhet 2020-ban, majd jövőre mérséklődhet ismét 5 százalék alá. A munkanélküliségi ráta kapcsán azonban fontos hangsúlyozni, hogy azt a közfoglalkoztatás és az inaktívvá válók aránya mellett az is befolyásolja, hogy mennyire próbálják meg a vállalatok megtartani az alkalmazottaikat, akár csökkentett munkaidőben, vagy mennyire építik le őket. Ami a bérfolyamatokat illeti, kicsivel 5 százalék feletti növekedéssel számoltunk 2020-ra. Ez részben szintén az összetételhatás eredménye, nem pedig a tényleges keresetemelkedés. Ugyanakkor 2021-ben az alternatív pálya mentén a dinamikusabb gazdasági növekedés nyomán ismét két számjegyű bérnövekedést prognosztizálunk.

Az infláció alakulása kapcsán ugyanazok a folyamatok azonosíthatóak, mint az alappályán, a két tényező – az ellátási láncok problémái és az egyes termékek növekvő kereslete miatti gyorsulás, illetve az alacsony olajárral bekövetkező lassulás – hatása azonban az alternatív pályán erősebben van jelen. Ugyanakkor a két tényezőt összesítve nem várunk jelentős eltérést: az infláció mindkét évben a célsávon belül, annak felső részén alakulhat, bár a kockázat itt az alappályán vártnál is jelentősebb. Ennek változatlanul feltétele, hogy a Magyar Nemzeti Bank monetáris tanácsa, nem konvencionális eszköztárát felhasználva idejében meghozza a szigorítást jelentő lépéseket.

A nagyobb gazdasági visszaesést feltételező pályánk mentén a költségvetés bevételi oldalán azonosított negatív kockázatok nagyobb méreteket öltenek, mint az alappályán. A mögöttes indokok változatlanok. Kiadási oldalon a tartalékokat változatlanul teljes egészében felhasználják a járvány elleni küzdelemhez, míg a költ-

ségvetési szervek kiadásai a kisebb mozgástér eredményeképp kisebb mértékben haladhatják meg a tervezett teljesülést, mint az alappályán.

A fentiek nyomán a költségvetés idei hiánya, amennyiben a magyar gazdaság jelentős recesszióba kerül, 3,8 százalékot tehet ki, míg a GDP-arányos államadósság 72,6 százalékra emelkedhet. A deficit kapcsán fontos kiemelnünk, hogy minél nagyobb volumenű gazdaságélénkítő csomagot jelent be a kormányzat, annál magasabbra emelkedik a költségvetés hiánya. További kockázati tényezőként kell még megemlítenünk a hosszabb leállást is, ami a kieső termelés és az intézkedések meghosszabbítása nyomán hasonló kimenetet eredményez. A jelentős visszaesést érdemi felpattanás követheti 2021-ben, azonban a kilábalás elhúzódó folyamat lesz. Ennek következtében az alternatív pálya mentén jövőre 2,2 százalékos GDP-arányos deficiittel és 67,2 százalékos GDP-arányos államadóssággal számol intézetünk.

Összefoglalás

Jelenleg lehetetlen megmondani, hogy a két alternatíva közül melyik fog bekövetkezni, vagy egyáltalán melyik bekövetkezésének van nagyobb valószínűsége, esetleg nem következik-e be ezeknél is kedvezőtlenebb pálya. A koronavírus-járvány merőben új helyzetbe hozta a háztartásokat, a politikai döntéshozókat és a közgazdászokat. Jelen sorok szerzői őszintén reménykednek egy minél kisebb mértékű gazdasági lassulásban, amelyet gyors felpattanás követ majd, annak érdekében, hogy az elmúlt évek gazdasági eredményeit (emelkedő bérek, foglalkoztatás, csökkenő államadósság stb.) minél inkább meg tudjuk őrizni a veszélyhelyzet elmúlásáig, hogy minél könnyebben vissza tudjunk térni a korábban megszokott életvitelünkhöz, még ha ennek a lehetőségét jelenleg nehéz is elképzelni.

Makrogazdasági mutatók és előrejelzések

Megnevezés	2019	GKI		Kopint-Tárki Zrt.	Magyar Nemzeti Bank	Századvég Gazdaságkutató Zrt.
	Tény	2020	2020			
GDP (előző év = 100)	104,9	93–97	94,5	102–103	95,2–99,7	
GDP belföldi felhasználása (előző év = 100)	105,6	95–98	95,6	102,3–103	96,9–100,7	
Háztartások végső fogyasztása (előző év = 100)	104,4	96–99	96,2	103,7–104	95,2–100,4	
Bruttó állóeszköz-felhalmozás (előző év = 100)	115,3	90–92	92,2	101,1–102,9	95,2–98,8	
Export (áru + szolgáltatás) (előző év = 100)	106	85–90	91,2	101,7–103,7	88,7–98,6	
Import (áru + szolgáltatás) (előző év = 100)	106,9	87–90,5	92,5	102,1–103,8	90,1–99,9	
Fogyasztóiár-index éves átlaga (előző év = 100)	103,4	104	103,9	102,6–102,8	103,5–103,7	
Fogyasztóiár-index az év végén (előző év december = 100)	104	n. a.	103,8	n. p.	103,3	
Folyó fizetési mérleg egyenlege (a GDP százalékában)	-0,7	n. a.	n. a.	(-0,6)–(-0,5)	-1,5	
Folyó fizetési és a tőkemérleg együttes egyenlege (a GDP százalékában)	1,3	n. a.	n. a.	1,6–1,8	0,1–0,3	
Külföldi kereskedelmi áruforgalom egyenlege (milliárd euró)	4,8	n. a.	5	n. p.	2,6–3,3	
Államháztartás egyenlege a GDP százalékában (ESA–2010)	-2	(-3,5)–(-5)	-5,4	(-2)–(-1,6)	(-3,0)–(-3,8)	
Rövid távú kamatok (3 hó), időszak vége (%)	-0,01	n. a.	1	n. p.	0,95	
Hosszú távú kamatok (10 év), időszak vége (%)	2,10	n. a.	3	n. p.	1,4	

Megnevezés	2019		GKI Gazdaságkutató Zrt.		Kopint-Tárki Zrt.		Magyar Nemzeti Bank		Századvég Gazda- ságkutató Zrt.	
	Tény	2020	2020	2020	2020	2020	2020	2020	2020	2020
MNB jegybanki alapkamat az év végén (%)	0,9	n. a.	0,9	n. p.	0,9	n. p.	0,9	n. p.	0,9	0,9
A forint/euró árfolyama (éves átlag)	325	n. a.	360	n. p.	360	n. p.	360	n. p.	360	345–355
Bruttó átlagkereset változása ¹ (%)	10,8	n. a.	5–7	8,5–9,1	5–7	8,5–9,1	5–7	8,5–9,1	5–7	5,2–8,2
Reálkereset változása (%)	7,7	n. a.	2–3	5,8–6,3	2–3	5,8–6,3	2–3	5,8–6,3	2–3	1,6–4,2
Foglalkoztatási arány (15–74 éves korosztály) (%)	60,8	n. a.	56–57	60,6–60,8	56–57	60,6–60,8	56–57	60,6–60,8	56–57	57,6–60,1
éves átlag ²										
Alkalmazottak számának változása (%), éves átlag ³	0,4	n. a.	-8	n. p.	-8	n. p.	-8	n. p.	-8	(-4,2)–(-1,0)
Munkanélküliség rátája (%), éves átlag ²	3,4	5–9	9	3,9–4,2	9	3,9–4,2	9	3,9–4,2	9	4,3–7,2

Megjegyzések a táblázat adataihoz:

A GKI és a Századvég prognózisa két lehetséges pályával, súlyosabb és az enyhébb visszaesséssel kalkulál.

n. a. = nincs adat, n. p. = nem publikálják

¹ Teljes nemzetgazdaságra vonatkozó adat.

² A KSH Munkaerő-felmérés szerint.

³ A KSH Intézményi munkatügyi statisztika adatai szerint.

A pénzügyi közvetítés struktúrájának változásai – a kelet-közép-európai régió speciális fejlődése a nemzetközi és európai folyamatok tükrében

BETHLENDI ANDRÁS – MÉRŐ KATALIN

A cikk azt elemzi, hogy hogyan változott a pénzügyi közvetítő rendszer struktúrája globálisan, Európában, valamint a kelet-közép-európai régió azon országaiban, amelyek 2004-ben csatlakoztak az Európai Unióhoz, vagyis a Cseh Köztársaság, Magyarország, Lengyelország, Szlovákia és Szlovénia (a továbbiakban: KKE5) esetében a 2004–2016 közötti időszakban. Ennek keretében két fő területre fókuszál: a bankok és a pénz- és tőkepiacok közötti strukturális eltolódások és összefonódások jellemzőire, valamint az árnyékbankrendszerek mértékére és sajátosságaira. Főbb megállapításai a következők: a banki pénzügyi közvetítés terjedelme tekintetében a Cseh Köztársaság, Lengyelország és Szlovákia esetében a 2000-es években megkezdődött konvergencia folytatódott a 2010-es években. Ez a folyamat azonban Magyarország és Szlovénia esetében megtorpant. A tőkepiaci közvetítés terjedelmén belül különösen a kötvénypiacok tekintetében nagyon nagy a régió elmaradása. A KKE5-országok esetében a bankok és a pénz- és tőkepiacok erősödő összefonódását, vagyis a piaci alapú bankolás felé való elmozdulást nem tudtuk kimutatni a válságot követő években. Az árnyékbankrendszer terjedelme a régióban jelenleg alacsony, intézményi jellegzetességeiben is különbözik a fejlett országokétól. Míg a fejlett országok esetében az árnyékbankrendszer legfontosabb intézményei a nem pénzpiaci befektetési alapok, addig a kelet-közép-európai régióban az árnyékbankrendszeri kockázatok inkább a pénzügyi vállalkozások (hitelező, lízing- és faktoringcégek) között keresendők.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: G20, G21, G23.

<https://doi.org/10.47630/KULG.2020.64.3-4.45>

Bethlendi András, egyetemi docens, BME Gazdaság és Társadalomtudományi Kar, Pénzügyek tanszék. E-mail: bethlendi@finance.bme.hu

Mérő Katalin, egyetemi docens, Budapesti Gazdasági Egyetem, Pénzügy tanszék. E-mail: Mero.Katalin@uni-bge.hu

Az 1990-es években a szakirodalom a pénzügyi közvetítés fejlődésének két markánsan elkülöníthető útját azonosította és elemezte, a *banki alapú* és a *tőkepiaci alapú pénzügyi közvetítő rendszereket*. A *banki alapú rendszerekben* – ahogy a neve is mutatja – a pénzügyi közvetítés jellemzően a bankokon keresztül történik, a lakosság kockázatvállalási hajlandósága alacsony, szívesen tartja a pénzét bankbetétben és nem kockázatosabb tőkepiaci eszközökben. Ennek megfelelően a vállalkozások finanszírozásában is a bankoké a főszerep, a kötvények és részvények kibocsátásának kisebb a szerepe. A *piaci alapú közvetítő rendszerű országokban* a lakosság kockázatvállalási hajlandósága nagyobb, az alacsonyabb kamatozású bankbetétekkel szemben előnyben részesítik a magasabb hozamú befektetési eszközöket. Ezekben az országokban a vállalkozások finanszírozásában is nagyobb a szerepe a piaci értékpapír-kibocsátásoknak, a bankok vezető szerepe inkább a lakossági és a kis- és középvállalati finanszírozásban dominál. A banki alapú közvetítéssel rendelkező országok iskolapéldája Ausztria, Németország és Japán, míg a piaci alapúaké az USA és az Egyesült Királyság. Ebben az időszakban számos mű született, amelyek átfogóan elemezték és hasonlították össze a kétféle rendszert (*Allen–Gale, 2000; Beck et al., 1999; Boot–Thakor, 1997; Demirguc-Kunt–Levine, 1999*) vagy olyan speciális kérdésekre keresték a választ, hogy a pénzügyi közvetítés struktúrája hogyan hat a reálszférára (*Thakor, 1996*), milyenek a kétféle rendszer jóléti hatásai (*Allen–Gale, 1995*), miben különbözik a kétféle rendszer a kockázatok időbeni kezelésében (*Allen–Gale, 1997*), egyáltalán lehet-e arról beszélni, hogy valamelyik rendszer „jobb” a másiknál, különösen a gazdasági növekedést támogató funkciójukban (*Levine, 2002*).

A pénzügyi közvetítő rendszerek típusait elemző tanulmányok jellemzően a hagyományos, vagyis a hiteleket nyújtó és azokat a lejáratukig a bank portfóliójában tartó bankmodelleket és a tőkepiacokon keresztüli finanszírozási formákat vizsgálták és hasonlították össze. Ugyanakkor *Allen–Santomero [2001]* rámutattak arra, hogy az a különbség, ahogy a kétféle rendszerben a kockázatok időbeni lefutását kezelik a pénzügyi közvetítők,¹ az a nem banki pénzügyi közvetítők által támasztott verseny hatására – nemcsak a piaci alapú közvetítő rendszerű országok esetében – az

¹ Ahogy azt *Allen és Gale [1997]* bemutatja, a banki közvetítő rendszerű országokban a bankok képesek voltak a kockázatokat időben simítani, mert a nem banki pénzügyi közvetítők támasztotta verseny nem volt számukra éles, a betétesek beérték az alacsony, de biztos betéti kamatokkal. A piaci közvetítéssel rendelkező országokban ez a verseny azonban jellemzően sokkal erősebb, így a bankoknak is magasabb hozamokat kell fizetniük a forrásaikért, ami ellehetleníti a kockázatok időbeni simítását. Ha a hagyományosan banki közvetítésű országokban is megnő a betétesek kockázatvállalási hajlandósága és ezzel együtt hozamelvárása, akkor a bankok a továbbiakban már nem képesek a kockázatok időszakok közötti simítására.

1980-as évekre fenntarthatatlanná vált. Ennek eredményeként a bankbetétek aránya úgy az USA-ban, mint Európában, különösképpen Franciaországban, a lakossági megtakarításokon belül folyamatosan hanyatlott. Ez nem jelentette azt, hogy a bankok gazdaságban betöltött szerepe csökkent volna, hanem abban nyilvánult meg, hogy a banki források egyre nagyobb része származott a piacokról, vagyis a pénzügyi közvetítés láncja meghosszabbodott: az intézményi befektetők² egyre dominánsabbá váltak a lakossági források gyűjtésében és ezen források egy részéből a bankok által a piacokon kibocsátott kötvényeket vásároltak, és így forrásoldalon beékelődtek a megtakarítók és a bankok közé (*Schmidt et al.*, 1999).

Ezzel egyidejűleg – eredendően a piaci alapú pénzügyi közvetítéssel rendelkező országokban – megkezdődött a hitelek értékpapírosítása. Ahogy azt *Allen–Santomero* [2001, 277. o.] bemutatja, az 1990-es évek közepére az USA-ban már a jelzáloghitelek több mint 40 százalékát értékpapírosították és adták el piaci szereplőknek, jellemzően intézményi befektetőknek. Vagyis a pénzügyi közvetítés láncolata még tovább hosszabbodott, a piaci befektetők nemcsak a bankok forrásainak, hanem eszközeinek vásárlójaként is megjelentek.

A folyamat fejlődésével a 2000-es évek elejére kialakult az értékpapírosításon alapuló bankmodell, az úgynevezett *keletkeztető és szétosztó bankmodell*. Ebben a modellben a bankok nem tartják lejáratig a hiteleiket, hanem azokat értékpapírosítják, és az így létrehozott értékpapírokat eladják a pénzügyi piacokon. Az értékpapírosítás és a hitelek eladása különösen a kis- és középvállalatok és a lakossági hitelek esetében vált gyakorlattá, hiszen ezek azok a szegmensek, ahol az értékpapír-kibocsátás mint finanszírozási forma nem áll eredendően rendelkezésére a hitelfelvevőknek. A folyamat leginkább az USA jelzáloghitelezési piacán vált általános üzleti modellé, azon belül is ez adott lehetőséget a subprime hitelezés gyors növekedésének és alapját jelentette a globális pénzügyi válság kialakulásában döntő szerepet játszó subprime válságnak (*Bord–Santos*, 2012; *Fabozzi–Kothari*, 2008; *Király et al.*, 2008; *Purnanandam*, 2011).

Bár az értékpapírosítás az európai piacokon is általános gyakorlattá vált, elterjedtsége messze elmaradt az USA-ra jellemző mértéktől, hiszen a kontinentális Európában a jelzáloghitelezés finanszírozásának történetileg eltérő útja, a bankok által kibocsátott jelzálogkötvényen (covered bond) keresztüli finanszírozás fejlődött ki. A jelzálogkötvény-kibocsátás is a banki és piaci tevékenység összefonódását jelenti, ennek keretében azonban nem kerül sor a hitelek értékesítésére, azok a banki

² Befektetési alapok, nyugdíjpénztárak, életbiztosítók.

portfólióban maradnak. Európában a jelzálogkötvények a bankok stabil, hosszú lejáratú finanszírozást biztosító forrásai közé tartoznak. Kockázati profilját tekintve a jelzálogkötvény alacsonyabb kockázatú, egyszerűbb és áttekinthetőbb, mint az értékpapírosítás keretében létrehozott kötvények, mert a kötvénykibocsátás során nem kerül sor az eredeti hitelportfóliót jellemző kockázatok átstrukturálására. Európában a 2000-es években a jelzálogkötvények kibocsátása dinamikusan nőtt (European Commission, 2017). Ugyanakkor számos európai országban a bankok a jelzálogkötvények mellett jelentős mértékben egyéb forrásból is finanszírozzák a jelzáloghiteleket. Ezek a jelzáloghitelek, illetve más típusú hitelek is potenciálisan értékpapírosítással vagy más módon alanyai lehetnek a piacokról való bonyolultabb konstrukciójú finanszírozásnak. Ennek egyik példája a válság előtti magyarországi devizahitelezés, ahol a devizahitelek forrását devizaswapokkal biztosították a bankok. Vagyis a 2000-es évekre a bankok pénzügyi közvetítő szerepe – úgy az USA-ban, mint Európában – a banki eszközök és források tekintetében egyaránt átalakult: eszközoldalon a bankok egyre kevésbé tartották lejáratig az általuk nyújtott hiteleket, míg forrásoldalon egyre inkább piaci forrásokra támaszkodtak a bankbetétek helyett.

A keletkeztető és szétosztó modellben a bankok hitelezési kapacitása jelentősen megnőtt, hiszen egyrészt az értékpapírosítással eladott hitelek mögé csak minimális mértékű banki tőkére volt szükség, másrészt a hagyományos banki forrásokat a jóval nagyobb mértékben rendelkezésre álló pénz- és tőkepiaci források váltották ki. Ugyanakkor, mivel az értékpapírosított hitelek finanszírozásához nincs szükség bankbetétekre, a folyamat a bankok nélkül is működőképes volt: nem banki hitelező vállalkozások is ugyanúgy képesek váltak arra, hogy az értékpapírosítással rendelkezésre álló forrásokra támaszkodva egyre több hitelt nyújtsanak és értékesítsenek. A folyamat eredményeként kialakult az ún. árnyékbankrendszer, ami a hitelezés-értékpapírosítás-hiteleladás sokszereplős komplex folyamatának kialakulását eredményezte (Adrian–Shin, 2010; Pozsar et al., 2012).

A bankok keletkeztető és szétosztó modelljének kialakulása és az árnyékbankrendszer kiépülése jelentősen átalakította a pénzügyi közvetítés intézményi rendszerének struktúráját, és megkérdőjelezte a korábbi két típus elkülönítésének relevanciáját is. A bankok és a piacok, valamint az árnyékbankrendszer nem banki szereplői az új rendszerben sokkal erősebben összefonódtak a korábbiaknál. Az értékpapírosítással a piaci alapú rendszerekben is széles körben hozzáférhetővé váltak a hitelek, és a banki alapú rendszerekben is megfigyelhetővé vált az értékpapírosítás elterjedése, hiszen a kisebb tőkekövetelmény komoly versenyelőnyt jelentett az értékpapírosítással eladott hitelezés számára a hagyományos, lejáratig tartott hitelek-

kel szemben. A hitelek értékpapírosításával a hagyományos betétgyűjtő és hitelező bankok szerepe háttérbe szorul, a bankok és az árnyékbankrendszer szereplői egyszerűen váltak szereplőkké a banki termékek és az értékpapírok piacán, a banki alapú és a piaci alapú pénzügyi közvetítés a pénzügyi közvetítés struktúrájának alaptípusaiként egyre kevésbé válnak elkülöníthetővé. Ezért hívja *Hardie et al.* [2013] hamis dichotómiának a banki és piaci alapú közvetítő rendszerek megkülönböztetését a pénzügyi közvetítés mai intézményi kereteinek elemzésére, és amellet érvel, hogy a piaci alapú banktevékenység („market-based banking”) elterjedtségének foka jobban mutatja, hogy a pénzügyi közvetítés struktúráját milyen mértékben jellemzi a hagyományos banki, illetve a piaci alapú tevékenység. Értelmezésükben a piaci alapú banktevékenység fogalma egyaránt lefedi a kereskedelmi bankokat és egyéb pénzügyi közvetítőket (ide tartozhatnak például a befektetési bankok)³ – amiket párhuzamos bankoknak hívnak –, amelyek nem a mérlegükben tartják a nyújtott hiteleket, hanem a hitelek piacán értékesítik azokat, akár úgy, hogy eleve értékpapírosítják azokat, akár pedig úgy, hogy eladják az értékpapírosítást végző árnyékbankoknak.

A keletkeztető és szétosztó bankmodell és az árnyékbankrendszer elterjedése nagyban hozzájárult azoknak a kockázatoknak a felépüléséhez, amelyek a 2007-től kialakuló nemzetközi pénzügyi válsághoz vezettek (de Larosiere Group, 2009; FSA, 2009), így a válságot követően a pénzügyi közvetítés strukturális elemzése új lendületet kapott. Globális szinten a Pénzügyi Stabilitási Testület (Financial Stability Board, FSB), míg európai szinten az Európai Rendszerkockázati Testület (European Systemic Risk Board, ESRB) publikál rendszeresen a pénzügyi közvetítő intézmények, ezen belül is az árnyékbankrendszer tevékenységére fókuszáló jelentéseket. A válságot követően a válság tanulságai alapján a bankok és a pénzügyi piacok működésére vonatkozó szabályozás megújítása egyaránt célozta a keletkeztető és szétosztó bankmodell szabályozását, valamint a bankok hagyományos és piaci tevékenységének elkülönítését. Az előbbi vonatkozásában részleges eredményként könyvelhető el az értékpapírosításra és a minősítő cégek működésére vonatkozó szabályok bevezetése az EU-ban, míg az utóbbit az ún. strukturális reformokra vonatkozó javaslatok vették célba. Ezek lényege a bankok betétgyűjtő és piaci tevékenységének elkülönítése (az ún. ring-fencing), vagyis annak biztosítása, hogy a bankok a tőkepiaci kockázatokat ne a betéteseik pénzéből vállalják. A strukturális szabályozásra vonatkozó szabályozási javaslatait azonban az EU 2018-ban visszavonta azzal az indoklással, hogy részben nem sikerült a témában való megegyezés terén

³ A befektetési bank (investment bank) az európai fogalomhasználat szerint nem bank, hanem befektetési vállalkozás, mert nem betétgyűjtő intézmény.

előrelépni, részben pedig a menet közben megszületett szabályozási lépések – különösen a Bankunió létrehozása – okafogyottá is tették a korábban javasolt strukturális szabályokat.⁴

A pénzügyi közvetítés strukturális átalakulásának széles körű elemző szakirodalma szinte egyáltalán nem foglalkozik a kelet-közép-európai országok pénzügyi közvetítő rendszerének strukturális átalakulásával. A banki vs. piaci közvetítő rendszer dichotómiáját használva a régió országai a 2000-es évek elején még egyértelműen a banki alapú pénzügyi rendszerrel bíró országok közé tartoztak, miközben úgy bankrendszerük, mint tőkepiacaik fejlettsége messze elmaradt még a közepes jövedelmű országokra jellemző átlagos szinttől is (*Mérő, 2003*).

Ebben az írásban azt elemezzük, hogyan változott a pénzügyi közvetítő rendszer struktúrája globálisan, illetve Európában, valamint a csatlakozást követően a kelet-közép-európai régió azon országaiban, amelyek 2004-ben csatlakoztak az Európai Unióhoz, vagyis a Cseh Köztársaság, Magyarország, Lengyelország, Szlovákia és Szlovénia (KKE5) esetében. A következő kérdésekre keressük a választ: Kimutatható-e az EU-hoz való konvergencia az öt ország pénzügyi közvetítésének szintjében és struktúrájában? Megmaradt-e a pénzügyi közvetítő rendszerük alapvetően banki jellege? Mennyire jellemzi a bankok tevékenységét a piacokkal való összefonódás az eszközök (értékpapírosítás), illetve a források (nem betéti forrásgyűjtés) vonatkozásában? Ennek tükrében beszélhetünk-e piaci alapú bankolásról a régióban? Megfigyelhető-e az árnyékbankrendszer megjelenése, ha igen, milyen formában és mértékben, illetve milyen szerepet tölt be az érintett országok pénzügyi közvetítő rendszerében? Vannak-e olyan speciális, a régióra jellemző folyamatok, amelyek eredményeként a pénzügyi közvetítés strukturális átalakulása más mintázatot követ, mint a nemzetközileg jellemző, illetve az európai folyamatok?

A cikk felépítése a következő. Először a pénzügyi közvetítés strukturális átalakulásának két legmarkánsabb folyamatát: a banki és a piaci alapú pénzügyi közvetítő rendszerek fejlődését és a piaci alapú banktevékenység kibontakozását, valamint az árnyékbankrendszer tevékenységének kialakulását elemezzük. Ezek után a KKE5-országok pénzügyi közvetítő rendszerének strukturális változásait, majd a régió árnyékbankrendszerét tekintjük át. Az utolsó részben következtetéseket fogalmazunk meg és további kutatási irányokat vázolunk fel.

⁴ Lásd: <http://www.europarl.europa.eu/legislative-train/theme-deeper-and-fairer-internal-arket-with-a-strengthened-industrial-base-financial-services/file-banking-structural-reform>

A pénzügyi közvetítés struktúrájának főbb változásai

A banki és piaci alapú pénzügyi közvetítés fejlődési útjai, a piaci alapú bankolás elterjedése

A piaci alapú pénzügyi közvetítés térnyerése és egyidejűleg a banki és a piaci alapú közvetítő rendszerek konvergenciája az 1980–2000 közötti két évtizedben jól megfigyelhető számos ország pénzügyi közvetítő rendszerének strukturális folyamataiban. A konvergencia fő jellemzője az volt, hogy úgy nyertek jelentős teret a piaci alapú finanszírozási folyamatok a banki alapú finanszírozással szemben, hogy közben a banki tevékenység terjedelme is nőtt. Így az egyre növekvő pénzügyi közvetítési piacból a tőkepiacok a bankoknál gyorsabb ütemben növekedve egyre nagyobb részesedésre tettek szert. Ennek megfelelően a 20. század végére a fejlett országokat folyamatosan bővülő, egyaránt fejlett banki és tőkepiaci pénzügyi közvetítő rendszer jellemezte (*Beck–Demirguc-Kunt–Levine, 1999; Levine, 2002*). A piaci alapú közvetítés növekedésének fő motivációját a bankbetétekhez viszonyítva elérhető magasabb hozam adta, míg a bankok növekedése mögött egyre inkább a magasabb kockázatú tevékenységek és a piaci alapú finanszírozás irányába való elmozdulás állt, ami forrásoldalon a pénz- és tőkepiaci források növekedésében, míg eszközoldalon a hitelek értékpapírosításában nyilvánult meg (*Allen–Gale, 1997; Allen–Santomero, 2001*). A bankok szerepe azonban mindkét intézménytípussal rendelkező országcsoportban fontos maradt a kis- és középvállalati, valamint a lakossági hitelezés vonatkozásában, hiszen ebben a két szegmensben a bankhitelnek nem lehetett alternatívája a piaci értékpapír-kibocsátáson keresztüli finanszírozás. Vagyis míg a megtakarítások egyre kevésbé áramlottak a bankokhoz, a kis- és középvállalati és lakossági hitelezésben továbbra is szükség volt a bankokra. Ezt a dilemmát oldotta fel az értékpapírosítás és az ezen alapuló *keletkeztető és szétosztó bankmodell* megjelenése és térnyerése az alapvetően tőkepiaci közvetítéssel rendelkező országokban, vagyis a bankokon belül kiépülő ún. belső árnyékbanki rendszer⁵ (*Pozsar és szerzőtársai, 2012*) is támogatta, hogy a tőkepiaci közvetítésű országokban is növekedjen a bankrendszer terjedelme.

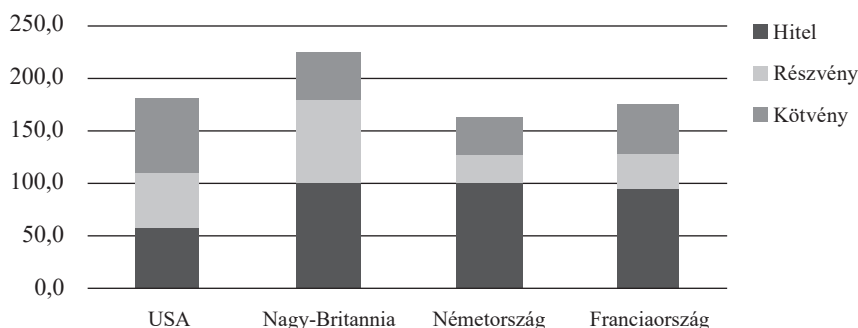
A banki és a piaci finanszírozás egyre erősebb összefonódása és az ennek révén kialakult nehezen áttekinthető struktúrák és egyre nehezebben követhetővé váló kockázatok nagyban hozzájárultak a kockázatosabb ügyfélszegmens irányába való hitelezési aktivitás fokozódásához (az ún. subprime hitelezéshez az USA-ban) és a 2008-as globális pénzügyi válság kialakulásához.

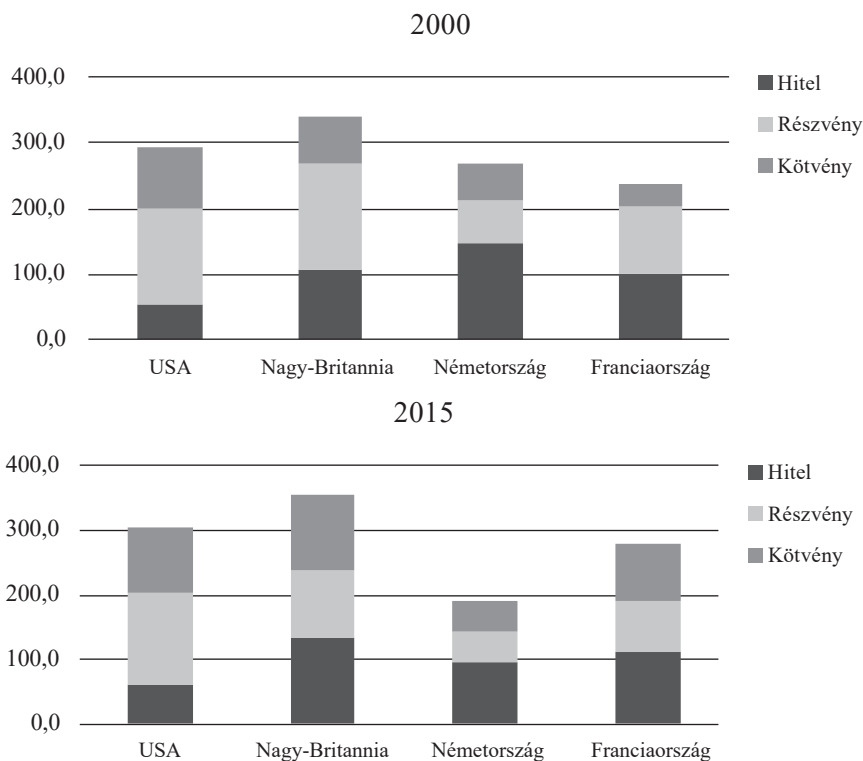
⁵ Erről bővebben a következő alfejezetben írunk.

Az 1990-es éveket és a 2000-es évek válság előtti időszakát a pénzügyi közvetítés mélyülésének általános folyamata jellemezte. A válságot megelőző fellendülésnek és az azt követő visszaesésnek ezzel szemben országonként különböző volt a mintázata. Összességében azonban a válság utáni visszarendeződés hatására a pénzügyi közvetítés struktúrájának 2000-re és 2015-re vonatkozó értékei és arányai nagyon közel állnak egymáshoz: nagyságát tekintve a pénzügyi közvetítés (a magánszektor banki hitelállománya és tőkepiaci kapitalizációja alapján) mértékének GDP-arányos nagysága szinten maradt az USA, kicsit nőtt az Egyesült Királyság és Franciaország esetében, míg jelentősen csökkent Németország vonatkozásában. Németország esetében ezt a visszaesést ellensúlyozta a nem banki pénzügyi közvetítés térnyerése. A bankokon és a piacokon keresztüli finanszírozás között sem zajlott le számottevő átrendeződés ebben az időszakban. Vagyis a globális pénzügyi válság nem a banki és piaci struktúrák közötti elmozdulással rendezte át a pénzügyi közvetítés strukturális sajátosságait, hanem sokkal inkább az alapstruktúrák mögött meghúzódó jellemzők változtak meg. Ebben az átalakulásban azonban jelenleg még nem lehet általános irányvonalakat azonosítani: az USA-ban a részvények szerepe nőtt a kötvényfinanszírozással szemben, míg az Egyesült Királyságban és Franciaországban éppen fordítva, a kötvények szerepe nőtt a részvényekhez képest, Németországban pedig gyakorlatilag nem változott a kötvény- és részvényfinanszírozás egymáshoz viszonyított aránya (lásd az 1. ábrát).

1. ábra

**A magánszektor banki hitelállománya és tőkepiaci kapitalizációja
a GDP százalékában
1990**

Adatok forrása: Világbank Pénzügyi struktúrák és fejlettség adatbázisa (<https://databank.worldbank.org/source/global-financial-development>), BIS Adósság típusú értékpapírok statisztikája (<https://www.bis.org/statistics/secstats.htm>) és Világbank Fejlettségi indikátorok adatbázisa (<https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>).

Hogy ez így alakult, abban nagy szerepe volt annak is, hogy a válságot követően széles körű publicitást kapó strukturális szabályozási reformok egyáltalán nem, vagy bizonyos országokban részlegesen valósultak meg. Az első reformjavaslat 2010-ben az USA-ban fogalmazódott meg az ún. Volcker-szabály formájában, amit 2015-től vezettek be. Ennek keretében⁶ bizonyos rövid távú spekulatív tevékenységeket tiltottak meg a betétbiztosítás hatálya alá tartozó bankok számára. Az EU-ban a strukturális reformok az ún. Liikanen Report (Liikanen et al., 2012) alapján a bankok saját számlás kereskedésének tilalmát és a betétgyűjtési és a kereskedési tevékenység elkülönítését (az ún. „ring-fencing”-et) célozták meg. A reformokról az

⁶ A Volcker-szabályt technikailag a Dodd–Frank-törvény kiegészítéseként, annak 619. §-aként vezették be.

EU 2013 májusában kezdett konzultációt, majd 2018. július harmadikán visszavonta az erre irányuló javaslatait.⁷ Közben néhány EU-tagállamban az EU-szabályozást meg sem várva strukturális reformokat vezettek be. Az Egyesült Királyságban, Németországban, Franciaországban és Belgiumban is a Liikanen Report szellemével összhangban álló szabályozást vezettek be. Ezek a szabályok azonban tekintettel voltak arra is, hogy az EU hagyományosan univerzális bankrendszerében⁸ a bankok és a piacok összefonódása nem szüntethető meg teljesen, így a bankok tőkepiaci árjegyzői (market maker) tevékenysége⁹ továbbra is megmaradt, ami a saját számlás kereskedés tilalmát erősen kérdőjelessé, a strukturális reformokat pedig gyengévé tette (Hardie–Macartney, 2016; Spendzharova, 2016).

Összességében elmondható, hogy a banki és a tőkepiaci pénzügyi közvetítés arányában a válság nem hozott radikális átrendeződést, számos országban a 2010-es évek közepére a banki és a részvénypiaci közvetítés nagyságrendje és egymáshoz viszonyított aránya újra a 2000-es évek elejére jellemző – vagyis a válság előtti fel-futást megelőző – szint közelébe került vissza. Az egyedüli kivétel Németország volt, ahol a nem banki szereplők sokat erősödtek a banki közvetítés csökkenése mellett. Sőt a válságot közvetlenül követő várakozásokkal szemben az értékpapírosítás folyamata sem állt le teljesen, hanem néhány év visszaesést követően új lendületet kapott, bár a kibocsátások értéke jelentősen elmarad a válság előtti évekre jellemző szinttől. Az értékpapírosított pozíciók visszaépülése az USA-ban erőteljesebb, míg Európában gyengébb volt (lásd az 1. táblázatot).

1. táblázat

Az értékpapírosított ügyletek éves kibocsátása

(Milliárd euró)

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Európa*	550	819	424	378	377	258	181	217,0	217	240	236	269
USA	2081	967	1447	1246	1069	1609	1565	1191	1745	1860	1899	1670

* A teljes európai kontinens, beleértve Oroszországot, Izlandot, Törökországot és Kazahsztánt is.

Forrás: AFME Data Snapshot Q3 2019. Letölthető: <https://www.afme.eu/Portals/0/DispatchFeaturedImages/AFME%20Securitisation%20Data%20Snapshot%202019%20Q3.pdf>

⁷ Lásd: https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/banking-and-finance/financial-supervision-and-risk-management/managing-risks-banks-and-financial-institutions/structural-reform-eu-banking-sector_en

⁸ Univerzálisnak azokat a bankrendszereket nevezzük, ahol a bankok egyszerre hagyományos banki (betétgyűjtő) és befektetési szolgáltatói tevékenységet is ellátnak.

⁹ A tőkepiaci árjegyzők biztosítják a piac likviditását azzal, hogy adott értékpapírokra (amelyek árjegyzői) folyamatosan vételi és eladási ajánlatot is fenntartanak. Ennek keretében megkerülhetetlen, hogy több ügylet is saját számlás kereskedés formájában valósuljon meg.

A banki és a piaci közvetítés közötti viszonylag stabil arányok mögött azonban a banktevékenység folyamatosan erősödő piaci alapúvá válása, illetve a nem banki szereplőknek a hagyományos banki termékek piacára való belépése figyelhető meg, ezért a banki vs. piaci alapú megközelítést *Hardie et al.* [2013] mára már hamis dichotómiának nevezik, és leginkább a bankok piaci tevékenységének mértékében látják a különbséget a bankrendszerek strukturális jellemzői között. Ahogy arra rámutatnak, ma már a banktevékenység is nagyban különbözik attól, amit korábban hagyományosnak neveztek, hiszen a hitelportfóliók értékelése, fedezése és forrásának biztosítása is a piacokról történik, a hitelportfóliókat meg adni-venni lehet a piacokon. És ez az a pillanat, amikortól már a hitelnyújtás sem hagyományos banki tevékenység, mert nem betétgyűjtő, „párhuzamos” bankok¹⁰ is végezhetik azt. Nyolc országra kiterjedő esettanulmányokon keresztül vizsgálták, hogy a bankok eszközei, illetve forrásai milyen mértékben piaci alapúak, illetve hogy mekkora a párhuzamos nem hagyományos kereskedelmi bankok szerepe. Ennek megfelelően a piaci alapú bankolás elterjedtségének skáláján a legalacsonyabb szintet Japán esetében mutatták ki, a legmagasabbat pedig az USA és Egyesült Királyság esetében. A köztes skálán az alacsonyabb szintű piaci bankolástól a magasabb felé haladva a következő volt az általuk vizsgált országok sorrendje: Olaszország és Spanyolország, majd Franciaország, Hollandia, végül Németország.

Az árnyékbankrendszer fogalma, terjedelme

A Pénzügyi Stabilitási Testület (FSB, 2011) által megfogalmazott és a nemzetközi intézmények által általánosan használt definíció szerint *az árnyékbankrendszer a hitelközvetítésnek az a rendszere, amelyben a bankrendszeren kívüli intézmények és tevékenységek is érintettek*. Az árnyékbankrendszer tevékenysége keretében a hitelezés és a hitelek finanszírozása több lépcsőben számos nem banki pénzügyi közvetítő intézmény bevonásával történik (*Pozsar et al.*, 2012). *Pozsar* és szerzőtársai az árnyékbankrendszerek három alrendszerét különböztetik meg: 1. a kormányzatilag támogatott árnyékbankok alrendszere (ide az USA-ban létező úgynevezett államilag támogatott pénzügyi vállalkozások – Government-sponsored enterprises, GSE¹¹ – hiteleinek értékpapírosításán alapuló rendszere tartozik); 2. a „belső” árnyékbanki

¹⁰ A *Hardie* és szerzőtársai [2013] fogalomhasználata szerinti „párhuzamos bankok” és a *Pozsar* és szerzőtársai [2012] szerinti „külső árnyékbankok” egymáshoz nagyon közeli, majdnem átfedő intézményi kört jelentenek (erről bővebben a következő alfejezetben írunk).

¹¹ Az amerikai ingatlanfinanszírozás támogatására létrehozott vállalkozások, a Fannie Mae és a Freddie Mac.

rendszer (a tevékenység olyan holdingtársaságok keretében történik, ahol a hitel nyújtója a holdingon belül egy kereskedelmi bank és ezen hitelek értékpapírosítására épül a rendszer); és 3. a „külső” árnyékbanki rendszer, ahol már a hitelek keletkezése is egy nem banki pénzügyi vállalkozás keretében történik.

A kétféle megközelítés között a legfontosabb különbség, hogy a Pénzügyi Stabilitási Testület által használt árnyékbanki kategóriában a hitelt keletkeztető bankok nincsenek benne akkor sem, ha az eszközeik között vannak még nem eladott értékpapírosított hitelcsomagok, kizárólag a nem banki pénzügyi közvetítő intézményeket sorolja az árnyékbankrendszer tagjai közé. Vagyis a „belső” értékpapírosítási rendszer első lépésének hitelnyújtó bankjait nem fedi le. Továbbá az államilag támogatott pénzügyi vállalkozások (GSE) sem szerepelnek a Pénzügyi Stabilitási Testület definíciójában, de mivel ezek speciális, kizárólag amerikai intézmények, így ez az általános definíció szempontjából nem fontos. A Pénzügyi Stabilitási Testület definíciója így gyakorlatilag a *Pozsar* és szerzőtársai [2012] által használt harmadik alrendszernek feleltethető meg. Ez a definíció intézményi és pénzügyi stabilitás szempontú, hiszen arra fókuszál, hogy a szigorúan szabályozott banki pénzügyi közvetítői kockázatokon túlmenően a bankokhoz hasonló tevékenységet végző, azoktól azonban különböző, kevésbé szabályozott pénzügyi közvetítők milyen pótlólagos kockázatokat generálnak. Az árnyékbankrendszerhez kapcsolódó legfontosabb kockázatok a pénzügyi rendszer egészére ható rendszerkockázatok (lejáratási és likviditási transzformáció, magas tőkeáttétel és ezen keresztül a prociklikus hitelezés felépülésének támogatása), illetve az a szabályozói arbitrázs lehetősége, ami a hagyományos banki hitelezéshez kapcsolódó szigorú szabályok megkerülésére és így aláásására ad lehetőséget (FSB, 2011). Ezzel összhangban az árnyékbankrendszer tevékenységével kapcsolatban a Pénzügyi Stabilitási Testület által megfogalmazott legfontosabb cél, hogy azt stabil piaci alapú finanszírozássá alakítsa át (FSB, 2015). A Pénzügyi Stabilitási Testület 2018 októberében jelentette be, hogy a korábban használt „árnyékbank” fogalom helyett a jövőben a „nem banki pénzügyi közvetítés” fogalmát fogja használni (FSB, 2019, 9. o., keretes írások). Ez az átnevezés nem tartalmi indíttatású, hanem az árnyékbanki megnevezéshez kapcsolódó negatív asszociációt akarja elkerülni, vagyis kizárólag eufemisztikus célja van.

A Pénzügyi Stabilitási Testület az alkalmazott intézményi megközelítésen belül elmozdult a tevékenységi megközelítés irányába, amikor 2013-ban kialakította az árnyékbankrendszer tevékenységének nyomon követésére vonatkozó elemzési keretrendszerét (FSB, 2013). Ez egy szűkebb és egy tágabb intézményi körre vonatkozó definíciót és azon alapuló adatgyűjtést, elemzést jelent. A tág definíció a teljes

nem banki pénzügyi intézményi rendszert lefedi a biztosítók és a nyugdíjalapok kivételével. Ide tartoznak a hitelezésben érintett pénzügyi vállalkozások, a befektetési alapok, az értékpapír-kereskedő cégek és a strukturált finanszírozást végző ún. structured financial vehicle (SFV) típusú vállalkozások.¹² A szűkebb definíció a Pénzügyi Stabilitási Testület értelmezésében az intézményi megközelítésen belül funkcionális szűkítést tartalmaz azzal, hogy meghatároz öt olyan közgazdasági funkciót, amelyeket a nem banki pénzügyi közvetítőknek el kell látniuk ahhoz, hogy az árnyékbankrendszer szűk definíciójába besorolhatók legyenek. Ezek: 1. olyan kollektív befektetési formák menedzselése, amelyek ki vannak téve a befektetők általi megrohanásnak; 2. olyan hitelezési tevékenység, amelyet rövid lejáratú források finanszíroznak; 3. olyan üzleti tevékenységek közvetítése, amelyek rövid lejáratú forrásbevonáson vagy az ügyfél eszközeinek biztosítékként való elfogadása melletti finanszírozáson alapulnak; 4. a hitelek keletkeztetésének támogatása; 5. értékpapírosításon alapuló hitelezés és az ehhez kapcsolódó intézményeknek való forrás biztosítása (FSB, 2013, 6. o.).

Az Európai Unió tagállamai közül ezt a vegyes intézményi/tevékenységi megközelítést csak a Pénzügyi Stabilitási Testület hatókörébe is tartozó és a legfejlettebb pénzügyi piacokkal rendelkező tagállamok¹³ használják. Ennek legfőbb oka, hogy ezeket a statisztikákat a központi bankok egyedileg állítják elő, ami igen munka- és szakértelem-igényes feladat. A többi EU-tagállamban – és így az euróövezet, illetve az EU egészére vonatkozóan is – a Pénzügyi Stabilitási Testület tágabb definíciójával összhangban az EU rendszerkockázati testülete, az Európai Rendszerkockázati Testület (ESRB) is intézményi fókusszal közelíti az árnyékbankrendszer elemzését. Az Európai Rendszerkockázati Testület tágabb árnyékbanki definíciójába a befektetési alapok által kezelt vagyon és a nem banki pénzügyi vállalkozások eszközállománya tartozik. Az Európai Rendszerkockázati Testület is alkalmaz egy szűkített értelmezést is, szemben azonban a Pénzügyi Stabilitási Testület tevékenységi alapú szűkítésével ez intézményi fókuszú marad, kivesz néhány olyan intézménytípust, ami nem végez árnyékbanki tevékenységet (például a részvényalapokat). A Pénzügyi Stabilitási Testület szóhasználatával összhangban 2019-től az Európai Rend-

¹² A strukturált finanszírozást végző ún. structured financial vehicle típusú vállalkozások jellemzően az értékpapírosítási folyamat szereplői: hiteleket alakítanak át (a leggyakrabban a hiteleknel rövidebb lejáratú) kötvénycsomagokká, és azokat adják el a piacokon.

¹³ Belgium, Franciaország, Hollandia, Írország, Luxemburg, Németország, Olaszország, Spanyolország (és a cikk megírásakor még éppen EU-tag Egyesült Királyság).

szerkockázati Testület is a nem banki pénzügyi közvetítés kifejezést használja az árnyékbankrendszer kifejezés helyett.

Az FSB [2019] adatai szerint a 21 legfejlettebb pénzügyi rendszerű országban és az euróövezet 8 érintett országában együttesen a bankok részesedése a globális pénzügyi eszközállományból a 2008-as 45 százalékról 2017-re 39 százalékra csökkent, miközben a nem banki pénzügyi intézmények (other financial institutions, OFI) részaránya ugyanezen időszakban 26 százalékról 31 százalékra nőtt, vagyis a világ legfejlettebb pénzügyi piacain a válságot követően is folytatódott az árnyékbanki tevékenység térnyerése a banktevékenységgel szemben. Az Európai Rendszerkockázati Testület definíciójával mért árnyékbankrendszer vonatkozásában is hasonló tendenciákat figyelhetünk meg: a pénzügyi válság 2008-tól kezdődő éveiben a bankok hitelezési aktivitása csökkent és csak 2016-ban indult növekedésnek, miközben az árnyékbanki tevékenység ugyanebben az időszakban jelentősen növekedett. 2018-ban a bankok részesedése az EU pénzügyi rendszerének eszközeiből 39,6 százalékos, míg az Európai Rendszerkockázati Testület definíciója szerinti árnyékbanki intézményeké 37,7 százalékos volt (ESRB, 2019), vagyis a kétféle rendszer pénzügyi közvetítő szerepe mára nagyon közel került egymáshoz.

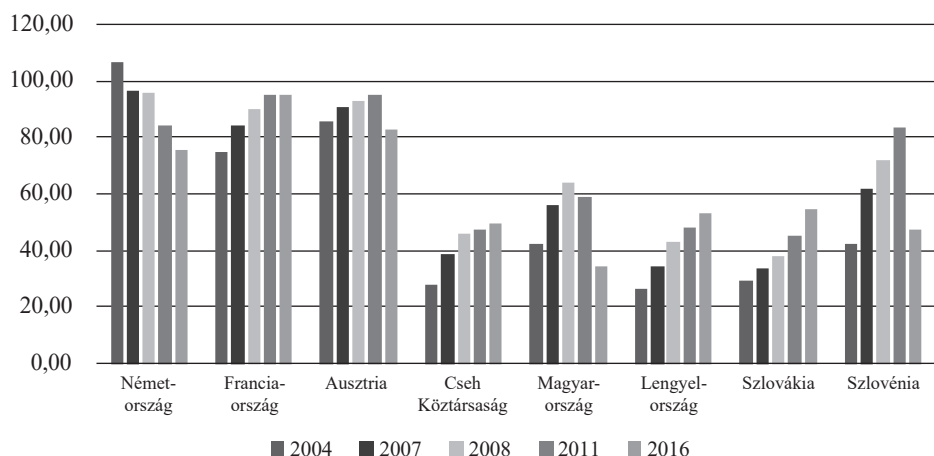
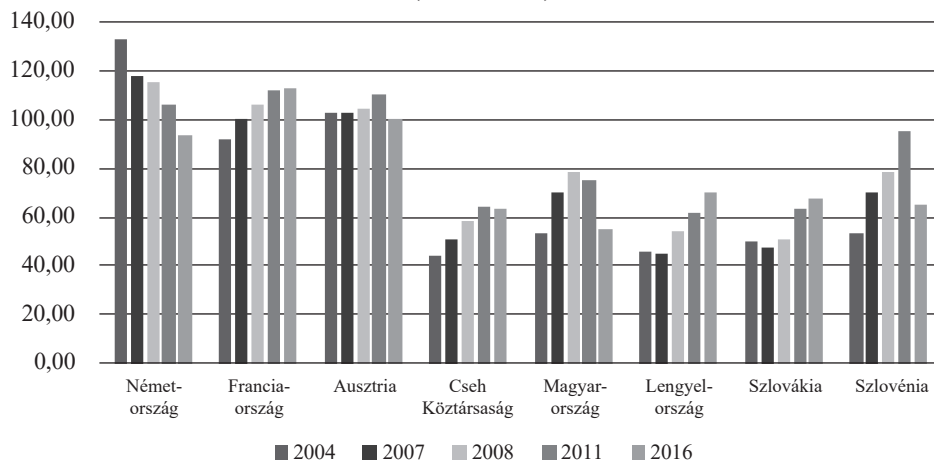
A pénzügyi közvetítés struktúrájának átalakulása a válság előtt és után a KKE5-országokban (2004–2016)

2004-re, az EU-csatlakozás idejére mind az öt ország már túlesett a transzformációs visszaesés időszakán (*Kornai*, 1993), illetve az ehhez kapcsolódó bankváltásokon, és Szlovénia kivételével bankrendszerük többségi külföldi tulajdonba került. 2004-ben a KKE5-országok bankrendszere sokkal fejletlenebb volt, mint az EU-országok bankrendszere.¹⁴ Míg a fejlettebb bankrendszerű EU-országokban a kereskedelmi bankok mérlegfőösszege jellemzően meghaladta az országok GDP-jének értékét, a banki hitelállományok pedig jellemzően annak 75–105 százalékos sávjában mozogtak, addig a KKE5-országokat a GDP 44–54 százaléka közötti mérlegfőösszeg-értékek és 25–43 százaléka közötti magánszektorban nyújtott hitelállományok

¹⁴ Míg a globális folyamatok elemzésénél Európából az Egyesült Királyság (egy fejlett, piaci alapú közvetítő rendszerrel rendelkező ország), valamint Németország és Franciaország adatait néztük, ebben a részben az Egyesült Királyságot – mint a KKE5-től strukturálisan nagyon különbözőt – kihagyjuk, helyette a kelet-közép-európai régió szempontjából meghatározó jelentőségű Ausztriát vesszük figyelembe. Sajnos az elemzett adatok zömére EU- vagy euróövezeti átlagos adatok nem állnak rendelkezésre.

**A bankok mérlegfőösszege (felső ábra) és a magánszektornak nyújtott
hitelállománya (alsó ábra) a GDP százalékában**

(2004–2016)

Adatok forrása: Világbank Pénzügyi struktúrák és fejlettség adatbázisa.

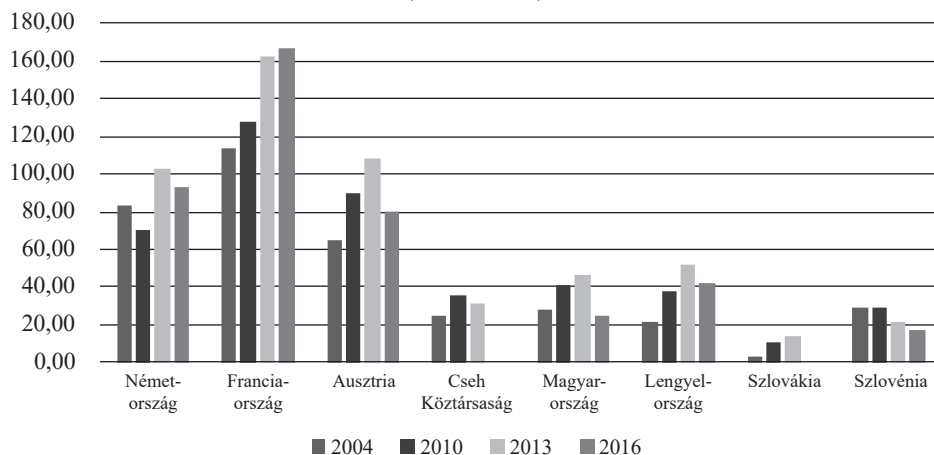
jellemezték. A következő időszakban az egyes országokban a pénzügyi közvetítés mélységének alakulása igen különböző pályákat járt be, összességében azonban a régióban a banki pénzügyi közvetítés mélyülésével kísért részleges konvergenciája figyelhető meg. A válság által kevésbé sújtott Cseh Köztársaság, Lengyelország

és Szlovákia esetében a konvergencia folytatódott, míg Magyarország és Szlovénia esetében a hitel/GDP mutató 2016 végére a 2004-es szint közelébe esett vissza (lásd a 2. ábrát).

3. ábra

A részvénypiaci és a magánkibocsátású kötvények piacának együttes kapitalizációja a GDP százalékában

(2004–2016)*

* A Cseh és a Szlovák Köztársaságra csak 2013-ig vannak adatok.

Adatok forrása: Világbank Pénzügyi struktúrák és fejlettség adatbázisa, BIS Adósság típusú értékpapírok statisztikája és Világbank Fejlettségi indikátorok adatbázisa.

A tőkepiacok fejlettségének szintje jóval differenciáltabb képet mutat. Az EU legfejlettebb országai között is nagy a különbség a tőkepiacok fejlettsége tekintetében. Míg a hagyományosan piaci alapú közvetítéssel rendelkező Egyesült Királyságban mind a részvénypiacok, mind a nem állami kibocsátású kötvények tőkepiaci kapitalizációja külön-külön is már 2004-ben is elérte a GDP szintjét, és azóta is folyamatosan mind a két érték a fölött van, addig a banki közvetítő rendszerű országokat jóval alacsonyabb értékek jellemezték. A KKE5-régió értékei még ettől is igen jelentősen elmaradtak. A régió belül a tőkepiaci közvetítés szintje négy országban hasonló nagyságrendű, Szlovákiában azonban még a KKE5-re jellemző értékektől is számottevően kisebb a tőkepiacok gazdaságban betöltött szerepe (lásd a 3. ábrát). A részvénypiaci kapitalizáció tekintetében a KKE5-országokra jellemző értékek a fejlett EU-régióban alacsonynak tekinthető osztrák szinthez kö-

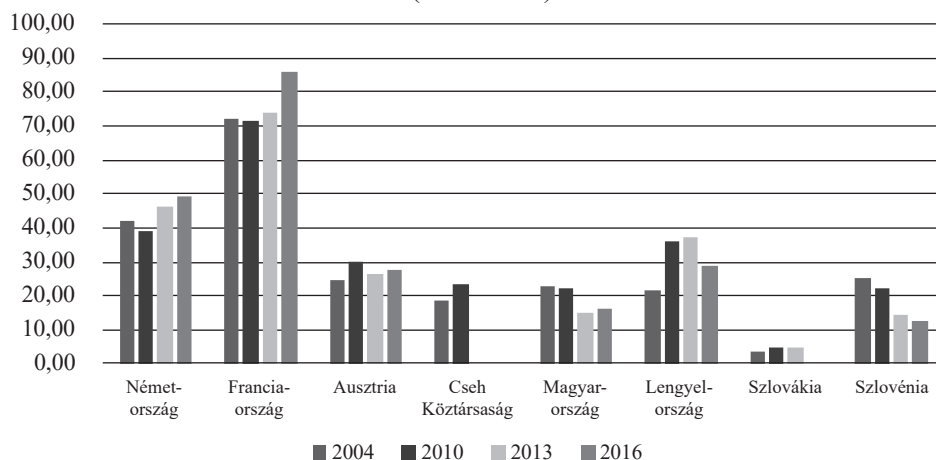
zeliék 2004-ben. 2016-ra a kelet-közép-európai régió elmaradása az EU-ra jellemző értékektől – Lengyelország kivételével – jelentősen fokozódott (lásd a 4. ábrát). A nem állami kötvénykibocsátások tekintetében a régió elmaradása az EU fejlettebb tagállamaitól jóval nagyobb, mint a részvények esetében. Meg kell azt is jegyezni, hogy a magánszektor kötvénykibocsátását mindegyik országban a pénzügyi intézetek által kibocsátott kötvények, ezen belül is jellemzően a jelzálogkötvények dominálják, Lengyelországot és Szlovéniát kivéve, ahol 2014 óta a nem pénzügyi vállalkozások kötvénykibocsátása megközelíti a pénzügyi vállalkozásokét. Mindez azonban a KKE5-országocsoportban a kötvénypiacok olyan alacsony szintje mellett megmutatózó összefüggés, hogy ebben az országocsoportban nem beszélhetünk arról, hogy a bankok kötvénypiaci forrásbevonása jelentős lenne (lásd a 4. ábrát).

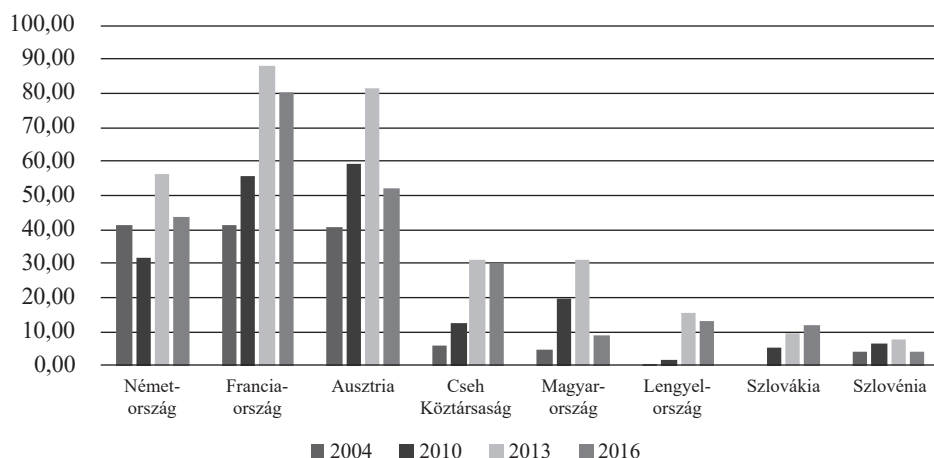
Össességében a 2004–2016 közötti időszakban nem változott a KKE5-országok pénzügyi közvetítésének alapvetően banki alapú jellege. Az EU pénzügyi közvetítő rendszerének GDP-arányos nagyságához való közeledése markánsabb volt a banki, mint a tőkepiaci közvetítés vonatkozásában. A tőkepiaci közvetítésen belül pedig különösen a kötvénypiacok tekintetében nagyon nagy a régió elmaradása.

4. ábra

A részvénypiaci kapitalizáció* (felső ábra) és a magánkibocsátású kötvénypiac kapitalizációja (alsó ábra) a GDP százalékában

(2004–2016)

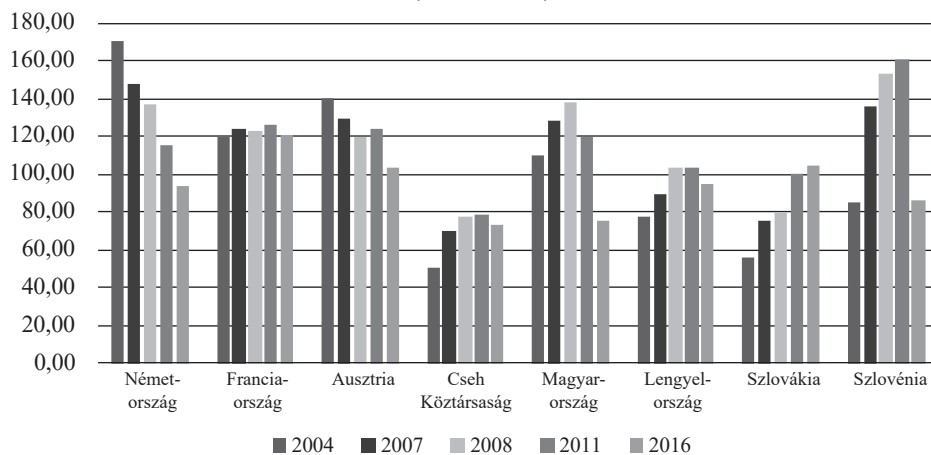
* A Cseh és a Szlovák Köztársaságra csak 2013-ig vannak adatok.

Adatok forrása: Világbank Pénzügyi struktúrák és fejlettség adatbázisa, BIS Adósság típusú értékpapírok statisztikája és Világbank Fejlettségi indikátorok adatbázisa.

Ahogy a fejlett országokban általában, úgy a válságot megelőzően a 2000-es években a KKE5-országok esetében is megfigyelhető volt – elsősorban a banki források összetétele vonatkozásában – a bankok és a piacok összefonódásának kialakulása. A bankok hitel/betét mutatója arról tanúskodik, hogy – a Cseh Köztársaság és kisebb mértékben Szlovákia kivételével – a kelet-közép-európai régióra is igaz, hogy a válság előtti években a bankok egyre kevésbé a betétekből finanszírozták a hiteleiket. Míg azonban a fejlettebb pénz- és tőkepiaccal rendelkező országokban a betétén kívüli finanszírozást a piacokról vonták be a bankok, addig a kelet-közép-európai régiókban jellemzően az anyabankoktól, és így közvetve az anyabankok piacairól. A válság a legtöbb országban a hitel/betét mutató szignifikáns csökkenését eredményezte. Ezt részben a piaci alapú banktevékenység rovására a hagyományos banki tevékenységhez való visszafordulás magyarázza, részben pedig a hitelezés volumenének visszaesése. A KKE5-országcsoportban a hitelezés visszaesése és az anyabanki források szerepének fokozatos csökkenése vezetett ugyanehhez a jelenséghez (lásd az 5. ábrát). Vagyis a banki források tekintetében a 2010-es években nem beszélhetünk a piaci forrásbevonás terjedéséről, a piaci alapú bankolás felé való elmozdulásról.

A hitel/betét mutató alakulása

(2004–2016)

Adatok forrása: Világbank Pénzügyi struktúrák és fejlettség adatbázisa.

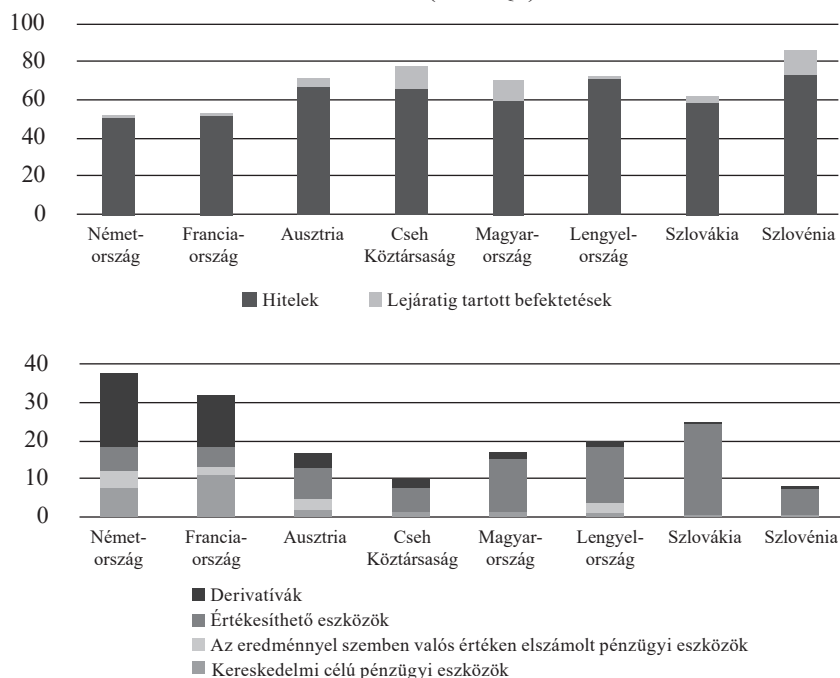
A bankok eszközeinek összetétele azt mutatja, hogy a KKE5-országokban inkább a hagyományos, semmint a piaci alapú banktevékenység volt folyamatos, és ez maradt is a jellemző. A bankok eszközei között 61 és 85 százalék közötti értékeket képviselnek az amortizált bekerülési értéken nyilvántartott hitelek és a lejáratig tartott befektetések, ami a fejlettebb tőkepiaccal rendelkező és a piaci banktevékenység felé elmozduló országok esetében 50 százalék körül van. A valós értéken nyilvántartott eszközök aránya ennek megfelelően összességében jóval alacsonyabb a KKE5-régióban és Ausztriában. Kivételt jelent az értékesíthető pénzügyi eszközök kategóriája, de a kereskedési célú eszközök, a derivatívák és az eredménnyel szemben valós értéken elszámolt pénzügyi eszközök részaránya is jóval elmarad az EU-országokra jellemző értékektől (lásd a 6. ábrát). A piaci alapú banktevékenységre vagy a belső árnyékbankrendszerre jellemző értékpapírosított pozíciók nem vagy csak elenyésző mértékben találhatók meg a bankok eszközei között.¹⁵ A régió belül kiemelkedően magas értékesíthető eszközök állománya a szlovén bankrendszerben nem az értékpapírosított eszközök magasabb szintjére utal, hanem három, ettől független okra vezethető vissza: 1. a szlovén bankválságkezelés során a bankok fel-

¹⁵ Az *International Financial Reporting Standards* (IFRS) számviteli elvei szerint az értékpapírosított pozíciók a derivatívák kivételével a bank számviteli politikájának függvényében bármelyik valós értékelésű kategóriába besorolhatók.

tőkésítése részben állampapírokkal történt; 2. az alacsony kamatszint a korábban kibocsátott állampapírok valós értékét megnövelte; és 3. a szlovén bankválsághoz kapcsolódó hitelállomány- és mérlegfőösszeg visszaesése az értékpapír-portfólió aránynövekedését okozta (Banka Slovenije, 2017). A második legmagasabb értékesíthető eszközállománnyal bíró Lengyelország esetében pedig az állampapír-portfólióhoz kapcsolódó kedvezőbb banki adózás miatt megnövekedett állampapír-állomány okozza a nagyobb valós értékű eszközállományt, itt sem beszélhetünk az értékpapírosítás megjelenéséről a banki eszközök között (Narodowy Bank Polski, 2016). Magyarország esetében a hitelezés 2016-ig tartó csökkenése motiválta a magasabb állampapír-portfólió tartására a bankokat, nem pedig a piaci tevékenység irányába való elmozdulás.

6. ábra

A banki eszközök megoszlása az értékelés típusa szerint: Amortizált értéken nyilvántartott eszközök (felső ábra) és valós értéken nyilvántartott eszközök (alsó ábra)
(2016 Q4)

Adatok forrása: ESRB [2017], 3.3. táblázata.

A KKE5-országok esetében tehát a bankok eszközei között a hagyományos amortizált értéken nyilvántartott hitelek dominálnak, és a valós értéken nyilvántartott eszközök sem a piacokkal való tevékenységi összefonódást, hanem az állampapírok magas szintjét mutatják. Forrásoldalon pedig a betétgyűjtés a legnagyobb forráselem, a piaci (kötvényen és derivatívákön keresztüli) finanszírozás aránya elenyésző, a válság előtt jellemző anyabanki finanszírozás is jelentősen visszaszorult, vagyis a bankok a hagyományos betétgyűjtő és hiteleket lejáratig tartó modellben működnek.

A 6. ábrában szereplő adatokat sajnos nem tudjuk más időpontra rekonstruálni, a bankok tevékenységének ismeretében azonban elég nagy biztonsággal állítható, hogy ez a hagyományos tevékenység a válságot megelőző időszakban, illetve az annak lefutását jelentő években felborult, átmenetileg elmozdult a piaci alapú bankolás irányába a KKE5-országcsoporthoz azon országokban, amelyekben számottevő svájcifrank- (CHF) hitelezés volt anélkül, hogy a bankoknak svájci frankban forrásuk lett volna, vagyis elsősorban Magyarországon és kisebb mértékben Lengyelországban. Ennek oka, hogy a svájcifrank-hiteleket a bankoknak – a devizadenominációs megfelelés érdekében – svájcifrank-swapokkal kellett fedezniük. A swapokkal ideiglenesen megnövekvő derivatívaállomány Magyarországon a bankok és a piacok összefonódásának, vagyis a piaci alapú bankolás megjelenésének esete volt, ami azonban a piacok 2008. őszi kiszáradását követően fenntarthatatlanná vált. A svájcifrank-hitelek kivezetésére vonatkozó állami válságkezelő intézkedések hatására mára ezek az állományok minimálissá váltak, aminek következtében a bankok derivatívaállománya is jelentősen leépült.¹⁶

Az árnyékbankrendszer és a KKE5-régió

Bár az előző rész strukturális elemzése azt a képet mutatja, hogy a KKE5-országokban nem zajlottak le azok a strukturális változások, amelyek az árnyékbanki rendszerek kialakulásához elvezettek és fejlődését támogatták, ha a Pénzügyi Stabilitási Testület és az Európai Rendszerkockázati Testület intézményi szempontú megközelítését vesszük alapul, akkor nyilvánvaló, hogy a KKE5-régióban is megvannak azok az intézmények, amelyek az árnyékbankrendszer definíciójába tartoznak, és amelyek olyan tevékenységeket folytatnak, amelyek potenciálisan

¹⁶ A svájcifrank-hitelek és a kapcsolódó swapok fel-, majd leépülésének folyamata messze túlmutat ennek a cikknek a témáján. Ezzel kapcsolatban lásd: *Bethlendi* [2015] és *Kolozsi et al.* [2015].

alapjául szolgálhatnak az árnyékbankrendszer kifejlődésének. Ezért ebben a részben a rendelkezésre álló adatok alapján röviden áttekintjük az árnyékbankrendszer terjedelmét ezekben az országokban.

Mivel a Pénzügyi Stabilitási Testület által alkalmazott szűkített tevékenységi fókuszú megközelítéshez a régió vonatkozásában semmilyen adat nem áll rendelkezésre, kizárólag a Pénzügyi Stabilitási Testület által alkalmazott tágabb megközelítést, vagy – ami ezzel gyakorlatilag megegyezik – az Európai Rendszerkockázati Testület tágabb megközelítését tudjuk használni. Az Európai Rendszerkockázati Testület szűkebb megközelítésű definíciója a tág megközelítés adatait még a részvényalapok figyelmen kívül hagyásával korrigálja, de sajnos erre sem érhetők el idősoros adatok a vizsgált országokra. A szektor méretének elemzéséhez az ESA 2010 (European System of Accounts)¹⁷ statisztikai rendszerének és az Európai Központi Bank adatbázisának az adatait tudjuk felhasználni. Az árnyékbankrendszer méretének becsléséhez így a következő adatokat összegezzük (zárójelben a megnevezés után az adott intézménytípus ESA kódja): 1. Pénzpiaci alapok (S.123); 2. Nem pénzpiaci befektetési alapok (S.124); 3. Egyéb pénzügyi közvetítő intézmények. Ide tartoznak az SPV-k (Special Purpose Vehicle, az értékpapírosítás lebonyolítására létrehozott speciális cégek), a hitelező, lízing- és faktoringcégek, a befektetési vállalkozások, a kockázatitőke-vállalkozások stb. (S.125).

2004-ben az EU-csatlakozás időpontjában, amikor az árnyékbankrendszer felfutása a legdominánsabb szakaszában volt a fejlett pénzügyi piacú országokban, a KKE5-országokban a potenciális árnyékbanki szerepkört betöltő intézménytípusok GDP-hez viszonyított aránya messze elmaradt a banki pénzügyi közvetítéssel rendelkező európai országokra jellemző szinttől. A válságot megelőző fellendülés éveiben úgy Nyugat-Európában, mint a KKE5-régióban – összhangban a tőkepiaci közvetítés mélyülésével – az árnyékbankrendszer tevékenységének végzésére alkalmas intézményi kör számottevően megerősödött 2008-ra úgy, hogy a két régióra jellemző GDP-arányos növekedési ütemek sem különböztek karakterisztikusan. Szlovákia volt az egyetlen ország, ahol ebben az időszakban csökkent az érintett intézményi kör mérete a pénzpiaci alapok radikális visszaesése miatt.¹⁸ A legnagyobb növekedési ütem ebben az időszakban Magyarországot jellemezte, azonban az alacsony bázis okán ez sem jelentett érdemi felzárkózást. A válságot követő években – Szlovénia kivételével – a szektor növekedése folytatódott. A növekedés két kelet-

¹⁷ Lásd: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-manuals-and-guidelines/-/KS-02-13-269>

¹⁸ Ebben szerepet játszhatott az ország euróövezeti csatlakozása. A döntően külföldi tulajdonú szereplők áttértek az anyavállalati euróalapú pénzpiaci alapok forgalmazására a korona megszűnésével.

közép-európai országban, a Cseh Köztársaságban és Lengyelországban volt a legnagyobb, ahol a 2016-os érték a 2008-asnak több mint kétszeresére nőtt. Szlovákiában ennek az időszaknak a növekedése sem kompenzálta az előző időszak visszaesését, így 2016-ra az árnyékbanki szektor intézményeinek GDP-arányos mérete nem érte el a 2004-es szintet sem. Összességében 2016-ra – jelentős átstrukturálódás mellett – a régió árnyékbankrendszerének terjedelme továbbra is messze elmarad a fejlettebb pénzügyi piaccal rendelkező országokat jellemző mértéktől (lásd a 2. táblázatot). A két régió között fontos intézményi különbség, hogy a három fejlett ország esetében az árnyékbankrendszer legfontosabb intézményei a nem pénzügyi típusú befektetési alapok, míg a KKE5-országokban 2004-ben homogén módon az egyéb pénzügyi közvetítők domináltak. 2016-ra Magyarország és Lengyelország tekintetében már jelentősebbé váltak a nem pénzügyi típusú befektetési alapok is. A kelet-közép-európai régióban az árnyékbankrendszeri kockázatok inkább az egyéb pénzügyi közvetítők szektorában keresendők.

2. táblázat

**Az árnyékbankrendszer terjedelme (intézményi megközelítésben)
a GDP-hez viszonyítva
(Százalékban)**

	2004				2008				2016			
	S123	S124	S125	Összesen	S123	S124	S125	Összesen	S123	S124	S125	Összesen
Ausztria	1	39	13	53	1	36	26	63	0	46	19	65
Németország	1	33	5	39	1	33	11	45	0	65	15	80
Franciaország	16	35	9	60	20	34	24	77	15	55	22	91
Szlovákia	14	2	0	17	2	2	8	12	0	7	8	15
Magyarország	1	3	8	12	3	6	14	22	2	12	9	23
Cseh Köztársaság	n. a.	1	9	10	n. a.	1	13	14	0	6	24	31
Szlovénia*	n. a.	6	12	18	n. a.	5	19	24	n. a.	6	12	19
Lengyelország*	n. a.	3	5	8	n. a.	6	6	11	n. a.	15	9	24

* S125-re csak az S126 és S127-tel együtt van adatszolgáltatás, ami kicsit bővebb intézményi kört fed le.

Forrás: ESA és ECB.

Az egyéb pénzügyi intézmények (S125) hitelállománya a banki hitelállomány arányában
(Százalékban)

	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016
Ausztria	5	3	3	3	3	3	2
Németország	3	3	4	4	5	5	7
Franciaország	2	2	3	4	6	6	6
Cseh Köztársaság	23	21	18	16	17	17	16
Magyarország	16	15	16	15	15	14	14
Lengyelország	3	3	3	3	n. a.	n. a.	n. a.
Szlovákia	n. a.	n. a.	15	11	11	10	11
Szlovénia	12	17	15	13	10	n. a.	n. a.

Forrás: Eurostat.

Ha a kelet-közép-európai régió árnyékbankrendszerét *tevékenységi megközelítésben* vizsgáljuk, akkor elmondható, hogy a régióban az értékpapírosítás gyakorlatilag nem fejlődött ki, annak mértéke elhanyagolható. Árnyékbanki tevékenységet jelent viszont a már korábban említett, rövid lejáratú swapokkal finanszírozott devizahitelezés. Ennek mértéke a válságot követően szintén elhanyagolható mértékűre zsugorodott. Emellett leginkább a pénzügyi vállalkozások tevékenysége az, ami jelentős részben árnyékbankinak tekinthető. A hitelező, lízing- és faktoringvállalkozások tipikusan olyan bankrendszeren kívüli hitelezési tevékenységet folytatnak, ahol a források jellemzően a piacokról, esetlegesen a tulajdonos intézményektől származnak. Ezekre az intézményekre nem vonatkoznak a finanszírozási kockázatok kezelésére a válság után bevezetett banki szabályok, így likviditásuk számottevően illékonyabb lehet, mint a bankoké. Vagyis a legszűkebb tevékenységi definíció szerint is az árnyékbankrendszer szereplői. Ugyancsak ide sorolhatók a követeléskezelők is, ezek a bankok (jellemzően nem teljesítő) hiteleit vásárolják meg és próbálják behajtani. Ezek az intézmények szintén a hitelezési folyamat bankon kívüli szereplői, szintén piacról vagy tulajdonos által finanszírozott intézmények. Ezen intézmények hitelezésben betöltött szerepe a kelet-közép-európai régióban a bankokhoz viszonyítva – Lengyelország kivételével – sokkal nagyobb, mint a nyugat-európai

referenciaországokban (lásd a 3. táblázatot). Vagyis a jelenlegi intézményi struktúrában a pénzügyi vállalkozások szektora az a tipikus szektor a KKE5-régióban, amelyben az árnyékbanki tevékenységek és kockázatok felépülhetnek.

Következtetések és további kutatások

A cikkben a pénzügyi közvetítés strukturális átalakulásának globális és európai folyamatait tekintettük át, majd a kelet-közép-európai régió, ezen belül is az EU-hoz 2004-ben csatlakozott öt kelet-közép-európai ország pénzügyi közvetítő rendszerének strukturális folyamatait elemezve kerestük a választ arra, hogy a globális és európai trendek tükrében milyen strukturális folyamatok jellemzik a régiót. Azt tapasztaltuk, hogy 2004-et követően a kelet-közép-európai régió pénzügyi közvetítésének GDP-arányos volumene közeledett az EU-ra jellemző értékekhez, bár attól a mai napig számottevő az elmaradása. A konvergencia erősebb volt a bankokon keresztül megvalósuló pénzügyi közvetítés vonatkozásában, és gyengébb a tőkepiaci közvetítésben. A legnagyobb mértékű strukturális különbség a magán- (nem állami kibocsátású) kötvények szerepében tapasztalható, a KKE5-országokban a kötvénypiaci kapitalizáció messze elmarad a fejlett országokat jellemző szinttől. A változások eredőjeként a KKE5-országok közvetítő rendszerének erős banki dominanciája nem változott, nem történt elmozdulás a banki alapú közvetítői modell felől a piaci alapú modell irányába. Ugyancsak nem figyelhető meg a piaci alapú banktevékenység térnyerése sem: eszközoldalon a bankok továbbra is jellemzően lejáratig tartják a hiteleiket, azokat nem értékpapírosítják és adják el a piacokon, és forrásaik között sem nőtt meg számottevően a piaci szerepe. Ez utóbbi kitétel csak a válság utáni időszakra igaz, a válság előtt a hitel/betét mutató magas regionális értékei a piaci (anyabanki) források magas szintjét mutatták, a devizahitelezést folytató országok esetében pedig a devizaswapokkal való forrásbevonás miatt volt erős a bankok és a piacok összefonódása. A régió árnyékbanki tevékenység végzésére képes intézményi rendszerének terjedelme messze elmarad a fejlett európai országokat jellemző szinttől, azonban ebben az országcsoportban sem elhanyagolható. Egy olyan intézményi kört tudunk azonosítani, ahol számottevő, a fejlett európai országokhoz képest is komoly árnyékbanki kockázatok épülhetnek fel, ez a nem banki pénzügyi vállalkozások (hitelező vállalkozások, lízing- és faktoringcégek, követeléskezelők) szegmense. Ez a szegmens a régióban sokkal aktívabb résztvevője a

hitelezési folyamatoknak, a bankszektorhoz viszonyított hitelezési aktivitása többszöröse az osztrák, a német vagy a francia hasonló intézményekének.

Összességében azt láthattuk, hogy bár a KKE5-országokban nincs a Pénzügyi Stabilitási Testület és az Európai Rendszerkockázati Testület definíciói szerinti erős, volumenét tekintve jelentős árnyékbankrendszer, mégis van egy olyan intézményi szegmens, amelynek tevékenysége potenciálisan alkalmas arra, hogy az árnyékbankokhoz hasonló tevékenységet végezve ahhoz hasonló kockázatok kialakulásához járuljon hozzá. Ennek tükrében a nem banki pénzügyi közvetítő intézmények elemzése a régióban kiemelt fontosságú.

A cikk megírása során számos olyan módszertani nehézségbe, megoldatlan problémába ütköztünk, amelyek további kutatásokat tesznek szükségessé. Az árnyékbankrendszer definíciós különbözőségei és számbavételi problémái nagyban nehezítik, hogy a pénzügyi közvetítő rendszer ezen szegmenséről megbízható képet tudjunk alkotni, és így kockázatai jól elemezhetők legyenek. Bár az elvi definíciók szintjén a nemzetközi intézmények között konszenzus van, de a konkrét elemzésekben már különbözik a Pénzügyi Stabilitási Testület és az Európai Rendszerkockázati Testület definíciója, hiszen azt nem az elvi tartalom, hanem az adatok praktikus hozzáférhetősége határozza meg. A pénzügyi rendszer stabilitásának megbízható elemzéséhez szükség lenne egy konszenzusos fogalmi és számbavételi keretrendszerre és ahhoz kapcsolódó, országonkénti egyenszilárdságú adatbázisra. A jövőbeni kutatásoknak kell majd választ adniuk arra, hogy hogyan érdemes az árnyékbanki intézményeket/tevékenységet definiálni úgy, hogy az valóban lefedje a hitelezési folyamathoz kapcsolódó nem klasszikus kereskedelmi banki kockázatokat. Kérdés, hogy az intézményi vagy a tevékenységi alapú megközelítés ad-e célravezetőbb eredményt, illetve, hogy hogyan lehet az árnyékbankrendszert úgy mérni, hogy az esetlegesen kialakuló pénzügyi innovációkkal és az elfogadott és mért definíciókhoz kapcsolódó szabályozási arbitrázzsal se lehessen kikerülni a számbavételt és ezen keresztül a pénzügyi stabilitásért felelős intézmények látókörét.

Hivatkozások

- Adrian, T. – Shin, H. S.* [2010]: The Changing Nature of Financial Intermediation and the Financial Crisis of 2007-09. Federal Reserve Bank of New York Staff Report, No. 439. Revised version.
- Allen, F. – Gale, D.* [1995]: A welfare comparisons of intermediaries and financial markets in Germany and US. *European Economic Review*, Vol. 39., No. 2., 179–209. o.
- Allen, F. – Gale, D.* [1997]: Financial Markets, Intermediaries, and Intertemporal Smoothing. *Journal of Political Economy*, Vol. 15., No. 3., 523–546. o.

- Allen, F. – Gale, D. [2000]: Comparing Financial Systems. The MIT Press.
- Allen, F. – Santomero, A. M. [2001]: What do financial intermediaries do? *Journal of Banking & Finance*, Vol. 25., No. 2., 271–294. o.
- Banka Slovenije [2017]: Financial Stability Review. June. Letölthető: https://bankaslovenije.blob.core.windows.net/publication-files/gdgeqgbyOjdQia_fsr_june_2017.pdf
- Beck, T. – Demirguc-Kunt, A. – Levine, R. [1999]: A New Database on Financial Development and Structure. World Bank Working Papers, No. 2146.
- Bethlendi A. [2015]: Egy rossz termékfejlesztésből rendszerszintű piaci kudarc. A hazai lakossági deviza-jelzáloghitelezés. *Hitelintézési Szemle*, 14. évf., 1. sz., március, 5–29. o.
- Boot, A. W. – Thakor A. V. [1997]: Financial System Architecture. *The Review of Financial Studies*, Vol. 10., No. 3., 693–733. o.
- Bord, V. – Santos, J. [2012]: The Rise of the Originate-to-Distribute Model and the Role of Banks in Financial Intermediation. *Economic Policy Review*, Vol. 18., No. 2., 21–34. o.
- Demirguc-Kunt, A. – Levine, R. [1999]: Bank-Based and Market-Based Financial Systems: Cross-Country Comparisons. World Bank Policy Research Working Paper, No. 2143.
- European Commission [2017]: Covered Bonds in the European Union: Harmonization of legal frameworks and market behaviours. Final report. Letölthető: http://publications.europa.eu/resource/cellar/8df6d9cd-8c65-11e7-b5c6-01aa75ed71a1.0001.01/DOC_1
- ESRB (European Systemic Risk Board) [2017]: Financial stability implications of IFRS. 9 July.
- ESRB (European Systemic Risk Board) [2019]: EU Non-bank Financial Intermediation Risk Monitor 2019. NBFi Monitor, No. 4., July.
- Fabozzi, F. – Kothari, V. [2008]: Introduction to securitization. John Wiley and Sons, Hoboken, New Jersey.
- FSB (Financial Stability Board) [2011]: Shadow Banking: Scoping the Issues. A Background Note of the Financial Stability Board. 12 April.
- FSB (Financial Stability Board) [2013]: Strengthening Oversight and Regulation of Shadow Banking. Policy Framework for Strengthening Oversight and Regulation of Shadow Banking Entities. 29 August.
- FSB (Financial Stability Board)[2015]: Global Shadow Banking Monitoring Report. 12 November.
- FSB (Financial Stability Board) [2019]: Global Monitoring Report on Non-Bank Financial Intermediation 2018. 4 February.
- FSA [2009]: The Turner Review, A regulatory response to the global financial crisis. March.
- Hardie, I. – Howarth, D. – Maxfield, S. – Verdun, A. [2013]: Banks and the False Dichotomy in the Comparative Political Economy of Finance. *World Politics*, Cambridge University Press, Vol. 65., No. 4., 691–728. o.
- Hardie, I. – Macartney, H. [2016]: EU ring-fencing and the defence of the too-big-to-fail banks. *West European Politics*, Vol. 39., Issue 3., 503–525. o.
- Király J. – Nagy M. – Szabó E. V. [2008]: Egy különleges eseménysorozat elemzése – a másodrendű jelzáloghitel-piaci válság és (hazai) következményei. *Közgazdasági Szemle*, LV. évf., 7–8. sz., 573–621. o.
- Kolozsi P. P. – Banai Á. – Vonnák B. [2015]: A lakossági deviza-jelzáloghitelek kivezetése: időzítés és keretrendszer. *Hitelintézési Szemle*, 14. évf., 3. sz., 60–87. o.
- Kornai J. [1993]: Transzformációs visszaesés – egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján. *Közgazdasági Szemle*, XL. évf., 7–8. sz., 569–599. o.
- de Larosiere Group [2009]: The high-level group on financial supervision in the EU Report. Brussels, 25 February.
- Levine, R. [2002]: Bank-based or market-based financial systems: Which is better? NBER Working Paper, No. 9138.
- Liikanen, E. és szerzőtársai [2012]: Report of the high-level expert group on reforming the structure of the EU banking sector. Letölthető: https://ec.europa.eu/info/publications/liikanen-report_en

- Mérő K. [2003]: A gazdasági növekedés és a pénzügyi közvetítés mélysége. *Közgazdasági Szemle*, L. évf., 7–8. sz., 590–607. o.
- Narodowy Bank Polski [2016]: Financial System in Poland 2016. Letölthető: https://www.nbp.pl/en/systemfinansowy/fsd_2016.pdf
- Pozsar, Z. – Adrian, T. – Ashcraft, A. – Boesky, H. [2012]: Shadow Banking. Federal Reserve Bank of New York, Staff Report, No. 458. Revised version.
- Purnanandam, A. [2011]: Originate-to-distribute Model and the Subprime Mortgage Crisis. *The Review of Financial Studies*, Vol. 24., Issue 6., 1881–1995. o.
- Schmidt, R. H. – Hackett, A. – Tyrell, M. [1999]: Disintermediation and the role of banks in Europe: An international comparison. *Journal of Financial Intermediation*, Vol. 8., No. 1–2., 36–67. o.
- Spendzharova, A. [2016]: Regulatory cascading: Limitations of policy design in European banking structural reforms. *Policy and Society*, Vol. 35., Issue 3., 27–237. o.
- Thakor, A. V. [1996]: The design of financial system: An overview. *Journal of Banking & Finance*, Vol. 20., Issue 5., 917–948. o.

A digitális transzformáció munkahelyekre gyakorolt hatásai – Felkészültek-e a hazai vállalatok a benne rejlő nagy lehetőségre (vagy a veszélyekre)?*

HORTOVÁNYI LILLA – SZABÓ ZSOLT ROLAND –
NAGY SÁNDOR GYULA – STUKOVSZKY TAMÁS

A digitális transzformáció Európa nagy lehetősége arra, hogy felvegye a harcot az alacsony munkabérrel versenyző feltörekvő országokkal, ezért kutatásunkban arra kerestük a választ, hogy a meghatározó magyar vállalatvezetők fel vannak-e készítve a digitális transzformáció munkahelyekre gyakorolt hatásaira. 60 hazai felső vezetőt és 5 tudományos szakembert érintő 15 fókuszcsoportos interjú, valamint 20 vállalati esettanulmány alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a magyar vállalatok komoly kihívással néznek szembe. A felméréskor a vállalatvezetők érzékelték a munkaerőhiányt, de kevesen voltak tudatában annak, hogy az „alacsony/közepes hozzáadott érték, alacsony bér” modellje a továbbiakban nem fenntartható. A koronavírus kapcsán hozott nemzeti és nemzetközi intézkedések azonban – egyik napról a másikra – jelentős digitális transzformációt követelnek meg a vállalatoktól. Az eredmények azt is jelzik, hogy a digitális transzformációval szemben jelentős ellenállás tapasztalható a munkavállalók részéről, és a vezetők sincsenek

* Jelen tanulmány az IFKA Iparfejlesztési Közhasznú Nonprofit Kft. és a Budapesti Corvinus Egyetem Beszállítói és Iparfejlesztési Kutatóközpont együttműködése keretében és támogatásával készült.

<https://doi.org/10.47630/KULG.2020.64.3-4.73>

Hortoványi Lilla, PhD, habilitált egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem Stratégiai és Nemzetközi Menedzsment Kutatóközpont. E-mail: lilla.hortovanyi@uni-corvinus.hu

Szabó Zsolt Roland, PhD, kutatóközpont-vezető, habilitált egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem Stratégiai és Nemzetközi Menedzsment Kutatóközpont.

E-mail: zsoltroland.szabo@uni-corvinus.hu

Nagy Sándor Gyula, PhD, kutatóközpont-vezető, habilitált egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem Beszállítói és Iparfejlesztési Kutatóközpont. E-mail: sandorgyula.nagy@uni-corvinus.hu

Stukovszky Tamás, vállalati kapcsolatok vezető, Budapesti Corvinus Egyetem.

E-mail: tamas.stukovszky@uni-corvinus.hu

felkészülve erre a változásvezetési feladatra. Álláspontunk szerint a kulcs a digitális transzformációt irányítani képes vezetők kinevelésében van, ehhez pedig szükséges mintagyakorlatokat, tananyagokat és ösztönzési rendszert fejleszteni, valamint ezeket terjeszteni, oktatni és működtetni.

Journal of Economic Literature (JEL) kód: O14, O33, L25

Bevezetés

A történelem folyamán a technológiai fejlődés nagymértékben befolyásolta a foglalkoztatás összetételét a mezőgazdaság dominanciájától, a kézműves manufaktúráktól a tömeggyártásig, majd a szolgáltatóipar előretöréséig. A kutatók és szakértők alapvetően egyetértenek abban, hogy a digitális transzformáció, amely az új, áttörő technológiák elfogadása és integrálása a vállalati működésbe, radikálisan javítja a vállalkozások termelékenységét, teljesítményét (Szalavetz, 2019; Szalavetz–Somosi, 2019; Horváth–Szabó, 2019).

Sokat vitatott kérdés azonban, hogy ez a teljesítményjavulás alapvetően miként járul hozzá a társadalmi jóléthez, főként amiatt, mert a termelés hatékonyságának növekedésével egyidejűleg a munkaerő egy részét bizonyítottan helyettesíteni fogják. Az így felszabaduló munkaerőt – legalábbis egy részét – új foglalkozások és új munkakörök fogják felszívni (Bessen, 2016). A munkaerő kiváltását lehetővé tévő technológiák azonban más szektorokban és más képzettségi szintet követelő foglalkozásokban növelik majd a munkaerő iránti keresletet, ami szükségszerűen a munkaerő-kínálat újraelosztását idézi elő (Szalavetz, 2018; Frey–Osborne, 2017).

Összességében tehát a digitális transzformáció jelentősen átalakítja a munkaerőpiacot, ezért kutatásunk során arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a meghatározó magyar vállalatvezetők miként látják ennek az átalakulásnak és a munkaerőpiacnak a kapcsolatát. Mit észlelnek és milyen lépéseket tesznek vagy terveznek tenni annak érdekében, hogy megőrizzék vagy javítsák versenyképességüket. Jelen kutatás tehát mikroszinten közelíti meg a negyedik ipari forradalom, s azon belül a digitalizáció munkaerőpiacra gyakorolt hatásait.

A korábbi kutatások során jellemzően az ipar 4.0, valamint a digitalizáció várható hatásait makroszinten vizsgálták nemzetközi (lásd Frey–Osborne, 2017; Cowen, 2013; Brynjolfsson–McAfee, 2014; Hirsch–Kreinsen, 2016) és hazai (lásd Andor, 2018; Makó és szerzőtársai, 2018; Molnár–Tátrai, 2017) szerzők, de született már néhány vállalati szinten vizsgálódó, jellemzően feltáró tanulmány mind nemzetközi (lásd Karre et al., 2017; Müller–Voigt, 2017; Kiel et al., 2017), mind hazai (lásd Nagy

J., 2019; Horváth–Szabó, 2017, 2019; Szalavetz–Somosi, 2019) szerzők tollából. A tudományos művek mellett szinte minden nagyobb tanácsadó cég, illetve további szervezetek is foglalkoznak a témával (lásd *Bughin et al.*, 2018; *Degryse*, 2016). Jelen tanulmány a korábbi művek eredményeit hivatott kiegészíteni.

A koronavírus kapcsán számos nemzeti és nemzetközi (korlátozó) intézkedés lépett életbe, amelyek minden eddiginél sürgetőbbé tették a vállalatok digitális transzformációját. Eredményeink felhasználásával számos, a digitális transzformáció előtt álló akadály kezelhető.

A cikkben röviden áttekintjük a digitális transzformáció munkaerőpiacra gyakorolt hatásainak hazai és nemzetközi szakirodalmát, ezt követően bemutatjuk a vizsgált probléma kutatási módszertanát, majd a kutatás eredményeit és azok diszkusszióját.

Szakirodalom-áttekintés

A negyedik ipari forradalom nyertesei a digitális vállalatok és gazdaságok

Az információs és kommunikációs technológiákban (IKT) és a társadalomban jelenleg zajló alapvető változásokat negyedik ipari forradalomnak, digitális transzformációnak vagy ipar 4.0-nak is szokás nevezni.

A változások új lehetőségeket teremtettek nemcsak a nagy-, hanem a közép- és kisvállalatok számára is (*Bharadwaj et al.*, 2013; *Horváth–Szabó*, 2019). Lehetőség abban az esetben, ha a technológiai és társadalmi változásokhoz illeszkedően sikerül a vállalatok működését megújítani, enélkül azonban létezésüket fenyegető veszély (*Horváth és szerzőtársai*, 2018). A mind a hardverek, mind a szoftverek terén mutatkozó viharos fejlődésnek köszönhetően az IKT-megoldások teljesítménye exponenciálisan javult, költségük fajlagos és abszolút értelemben is csökkent, ezáltal elérhetővé váltak a vállalatok széles köre számára.

A vállalati stratégiát ettől kezdve már nemcsak támogatja, hanem jelentősen formálja is az információtechnológia (*Majó-Petri–Kazár*, 2016). Egyre több termék és szolgáltatás válik „okossá” (*Hecklau et al.*, 2016; *Horváth–Szabó*, 2019), ami lehetővé teszi, hogy az egyének és a szervezeti egységek már önállóan hasznosítsák a digitális erőforrásokat a vállalati működés minden területén (*Hortoványi–Vilmányi*, 2018).

Az OECD (2015) előrejelzése szerint azok a gazdaságok lesznek a negyedik ipari forradalom nyertesei, amelyek a magas hozzáadott értékű digitális termelésre ren-

dezkednek be. A digitális transzformáció tehát Európa nagy lehetősége arra, hogy felvegye a harcot az alacsony munkabérrel versenyző feltörekvő országokkal.

Mit is jelent a digitális transzformáció?

A vizsgált jelenség megértéséhez fontos a használt fogalmak tisztázása, különös tekintettel arra, hogy időnként helytelenül, vagy egymás helyettesítésére, szinonimákként használnak különböző fogalmakat. A negyedik ipari forradalom és a digitális transzformáció valójában iparágtól független társadalmi-technológiai változást jelent, míg a szűken értelmezett ipar 4.0 fogalma alatt az iparban zajló digitális transzformációt értjük. A negyedik ipari forradalom hajtóerejét a digitalizáció jelenti (*Fregan* és szerzőtársai, 2018; *Fülep* és szerzőtársai, 2018). A „digitalizáció” elnevezés alatt egy többlépcsős folyamatot értünk, amelynek első lépése a digitális feldolgozás, melyet a digitalizáció, végül pedig a digitális transzformáció követ (*Leonhardt*, 2016).

Digitális feldolgozás

A digitális feldolgozás (digitization) lényegében az analógról a digitális formára való átalakítást jelenti, ami a vállalati kontextusban leginkább úgy értelmezhető, mint a „papíralapú” információ digitálissá alakítása (*Bloomberg*, 2018). Manapság az adatok, azaz képek, videók, zenék – de még a kommunikációnk is – digitálisan jönnek létre és digitálisan kerülnek továbbításra, megosztásra vagy épp tárolásra (*Belk*, 2013). *Gebayew* és szerzőtársai [2018] szerint a digitális feldolgozás lehetősége gyökeresen megváltoztatta az életünket mind társadalmi, mind pedig üzleti, tudományos és kulturális téren. *Harari* [2016] egészen sötéten látja a jövőt, miszerint eljött az „adatizmus” (dataism), az emberiség egy mindenre kiterjedő adatfeldolgozó rendszer aprócska elemévé válik, s elvész benne.

Digitalizáció

A következő szint a digitalizáció (digitalization), amely vállalatok esetében a digitális üzletmenetre való áttérést jelenti. Az iparban és a mezőgazdaságban például az egymással kommunikáló szenzorok és gépek elterjedése a termelési folyamatokat alapjaiban alakítja át. Azáltal, hogy a gépek, eszközök és tárgyak hálózatba kapcsolva, intelligens, nagy kiterjedésű információs rendszerekbe integrálódnak, együttesen többek lesznek, mint a részeik összege, így versenyelőnyt teremtenek a digitalizációt megvalósító vállalatok számára (*Fülep* és szerzőtársai, 2018). A ver-

senyelőny forrása nemcsak a termelés szinkronizálásából és teljes megújításából ered, hanem abból is, hogy a termékeket innentől kezdve digitális szolgáltatások veszik körül. A vállalatok továbbá hatalmas mennyiségű adathoz férnek hozzá, ami az adatalapú döntéshozatal fontos előfeltétele (*Horváth–Szabó, 2019*).

A digitalizáció annyiban több mint a digitális feldolgozás, hogy a digitális technológiák beépítésre kerülnek az üzleti folyamatokba, ami szükségszerűen új értékajánlatot és új üzleti modellt is eredményez (*Bloomberg, 2018*). A digitalizáció egyik jelentős eleme az automatizáció és a robotizáció (*Leonhard, 2016*), ami kiegészíti vagy épp kiváltja az emberi munkavégzést. Következésképpen például a gyári munkások leteszik a kalapácsokat és az esztergákat, s helyette számítógéppel vezérelt berendezéseket kezelnek. A korábban 100 asztalos szakmunkás által végzett tevékenységet ma a gépek segítségével 8 mérnök elvégezheti.

Digitalizáció címén egy szervezet egyidejűleg számtalan digitalizálási projektet vihet véghez, amelyek az automatizálási folyamatoktól kezdve a munkavállalók számítógép-felhasználói átképzését is jelenthetik.

Digitális transzformáció

Digitális transzformáció során a vállalat teljes mértékben ügyfélvezérelt digitális működésre tér át. Ez a vállalati értéklánc teljes átalakulását eredményezi, ahol a munkavállalók, a gépek, az ügyfelek és a beszállítók mind összekapcsolódnak annak érdekében, hogy egy rugalmas működés jöjjön létre. Fontos azonban, hogy a digitális technológiák használatán túl a szervezeti struktúra is átalakul, valamint megváltoznak az értékteremtési és pénzügyi célok is (*Bloomberg, 2018*).

Seamans [2019] kutatásai során azt találta, hogy az amerikai vállalatok vonakodnak a teljes digitális transzformációtól az azzal járó költségek, valamint a szakértett munkaerő hiánya miatt. Álláspontja szerint ezért a vállalatvezetők inkább a meglévő folyamataikat támogató, azokat kiegészítő tevékenységek digitalizálásával próbálnak fejlődést elérni a teljes digitális átalakulás helyett. Ezzel szemben számos hazai kutató arra hívta fel a figyelmet, hogy a digitalizáció hatására egyrészt felgyorsul az iparági verseny, s ezért csak annak a magyar vállalatnak van esélye a túlélésre, fejlődésre vagy növekedésre, amely üzleti folyamataiban, a beszállítói és vevői ökoszisztémáiban felismeri és bevezeti az új, digitális megoldásokat (*Hetesi–Révész, 2017; Vityi, 2016*). Sőt *Vityi* [2016] hangsúlyozza, hogy nemcsak technológiai változásra van szükség, hanem a magyar vállalatvezetők és menedzserek gondolkodásmódjának átalakulására is.

A digitális transzformáció iparágtól és vállalati mérettől független jelenség

A digitális transzformáció már régóta zajlik, ám mostani intenzitása minden korábbinál erősebb, valamint érinti a gazdaság minden szegmensét (*Vityi, 2016*). A koronavírus kapcsán hozott nemzeti és nemzetközi intézkedések – mint például a fizikai mozgások korlátozása, a távoktatás elrendelése és a távmunka ösztönzése – tovább gyorsítják a digitális transzformációt. A digitális transzformációs nyomás iparágtól, valamint vállalati mérettől függetlenül jelentkezik (*Horváth–Szabó, 2019*).

A digitális transzformáció hatásai a foglalkoztatásra

Az IKT, a robotok csökkenő árainak hatására a munkaerőpiac jelentős átalakulása várható (*Autor–Dorn, 2013*). A múltbéli tapasztalatok alapján a technológia pozitív hatásai között nemcsak a termelékenység növekedése és a munkavégzés feltételeinek javulása, hanem a munkahelyteremtő képesség fellendülése is valószínűsíthető. A közgazdászok álláspontja azonban megosztott arra vonatkozóan, hogy a digitalizáció képes-e annyi új munkahelyet teremteni, ahányat megszüntet (lásd *Autor, 2015; Hirsch-Kreinsen, 2016*).

Fregan és szerzőtársai (2018) úgy érveltek, hogy a helyes kérdésfeltevés nem az, helyettesíthető-e az ember egy adott munkaterületen, hanem az, hogy a technológiai fejlődés következtében létrejövő új munkahelyek száma kiegyenlíti-e a megszűnőket, és miként változtatja meg a meglévőket.

Számos munkahely kiváltható

Hirschi [2018] azt prognosztizálta, hogy elsőként a közepes szakképzettséget igénylő munkahelyek válhatnak ki (például az irodai és adminisztratív tevékenységek, vagy az egyszerűbb szakmunkát igénylők), mert ezek olyan rendszeresen ismétlődő kognitív vagy manuális tevékenységek végzéséből állnak, amelyek könnyen automatizálhatók.

Nedelkoska és *Quintini* [2018] az automatizáció következményeit vizsgálták 32 OECD-országban. Azt találták, hogy a munkakörök 14 százaléka jelentősen veszélyeztetve van, tekintettel arra, hogy számos olyan tevékenység elvégzéséből állnak, amelyek könnyen automatizálhatók, s ezáltal az emberi munkaerő kiválthatóvá válik. Bár számításuk jóval optimistább, mint *Frey* és *Osborne* [2017] előrejelzése (47%), azért a várható változás még így is elég jelentős mértékű, tekintettel arra, hogy eredményeként 32 országban közel 66 millió munkavállalót veszélyeztetet a munkanélkülivé válás. Mindemellett *Nedelkoska* és *Quintini* [2018] arra a következtetésre jutottak, hogy a munkaerő tömeges kiváltására csak fokozatosan nyílik lehe-

tőség még a magasan veszélyeztetett munkakörök esetében is, hiszen – kis számban ugyan, de – továbbra is lesznek olyan tevékenységek, amelyek emberi közreműködést igényelnek, mert elvégzésükhöz például szemkontaktus szükséges.

A megmaradó munkakörök átalakulnak

A digitalizáció a munkavállalók szempontjából azt jelenti, hogy a jelenlegi munkakörök egyharmada a következő öt éven belül drasztikusan átalakulhat, s a betöltésükhöz szükséges tudás és képességek egy része szükségtelenné válik, új képességek iránt viszont megnő az igény (*Fülep és szerzőtársai, 2018*).

A munkakörök, valamint tartalmuk az idők során folyamatosan átalakult. A digitalizált munkakörök betöltéséhez a munkavállalók számára követelmény lesz az IKT alapvető felhasználói ismerete (*Bughin et al., 2018; Nedelkoska–Quintini, 2018*). A jövő munkaköreiben pedig a szakmai specializált tudás mellett fokozottan szükség lesz az olyan képességekre, mint az adaptivitás, a kritikus gondolkodás, valamint az érzelmi intelligencia (*Goleman, 1998; Sándor, 2018*). *Bar-On* [2004] szerint az érzelmi intelligencia azon érzelmi, személyes és társas kompetenciák, valamint készségek együttese, amelyek hozzájárulnak ahhoz, hogy az egyén eredményesen tudjon megfelelni a környezete támasztotta követelményeknek.

Kovács [2017] hangsúlyozza, hogy a legtöbb esetben a gépek és robotok alapvetően kiegészítő tevékenységet látnak (majd) el. Hasonló következtetésre jutott *Fazekas* [2018], miszerint nem teljes szakmák tűnnek el, hanem elsősorban a szakmákon belüli feladatok tartalmában következnek majd be változások.

Új és magasabb hozzáadott értékű munkahelyek jönnek létre

Számos kutató úgy látja, hogy a technológiai fejlődés pozitív hozadéka új és magasabb hozzáadott értékű munkahelyek teremtése lesz (*Fregan és szerzőtársai, 2018*). Az ilyen munkakörök nagyfokú kreativitást, problémamegoldó készséget, kritikus és távlati gondolkodást, valamint bonyolult társas interakciókat követelnek meg (mint például az oktatás, a kutatás és fejlesztés vagy a felső vezetői feladatok). Ezek a munkakörök mai tudásunk szerint nehezen automatizálhatók, s ezért a kereslet irántuk várhatóan nő (*Autor–Dorn, 2013*).

A magasabban képzett munkaerő számára ez a változás kedvező, mert nem csupán elhelyezkedési esélyeik nőhetnek, de a fizetésük is (*Autor, 2015*). Ha pedig nő a háztartások által elkölthető jövedelem, az tovább növelheti az áruk és szolgáltatások iránti keresletet, ami szintén kedvezően hat a munkaerő-keresletre (*Makó és szerzőtársai, 2018*).

Növekvő egyenlőtlenségek az egyének között

A „digitális szakadék” kutatói azt hangsúlyozzák, hogy a digitális technológiákhoz való hozzáférés terén jelentősek az egyének közötti egyenlőtlenségek, ezért az tovább növeli a társadalmi és gazdasági különbségeket (*Hirsch-Kreinsen, 2016; Nagy, 2007*). Az információhoz hozzáférők és nem hozzáférők közötti különbségek olyan társadalmi-demográfiai okokra vezethetők vissza, mint a jövedelem, az iskolai végzettség, a kor, az etnikai és regionális hovatartozás. Léteznek olyan negatív felvetések is, hogy ezen szakadékot tovább mélyítik a technológiák felhasználásának céljai közötti különbségek.

A munkaerőpiac polarizációja összességében tehát azt jelenti, hogy a legnagyobb vesztesek a középszintű szaktudást igénylő munkakörökben foglalkoztatottak lesznek (*Degryse, 2016*): az automatizálás, a digitális transzformáció és a mesterséges intelligencia az ő munkakörüket fenyegeti leginkább (*Seamans, 2019; Szalavetz, 2018*). *Rajnai és Kocsis [2017]* mindezt azzal egészítik ki, hogy azok a munkavállalók is veszélyeztetve vannak, akik nem sajátítják el időben a piacképes új technológiai készségeket.

Egyes országok (mint Magyarország is) különösen veszélyeztetettek

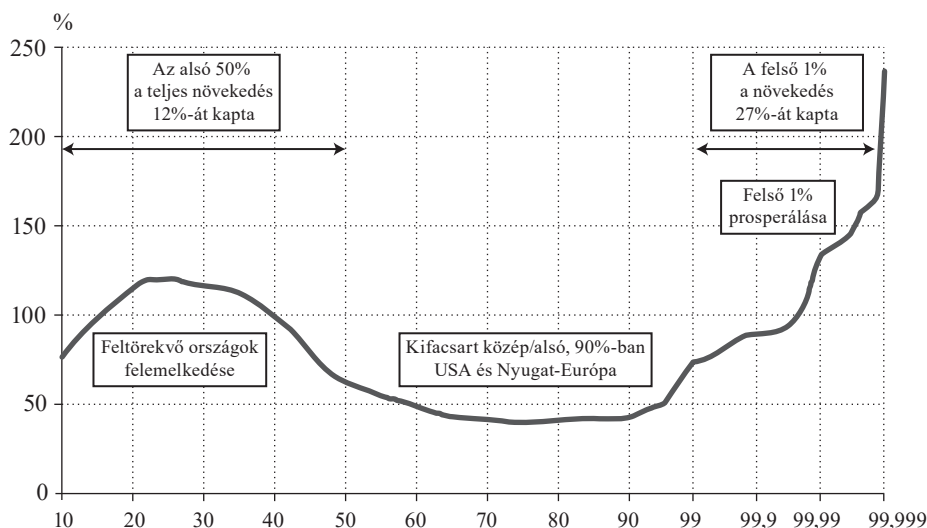
Az országok közötti különbségek sem elhanyagolhatók, amíg például (a Magyarországhoz hasonló gazdaságszerkezetű) Szlovákiában a munkakörök 33 százaléka automatizálható, addig Norvégiában mindössze a munkakörök 6 százaléka (*Nedelkoska–Quintini, 2018, 7. o.*). A digitalizációval járó munkaerő-átrendeződés kockázata kifejezetten magas a gyártó és termelő iparágakban, bár néhány szolgáltató szektorban is – mint például a postai és csomagküldő szolgáltatások vagy a fuvarozás – jelentős átalakulás várható.

Nagy Szabolcs [2019] szerint a digitalizáció társadalomra gyakorolt hatása óriási, jelentősen növelheti a társadalmi jólétet, új perspektívákat nyithat meg a társadalmi innováció számára. A nyílt tudással kapcsolatos projektekben például az állampolgárok online platformokon közösen hoznak létre új tudást, esetleg közösen finanszíroznak meg társadalmi projekteket. Ugyanakkor *Nagy* elismeri, hogy a digitális társadalmi innováció sikerének egyik kulcsa az állampolgárok bevonása, ezért azokban az országokban, ahol az állampolgárok bevonódási készsége alacsony szintű – mint például hazánkban –, sokkal nehezebb áttörést elérni.

A munkaerőpiaci polarizálódást erősíti meg *Milanovic* [2013] világbanki és a WID.world [2017] kutatása, amelyek lényege, hogy az elmúlt évtizedek béralakulásának legnagyobb vesztese az USA-beli, a nyugat-európai és latin-amerikai „középosztály” (lásd *1. ábrát*).

1. ábra

A reáljödelem változása 1980–2016 között a globális jövedelemeloszlás különböző százalékáiban

A vízszintes tengelyen a világ népessége a jövedelme alapján került növekvő sorrendbe állítva. A függőleges tengelyen a felnőtt lakosság 1980 és 2016 közötti jövedelemváltozása található. A jövedelmi viszonyoknál figyelembe vettük a megélhetés országokénti eltérő költségét és az inflációt.

Forrás: WID.world (2017) alapján saját szerkesztés.

Tekintettel arra, hogy a digitális transzformáció hatásainak előrejelzése a mai napig bizonytalan, és egymással szemben álló, teljesen eltérő prognózisok léteznek, fontosnak tartjuk annak feltárását, hogy a meghatározó magyar vállalatvezetők mi-ként látják a digitális transzformáció és a munkaerőpiac kapcsolatát.

Módszertan

A kutatási kérdés megválaszolásához a 2016. szeptember és 2019. november között megrendezett felső vezetői és szakértői fókuszcsoporthoz interjúkat, valamint a félig strukturált egyéni és többes interjúkon, dokumentumelemzésen és megfigyelésen alapuló kvalitatív, feltáró esettanulmányos kutatási módszertan eszköztárát hívtuk segítségül.

A kvalitatív adatok összegyűjtésére és elemzésére elméleti (szakértői) indíttatású mintavételt választottunk. A kutatási kérdésünk megválaszolásához feltételnek szabtuk, hogy a mintavételezés során kiválasztott hazai vállalat minimum 20 főt foglalkoztasson. További szempont volt, hogy árbevétele 1 milliárd és 150 milliárd forint között legyen, a menedzsment pedig – a tulajdonosi struktúrától függetlenül (hazai vagy külföldi tulajdonos, állami vállalat azonban nincs közöttük) – döntő többségében magyar. A kiválasztás során a 2015-ös évre vonatkozó EMIS- (Emerging Markets Information Service) adatbázisban szereplő vállalatokból állítottunk össze egy adatbázist.

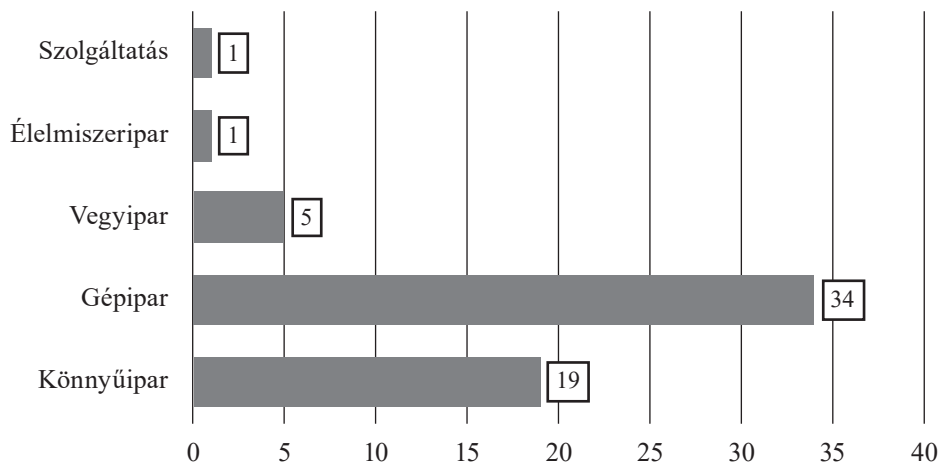
Ezután a vállalatok között az azonos szektorban tevékenykedő versenytársak megfelelő teljesítményértékeit figyelembe véve állítottunk fel rangsort, s az alapján kerestük meg a felső negyedbe tartozó vállalatokat – a minta ezért alapvetően sikeres vállalatokat tartalmaz. Több vállalat piacvezető a saját iparági szegmensében.

A kutatásban való részvételi hajlandóságuk, valamint a kitűzött időkereten belüli megvalósíthatóság alapján összesen 60 felső vezető és 5 tudományos szakértő vett részt a 15, egyenként 3-4 órás, fókuszcsoporthoz interjúban. A 3–8 fős csoportinterjúkat tapasztalt kutató moderálásával zajlottak le. *Sántha* [2006] iránymutatása szerint a téma kutatói egyben az interjúk moderátorai is voltak.

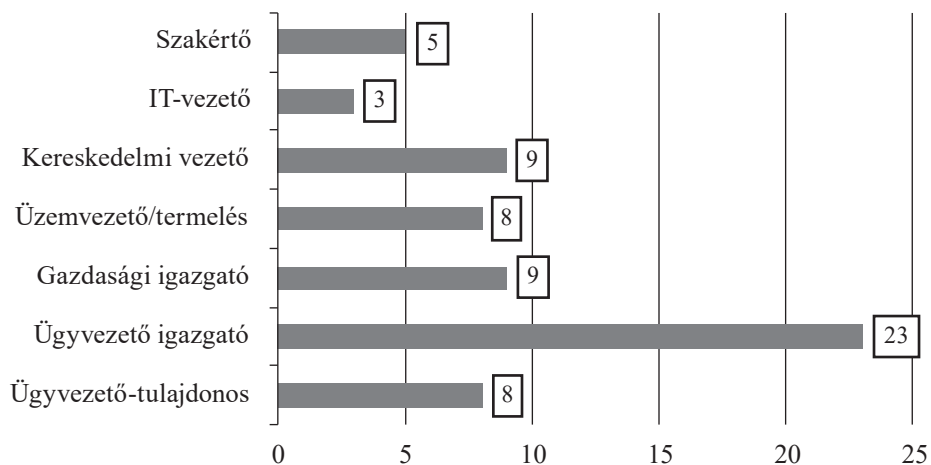
A fókuszcsoporthoz interjúkat követően azon vezetőkkel, akik saját bevallásuk szerint már komolyabb lépéseket is tettek a vállalat digitális átalakulása érdekében, további személyes interjúkat is egyeztetünk. Az így készült mélyinterjúk jellemzően 90–120 percesek voltak, amelyek kiegészültek vállalati dokumentumok és publikus források elemzésével, valamint közvetlen megfigyeléssel. Ezek alapján a hazai irányítású vállalatok digitális transzformációs gyakorlatáról összesen 20 esettanulmány készült. A minta további jellemzőit a 2. *ábra* tartalmazza.

A kvalitatív kutatás mintajellemzői

Ágazat szerint

Betöltött pozíció

Forrás: Saját szerkesztés.

Eredmények

A hazai vezetők nem készültek fel munkahelyek megszűnésére

A felmérés során a felső vezetők még nem látták, hogy munkahelyek szűnnek majd meg. Sőt a fókuszcsoportos interjúk alkalmával egyetértés volt közöttük abban, hogy mindnyájan jelentős munkaerőhiánnyal küzdenek – elsősorban alacsony képzettségű, nehéz és közepesen nehéz fizikai munkásokat keresnek.

„Helyben, de 50 kilométeres távolságon belül sem lehet szakképzett munkaerőt találni. Ez most még kihat az ügyfeleink kiszolgálásának minőségére.”

Pozitív észlelések a munkakörök átalakítása kapcsán

A vizsgált vállalatok esetében egyértelműen azonosíthatók a digitalizációs erőfeszítések pozitív hozadécai: a termelékenység növekedése, az átfutási idő csökkenése, a javuló munkakörülmények, a csökkenő fluktuáció, az inspirálóbb, magasabb hozzáadott értékű feladatok, a kiegyenlítettebb és változatosabb munkaterhelés. Mindemellett az interjúalanyok kiemelték, hogy a digitális transzformáció jelentős erőfeszítést igényel, de „*ez az egyetlen út*” – ahogyan az egyik nagyvállalat alapító ügyvezetője megfogalmazta.

A termelékenység növekedése és az átfutási idő csökkenése

„Négy évvel ezelőtt kezdtünk bele egy 10 fős – saját fejlesztőmérnökeinkből álló – csapattal az egyik 25 méter hosszú, szerszámokat gyártó sor teljes körű digitalizációjához. A szerszámkészítési folyamat most már teljes mértékben automatizált, a vevők lekérdezéseitől a kész munkadarabokig. Ez a gyakorlatban úgy teljesül, hogy a cégünk valamely dolgozója (általában az értékesítő) felkeresi az ügyfelet. Az igények alapján már a helyszínen egy műszaki rajz kerül konfigurálásra az internetes platformunk segítségével... Mivel az átfutási idő kizárólag az adatátviteli sebességben mérhető, ezért a megrendelő ügyfél lényegében azonnal megkaphatja az általa konfigurált szerszám költségeit. Ha úgy dönt, hogy megrendeli, akkor az értékesítő kolléga online aktiválhatja a gyártás megkezdését. Ennek köszönhetően a feldolgozás és a gyártás ideje is rendkívüli módon lerövidült: ami eddig nyolc hetet vett igénybe, az nyolc órára csökkent... Végeredményképpen a projekttel nem csak időt sikerült nyerni, hanem a termelési költségeket is csökkentettük 30%-kal.”

Javuló munkakörülmények és csökkenő fluktuáció

„Mi alapvetően stresszmentes munkakörnyezetet igyekeztünk biztosítani. Amióta nem kell az embereknek egész nap a földön fekvéni, csökkent a fluktuáció a fizikai dolgozók között.”

Az átalakulással érintett munkakörökben több esetben is súlyos tárgyakat vagy veszélyes anyagokat kellett mozgatni. Volt, ahol extrém magas (30 fok feletti) vagy alacsony (10 fok alatti) hőmérsékleten, intenzív páratartalom vagy szárazság mellett, esetleg zajnak kitéve, akár több műszakban. A fókuszcsoportos és a személyes interjúk során több vezető megfogalmazta, hogy digitalizációval, automatizációval kiválthatók ezek a tevékenységek.

Inspirálóbb és magasabb hozzáadott értékű feladatok

A munkavégzés nemcsak biztonságosabb és kíméletesebb lett például a gyártósorokon és az összeszerelő üzemekben, hanem kihívásokkal telibb és érdekesebb is. „Érdekesebb lett a munka, komoly méréseket és technikai feladatokat tudnak elvégezni...” – jegyezték meg a korábbi sori dolgozók. A rutinnal rendelkező munkatársak különböző fejlesztési projektekbe kerültek bevonásra (például lean [karcsú] termelési rendszer vagy új termékek kialakítása/fejlesztése). Az új feladatok kapcsán növekedett a munkavállalók motivációja és elköteleződése is, ezért a pozitívumok nemcsak vállalati, hanem egyéni, munkavállalói szinten is tetten érhetők voltak.

Kiegyenlítettebb és változatosabb munkaterhelés

A környezet számtalan munkakör esetében – szükségszerűen – ingerszegény: a munkavállalóknak gyakran órákon át ugyanazt az egy vagy néhány tevékenységet kell végezniük, amitől a munka rendkívül monotonná válik. Fontos megjegyezni, hogy az egyhangúság és a monoton munkavégzés káros; kimerültséget, pszichoszociális stresszt¹ és a munkával való elégedetlenséget okoz (lásd Mayo, 1930; Fischerl, 1993; Berényi–Szolnoki, 2014).

Irodai munkakörök esetében gyakori észrevétel az is, hogy változó a munka üteme. Vannak időszakok, amikor az alkalmazottaknak „ezerrel kell pörögniük, de előfordul, hogy semmi sincs”, és ez a semmittevés is megviseli az egyént lelkileg. A digitális transzformáció során a munkaterhelések transzparenssé és explicitté vál-

¹ Az egyéni készségek alulhasznosítása, a kevés tanulási lehetőség, az autonómia és a szociális támogatás hiánya váltja ki.

tak, így az „üresjáratokat” feladatátadásokkal és „betárazott belső fejlesztési projektekkkel” ki lehet egyenlíteni.

Digitális transzformáció, de hogyan?

Az 1. táblázatban összefoglaltuk a digitális transzformációs erőfeszítések során jelentkező akadályokat és az azokat sikeresen leküzdő vállalati gyakorlatokat. Fontos megjegyezni, hogy a sikeres gyakorlatok is tovább fejleszthetők, sőt erre több vezető explicit igénye is megfogalmazódott a fókuszcsoporthoz tartozó interjúk során.

1. táblázat

A digitális transzformáció akadályainak sikeres leküzdése

Terület	Akadály	Sikeres gyakorlat
Vezetés	Technológiai fókusz saját erőforrásokra támaszkodva	Folyamatközpontú teljes transzformáció külső erőforrások bevonásával
Szervezeti határok	Zárt	Folyamatos nyitás
Elsődleges értékteremtő folyamatok	Kezdsnek (jellemzően) „túl nagy falat”	Gyors sikerek után kezdik meg ezek transzformációját
Támogató és menedzsmentfolyamatok	Jellemzően nem kapnak vezetői figyelmet	Tudatosan egy (vagy néhány) transzformáció során gyors siker(ek)e)t elérni, valamint a változási kultúra alapjait meggyökereztetni
Gyakori feladatok	Berögzült (rossz) szervezeti rutinokat nehéz megváltoztatni	Átgondolt folyamatfejlesztés, irányított változásvezetés
Ritka feladatok	Kritikus tömeget nem érik el önmagukban	Csomagba, egységes platformra rendezni az ilyen jellegű feladatokat
Szervezeti ellenállás	Értelmi, de legtöbbször érzelmi ellenállás	Irányított változásvezetés
Folyamatautomatizálás	„Öszvér” megoldások, emberi beavatkozással megszakítva	Teljesen digitalizált, automatizált és robotizált folyamat bevezetése
Szervezet transzformációja	Lassú, rugalmatlan struktúrák	Szervezet újragondolása, karcsúsítása
Középvezetői szint	Képességihiányok, ellenérdekeltség	Képességfejlesztés vagy kiváltás
Digitális képességek	Fejletlenség	Fejlesztés

Vezetői elköteleződés és a szervezeti határok kitolása

Fontos az IKT- és egyéb technológiai fejlesztések szerepe, de a siker a vezetői hozzáálláson múlik. Ahogyan az egyik alany megfogalmazta: „*Nem volt egyszerű, mert nem csak egy gépet kellett beállítani, hanem teljesen újra kellett gondolni egy csomó mindent.*” A beruházások akkor bizonyultak sikeresnek, amikor az IKT- és egyéb technológiai fejlesztéseken túl a vezető felhatalmazásából egy projektcsapat a teljes folyamatot alaposan, az elemi tevékenységek és információk kapcsolatok szintjén átgondolta, feltérképezte és átalakította. Ezt az átalakítást legtöbbször saját erőforrásból kívánták megoldani, de ez ritkán vezetett sikerre. A legsikeresebb vállalatok külső erőforrást is igénybe vettek a digitális transzformációs folyamathoz.

A digitális transzformáció még drasztikusabb termelékenységeválást eredményezhet, ha a szervezetek közötti kapcsolatokra – akár a teljes ellátási láncra – is kiterjesztik, azonban ehhez szabványos protokollokra van szükség. A szervezetek közötti együttműködés eredményeként a szervezetek számos korábbi tevékenysége feleslegessé válik, és ezzel jelentős létszám-megtakarítások érhetők el az alacsony értékteremtő tevékenységekben. Az elektronikus számlázással például a számlanyomtatás, aláírás, postázás, fogadás, iktatás, könyvelés, archiválás és más ehhez kapcsolódó tevékenység is kiváltható. Egy másik példa a szabványos áruazonosítás és nyomon követés, amelynek segítségével elegendő a gyártónak elvégeznie az áru-megjelölést, a köztes kereskedelmi szereplőknek nem kell ugyanezt a feladatot újra elvégezniük.

„Túl nagy falat” helyett gyors sikerek

Annak ellenére, hogy az új technológiák költségei a vállalati működés minden területén drasztikusan csökkennek, a vizsgált vállalatok jellemzően csupán az elsődleges értékteremtő folyamataik átalakítására törekedtek. A támogató funkciók, mint például a HR-es vagy a szerződéskezelési folyamatok jellemzően nem kaptak elegendő vezetői figyelmet. Hiába lenne sokkal hatékonyabb és gyorsabb egy támogató folyamat, ha az csak 3 ember munkáját egyszerűsíti le, nem kap prioritást. Ezzel szemben a sok ember munkáját érintő beruházások előnyt élveznek, mert a vezetők úgy érzik, magas a hozzáadott értékük. Néhány vállalat KO-kritériumnak tekinti a pénzügyi szempontokat, ahogy azt az alábbi idézet is mutatja: „*Eleinte mindenki [vezetők] ment a saját szakterülete szerinti vásárra, és keresett magának egy automatizációs projektet. A prioritás az volt, hogy a ROI [itt a befektetés éves*

hozama %-ban kifejezve] 2 számjegyű legyen [dollár alapon]. A projekteket összeírtuk, aztán a legígéretesebbet elkezdtük.”

A sok ember munkáját érintő változások lényegesen nagyobb szervezeti ellenállással szembesültek, mint a kisebb volumenű, csupán 2-3 ember munkáját kiváltó digitalizációs projektek. Az ilyen átfogó átalakítások elhúzódtak, megvalósításuk számos akadályba ütközött, illetve gazdaságosságuk nem a tervezettek szerint valósult meg. A vezetők visszatérő akadályként fogalmazták meg a technológiai bizonytalanságot is. *„Eddig egy forgácsoló munkavégzése a bizalmon alapult. ... Tudni akartuk, hogy mennyit van ténylegesen bent a dolgozó a munkaállomáson, vagy ki van még bent, vagy egyáltalán merre kolbászol. [Rádiófrekvenciás azonosítás] segítségével láthatnánk, hogy vajon az 1 óra 25 perc túl sok normaidő-e, mert 55 perc alatt legyártható az elem, vagy túl kevés. De nem ujjongtak az emberek... sőt, inkább kiakadtak. Még nem értek meg rá. Nem azt látták, hogy ezt fontos tudnunk, és még nekik is jól jöhet... Ezért inkább leálltunk vele. Az a tapasztalat, hogy ha kiáll a műszakvezető és mond egy lelkesítő beszédet – fiúk, csúszásban vagyunk, húzzatok bele –, akkor ez most még jól működik. Így hát a bizalmat választottuk.”*

Ezzel szemben azokban az esetekben, amikor a vezető kisebb területekre fókuszált, s inkább egy jól körülhatárolható probléma megoldására törekedett, rövid idő alatt jelentős változást tudtak elérni. Ezek a gyors sikerek nagyban segítették a szervezetben a változási kultúra erősödését, a digitalizációval szembeni félelmek csökkenését, és a későbbi, nagyobb projektek megalapozását. Érdekes módon azt találtuk, hogy ezek a projektek jellemzően támogató funkciók átalakítását célozták meg, például a szerződéskezelés vagy a HR-folyamatok területén.

Álláspontunk szerint ezeknek a sikeres projekteknek kettős hatása volt: egyrészt rövid idő alatt pénzügyi nyereséget realizált a vállalat, másrészt a szervezet változási képességére is pozitív hatással voltak. Tehát a digitális transzformáció során tanácsos a menedzsment- és a támogató tevékenységekkel kezdeni, az itt elért gyors sikerek az elsődleges tevékenységekre is jobban átvihetők, példát mutatnak. Másfelől az irodai alkalmazottak IKT-ismeretei is jellemzően fejlettebbek, mint a termelésben dolgozóké.

A gyakori és a ritkán előforduló feladatok egyaránt digitalizálhatók

Az interjúalanyok álláspontja megoszlott a feladatok fontossága terén. Voltak vezetők, akik a rendszeresen ismétlődő, tömeges feladatok kiváltását tekintették elsődlegesen fontosnak, ám voltak, akik számára épp a rosszul strukturált és ritkán előforduló feladatok jelentették a prioritást. Ez utóbbiak olyan változatos tevékenységek,

amelyeknek átfutásiidő-szükséglete csak nagy szórással becsülhető meg, mivel általában nem vállalati rutinok, így jelentős a tanulási igény ezen feladatok végrehajtása közben. A feladatvégzés nagyfokú bizonytalansága megnehezíti a hatékony munkavégzést. A szakirodalom álláspontja szerint az ilyen feladatok automatizációja nehézkes, és ezért nem is szükséges (lásd *Autor*, 2015). Ezzel szemben az esetek felénél azt találtuk, hogy a vezetők igenis problémaként élik meg ezeket a ritkán előforduló feladatokat, amelyek automatizációja nagymértékben leegyszerűsítene a vállalati működést. Például: *„Vannak évente egyszer vagy maximum kétszer előforduló feladatok, amelyek ritkák, és ezért nem lesz belőlük rutin. Nekünk nagyon nehéz azt biztosítani, hogy épp az az ember elérhető legyen, aki korábban már csinált ilyet, és most újra, annyi idő után hatékonyan le tudná vezényelni ezt a folyamatot is. Mivel ritkán fordul elő, ezért az a jellemző, hogy minden alkalommal újra és újra feltaláljuk a kereket. Valaki valamilyen megoldást talál rá. Még ha dokumentálja is, szinte biztos, hogy az adott pillanatban senki sem találja, nem jó helyen fogja keresni, viszont égető és sürgős, hát inkább gyorsan kialakítanak rá egy ad hoc új megoldást... Ezért én úgy látom, hogy ezeket lenne jó kiváltani egy robottal. Ha lenne egy robot, amely csak előhívja a meglévő tudását, az nagyon sokat segíthetne.”*

A fókuszcsoportos interjúk során az a gyakorlat körvonalazódott, hogy a legtöbb vezető rendszerint nem számszerűsíti, hogy a ritkán jelentkező, ám specifikus feladatok megoldására hány ember hány munkaóráját kell ráfordítani. Feltételezhetően ezért nem kerülnek bele a méretgazdaságos projektek közé, s következésképpen a fejlesztésük kimarad. Egy esetben az egyik vezető arról számolt be, hogy az ilyen ritkán előforduló, nem sztenderd folyamatokat ő egy „csomagként” kezelte, így digitális átalakításuk már gazdaságosnak ígérkezett, s ezért kapott szervezeti támogatást.

A szervezeti ellenállás kezelése, a digitális „öszvér” megoldások elkerülése

A szervezeti ellenállás kezelése komoly vezetői kihívásként jelentkezett a megkérdezetteknél. Sok vezető arról számolt be, hogy a régóta alkalmazásban lévő munkavállalók körében a legnagyobb az ellenállás. *„Amikor bevezettünk egy új ERP rendszert, akkor például volt egy riport, amin legalább 3 napot kellett korábban dolgoznia valakinek, de az a riport most egy gombnyomással lehívható lett. De az a személy, aki elkészítette ezt a riportot, ő veszteségnek élte meg, hogy most már neki nem kell többet ezzel bibelődnie. Nem azt látta, hogy de jó, felszabadult három napom, hanem értéktelennek érezte magát. Ezért inkább mindent elkövetett, hogy valamilyen formában megakadályozza vagy hátráltassa az új rendszer használatát.”*

A szervezeti ellenállást a vezetők alapvetően a digitális képzettség hiányára vetették vissza, a kutatói kérdés kapcsán azonban kirajzolódott az ellenérdekeltség (félti az állását).

Sok esetben ilyenkor „öszvér” megoldások születnek, azaz a rendszerben bent marad egy tevékenység, amely továbbra is egy bizonyos személyhez kötődik. Ezek a megoldások azonban anomáliákat okoznak, például: *„Hiába jött létre minden digitálisan, volt a folyamatban egy jóváhagyási kör, amelyet egyetlenegy személy végezhetett el. Ha azonban ő épp mással volt elfoglalva, úgy akár 2-3 napig is állt a rendszer, mert a jóváhagyását meg kellett várni. Mivel új ügyfelekről volt szó, ezért a kollégák kialakítottak egy workaroudot [megkerülő gyakorlatot], hogy ki tudják szolgálni az új ügyfeleket, de ez azt eredményezte, hogy gyakorlatilag két párhuzamos rendszer működött, és előfordult, hogy a kettő nem futott össze. Na akkor azt kibogozni nem volt egyszerű.”*

Fontos megállapítás vonható le az esetekből: a robotizált, automatizált folyamat-támogatási projektek akkor igazán hatékonyak, ha a teljes folyamat digitalizált és emberi beavatkozástól mentes. Amennyiben valamilyen emberi tevékenység bennmarad, úgy – jellemzően a várakozási idő miatt – nem rövidül érdemben a folyamat átfutási ideje, és gyakran a költsége sem csökken kellő mértékben. Különösen igaz ez a ritkán előforduló feladatok esetében, ahol egy robotizált megoldás gyorsan, magától lefut a korábban meghatározott szabályrendszer alapján.

A szervezet digitális transzformációja, csökkenő középvezetői szint

A digitalizáció kapcsán az interjúkból egyértelműen beazonosítható, hogy a fejlesztések együtt járnak az információáramlás megváltozásával is. *„A beruházások kapcsán azt tapasztaltuk, hogy a vállalaton belüli munkafolyamatokat is teljesen újra kellett gondolnunk. Megváltoztak a szervezeten belüli viszonyok, több lett a csapatmunka, de még a vezetők szerepe is.”*

A digitalizáció eredményeként az információáramlási és döntési láncok szükségszerűen megváltoznak. A hierarchikus szervezetekben a soklépcsős információs és döntési lánc rugalmatlan, lassú a döntéshozatal, ezért szükségszerű a szervezet újragondolása és karcsúsítása. A hierarchikus szintek számának csökkentésével a középvezetői réteg feleslegessé válik. Helyette fokozott igény mutatkozik az összehangolt csapatmunkára, ahol különböző funkcionális kompetenciájú egyéneknek kell együttműködniük, ami következőképp hatékonyabb horizontális kommunikációt igényel.

A szervezetek digitális transzformációjával szemben a legtöbb vállalat esetében nem is az alacsonyabb beosztásban dolgozó munkavállalók voltak a legnagyobb ellenállók, hanem a vállalatokkal együtt „felnövő” középvezetők. Az ő esetükben sokszor megjelenik már a kognitív korlát is. Saját hatalmuk csökkenését a digitális transzformációs kezdeményezések szabotálásával kívánják elkerülni, ahelyett hogy azok pozitív hatásait felismerve saját értékteremtő tevékenységüket is növelnék. Ehhez jelentős önfejlesztésre és -képzésre lenne szükség, a legtöbb esetben azonban hiányzik a hajlandóság, néhány esetben pedig a képesség.

Mindemellett fontos megjegyezni, hogy a digitális feldolgozás legtöbbször növeli a szervezetek létszámigényét (és ezzel a középvezetők hatalmát), hiszen számos addig analóg folyamatot digitálisan is rögzíteni kell. Ezeknek a projekteknek ritkán van üzleti hasznuk, mivel jellemzően számos esetben továbbra is fennáll a párhuzamos munkavégzés, illetve számos tevékenység nem kerül kiváltásra. A digitalizációs projektek során is hasonló anomáliákról számoltak be a vezetők, bár itt a kockás füzet helyett az Excel-táblák sokasága kapcsán jelenik meg a párhuzamos (illetve sokszor felesleges) munkavégzés. Mégis, a digitalizációs projektek többsége esetében számos termelékenységet javító hatásról számoltak be a vezetők. A projekteket a felméréskor tapasztalható munkaerőhiány is gerjesztette, jelenleg pedig a koronavírus miatti intézkedések sürgetik.

A digitális képességek fejlesztése

Többen felismerték, hogy technológiai beruházásaik ellenére a munkaerőhiány nem fog csökkenni, csak átalakul: *„...a folyamatos fejlesztéseknek, a gyártásban megvalósuló automatizálásoknak köszönhetően sem biztos, hogy megoldódik [a munkaerőhiány]. Már nem a munkások száma lesz a probléma, hanem a képzettsége.”*

A vezetők közül sokan osztották azon aggodalmat, hogy a hatékony digitális munkavégzéshez megfelelő képzettségű szakemberek iránti keresletet korántsem biztos, hogy a hazai munkaerőpiac ki tudja elégíteni. *„Mi azt tapasztaljuk, hogy nem maga a munkakör hiányzik [tehát van olyan személy, akinek a feladata lenne az adott tevékenység elvégzése] ... olyan emberekből van hiány, akik megfelelő képességekkel rendelkeznek, és akik hajlandók új eszközöket használni.”* Mások úgy fogalmaztak, hogy a *„nyelvekben és csapatmunkában jártas munkavállalókból van hiány”*.

De nemcsak az alacsonyabban képzett munkakörökben jelentkezik kihívásként az eszközhasználat, hanem az irodákban is. *„A munkaszervezés teljesen megválto-*

zik, és ehhez alkalmazkodnunk kell tudni. De sokan ellenállnak, félnek tőle, és nem látják meg benne a lehetőséget.” Az esetek többségében megerősítést nyert, hogy az alkalmazottaknak fenntartásaik vannak a digitalizációs projektekkel szemben, mert azok megkövetelik az alapvető infokommunikációs készségek birtoklását, a médiaműveltséget.

Ezt a hiányt a nagyobb vállalatok saját oktatóközpontok létrehozásával és helyi képzések megszervezésével próbálják enyhíteni, ahol például a gyakornokok már az ipar 4.0 szerinti gyártási technológiákkal ismerkednek meg. Abban azonban mind egyetértettek, hogy e folyamatban az állami oktatásnak feltétlenül részt kell vállalnia.

Eredmények összegzése és diszkusszió

Kutatásaink során azt a kérdést vizsgáltuk, hogy felkészültek-e a hazai vállalatok a digitális transzformáció munkahelyekre gyakorolt hatásaira. A kérdés megválaszolására érdekében részletesen áttekintettük a technológiai fejlődés munkahelyekre gyakorolt korábbi és várható hatásait: mely munkahelyek megszűnése várható és milyen típusú munkahelyek jönnek létre, illetve értékelődnek fel. Megállapításra került, hogy ebből a szempontból Magyarország kifejezetten veszélyeztetett, az álláshelyek egyharmada veszélyben van. Mivel a komplexebb, kreatívabb, kevésbé automatizálható munkahelyek jelentenek magasabb hozzáadott értéket, ezért ezek irányába szükséges az elmozdulás.

Megvizsgáltuk a digitális transzformációhoz vezető utat, mely a digitális feldolgozással kezdődik, majd a digitalizáción keresztül valósulhat meg. A digitális transzformáció hatásai között fontos kiemelni, hogy nagyságrendileg javulhat a vállalatok/szervezetek termelékenysége és ezen keresztül a társadalmi jólét, azonban drasztikusan átalakul a vállalatok irányítási és foglalkoztatási szerkezete, így a munkaerőpiac is, amire időben szükséges felkészülni.

A fókuszcsoportos interjúk és a mélyinterjúk alapján a következő kép rajzolódott ki a digitalizáció és a hazai munkaerőpiac kapcsolatáról:

1. A digitális feldolgozás ugyan még nem, de a digitális transzformáció már javítja az emberek hozzáadott értéket teremtő képességét, a termelékenységet, és radikálisan csökkenti az átfutási időt.
2. A digitális transzformáció során fontos a gyors sikerek elérése, ezért az alacsony ellenállással rendelkező területeken (jellemzően a vezetői

figyelemből korábban kieső támogató folyamatokkal) érdemes kezdeni és az elszigetelt folyamatokat csomagba, egységes platformra szervezni.

3. A digitális transzformáció, ezen belül a humán-(ro)bot kollaboráció, a monoton, rutinszerű és a ritkán előforduló (elsősorban komplex) feladatok esetén is növeli a hatékonyságot és az eredményességet.
4. Nincs (még) elég szakember az új gazdaságszerkezet kiszolgálásához (beleértve a megfelelő vezetőket), a képzési rendszereket fejleszteni szükséges.
5. Szükséges a vállalatok irányítási struktúrájának átalakulása, a középvezetés szerepe jelentősen csökkenhet.

A kutatási eredmények arra engednek következtetni, hogy az irodatechnikai és számítástechnikai eszközök folyamatos fejlődése (hordozható gépek vagy újabban a táblagépek elterjedése), a munkavégzés digitalizálódása miatt az oktatásban – s nemcsak a felsőoktatásban, hanem már a középfokú tanintézményekben és a szakmunkásképzőkben is – különösen fontos az informatikai eszközök ismerete, az okosgyárakra, okosmunkahelyekre való felkészítés szerepe.

A hazai kis- és középvállalkozások munkaerőhiánnyal küszködnek, a felmérés során a szakmunkásokból, azaz az alacsony hozzáadott értékű munkát végzőkből észlelték a hiányt, ez azonban megoldódik, amint olcsóbbá válik a technológia és a digitalizációs projektek elérnek egy kritikus szintet. Nem egy adott munkakör betöltésére hiányoznak a szakemberek, hanem olyan emberekből van hiány, akik megfelelő nyitottsággal és készségekkel rendelkeznek az új IKT-eszközök használata iránt.

Jelenleg a vállalatvezetők nincsenek felkészülve a digitális transzformációra, illetve a munkaerőpiacra gyakorolt hatásainak kezelésére, a magasabb hozzáadott értékű munkahelyek teremtésére. A digitalizációs projektekkal szemben jelentős ellenállás tapasztalható a munkavállalók és különösen a középvezetés részéről. Szükséges a vállalatok irányítási struktúrájának átalakulása, a középvezetők súlya jelentősen csökkenhet, de önképzéssel nem vesztesei, hanem ők is nyertesei lehetnek az átalakulásnak.

Mivel jelenleg nincs elég szakember az új gazdaságszerkezet kiszolgálásához (beleértve a megfelelő vezetőket), fontos olyan minták és programok kialakítása, melyek ezt pótolják, és ebben fontos a kormányzati/állami-egyetemi/kutatóhelyi-vállalati/ipari-civil szereplők együttműködése. A kormányzati, gazdaságpolitikai intézkedések során elengedhetetlen a vállalatvezetők támogatása az alábbi területeken:

- digitális transzformációs mintaprojektek létrehozása és népszerűsítése,

- tananyagok kidolgozása és tömeges oktatása,
- ösztönzőrendszer kidolgozása az átállásra.

A nagymintás adatfelvétellel a kutatások mintájának kiterjesztését tartjuk fontosnak annak érdekében, hogy reprezentatív képet kaphassunk a hazai helyzetről, és a kívánt intézkedéscsomagokat megfelelően lehessen megalapozni. Fontosnak tartjuk a vizsgálatokat kiterjeszteni nemzetközi mintára is, első körben azon környező országokra, melyek hazánkhoz hasonló kihívásokkal szembesülnek. Mindemellett fontos eredménye az elvégzett felmérésnek, hogy a mostani vizsgálatok eredményei is felhívják már a figyelmet a beavatkozás szükségességére és sürgősségére, amit csak megerősít a koronavírus kapcsán kialakult helyzet.

Hivatkozásjegyzék

- Andor László* [2018]: A digitalizáció és a munka világa. Mi várható a robotforradalom után. *Magyar Tudomány*, 179. évf., 1. szám, 47–54. o. DOI: 10.1556/2065.179.2018.1.5
- Autor, D. H. – Dorn, D.* [2013]: How Technology Wrecks the Middle Class. *The New York Times*, 24. Forrás: <https://opinionator.blogs.nytimes.com/2013/08/24/how-technology-wrecks-the-middle-class/>, letöltve 2019. 06. 11.
- Autor, D. H.* [2015]: Why Are There Still So Many Jobs? The History and Future of Workplace Automation. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 29., No. 3., 3–30. o.
- Bar-On, R.* [2004]: The Bar-On Emotional Quotient Inventory (EQ-I). Rationale, description, and summary of psychometric properties. In: *Glenn Geher* (ed.): Measuring emotional intelligence: Common ground and controversy. Hauppauge, Nova Science Publishers, 111–142. o.
- Bharadwaj, A. – El Sawy, O. A. – Pavlou, P. A. – Venkatraman, N.* [2013]: Digital business strategy: toward a next generation of insights. *MIS Quarterly*, 471–482. o.
- Belk, R. W.* [2013]: Extended self in a digital world. *Journal of Consumer Research*, Vol. 40., No. 3., 477–500. old. DOI: 10.1086/671052
- Berényi László – Szolnoki Bernadett* [2014]: Az irodai munkavégzés ergonómiájának hatása a munka minőségére. *Minőség és Megbízhatóság*, Vol. 47., 95–103. o.
- Bessen, J. E.* [2016]: How computer automation affects occupations: Technology, jobs, and skills. Boston Univ. School of Law, Law and Economics Research Paper, 15–49. o.
- Bloomberg, J.* [2018]: Digitization, digitalization, and digital transformation: confuse them at your peril. *Forbes*, április 29., 6. o.
- Brynjolfsson, E. – McAfee, A.* [2014]: The second machine age : work, progress, and prosperity in a time of brilliant technologies. New York: W. W. Norton & Company.
- Bughin, J. – Hazan, E. – Lund, S. – Dahlström, P. – Wiesinger, A. – Subramaniam, A.* [2018]: Skill shift: Automation and the future of the workforce. Discussion paper, McKinsey&Company.
- Cowen, T.* [2013]: Average is over: Powering America beyond the age of the great stagnation. Penguin.
- Degryse, C.* [2016]: Digitalisation of the Economy and its Impact on Labour Markets. ETUI Research Paper – Working Paper.
- Fazekas Károly* [2018]: Nem-kognitív készségek hiánya a munkaerőpiacon. *Magyar Tudomány*, 179. évf., 1. szám, 24–36. o. DOI: 10.1556/2065.179.2018.1.3
- Fischerl, C. D.* [1993]: Boredom at work: A neglected concept. *Human Relations*, Vol. 46., No. 3., 395–417. o.

- Fregan Beatrix – Kocsis István – Rajnai Zoltán [2018]: Az IPAR 4.0 és a digitalizáció kockázatai. *Műszaki Tudományos Közlemények*, 9. évf., XXIII. Fialal Műszakiak Tudományos Ülésszaka, 2018. Kolozsvár, 87–90. o.
- Frey, C. B. – Osborne, M. A. [2017]: The future of employment: How susceptible are jobs to computerisation? *Technological Forecasting and Social Change*, Vol. 114., 254–280. o.
- Fülep István – Nick Gábor – Várgedő Tamás [2018]: Zászlón a digitalizáció – Ipar 4.0. *Új Magyar Közigazgatás*, 11. évf., 2. szám, 45–55. o.
- Gebayew, C. – Hardini, I. R. – Panjaitan, G. H. – Kurniawan, A. – Suhardi, N. B. [2018]: A Systematic Literature Review on Digital Transformation. 2018 International Conference on Information Technology Systems and Innovation (ICITSI), Bandung – Padang, Indonesia, 260–265. o. DOI: 10.1109/ICITSI.2018.8695912
- Goleman, D. [1998]: What Makes a Leader. *Harvard Business Review*, Vol. 76., No. 11., 93–104. o.
- Harari, Y. N. [2016]: *Homo Deus: A Brief History of Tomorrow*. Harvill Secker, London
- Hecklau, F. – Galeitzke, M. – Flachs, S. – Kohl, H. [2016]: Holistic approach for human resource management in Industry 4.0. *Procedia CIRP*, Vol. 54., 1–6. o.
- Hetesi Erzsébet – Révész Balázs [2017]: Mi lesz a személyes kapcsolatok sorsa az információs technológia világában az üzleti piacokon? In: *Vilmányi Márton – Kazár Klára* (szerk.): *Menedzsment innovációk az üzleti és a nonbusiness szférákban*. Szeged: SZTE Gazdaságtudományi Kar, 245–266. o.
- Hirsch-Kreinsen, H. [2016]: Digitization of industrial work: development paths and prospects. *Journal for Labour Market Research*, Vol. 49., 1–14. o. <https://doi.org/10.1007/s12651-016-0200-6>
- Hirschi, A. [2018]: The Fourth Industrial Revolution: Issues and Implications for Career Research and Practice. *The Career Development Quarterly*, Vol. 66., 192–204. o. <https://doi.org/10.1002/cdq.12142>
- Hortoványi Lilla – Vilmányi Márton [2018]: Üzletági stratégiák átalakulása a digitalizáció forradalmának forgatagában. In: *Horváth Dóra* (szerk.): *A stratégiai menedzsment legújabb kihívásai*. Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem, 1–5. o.
- Horváth Dóra – Szabó Zsolt Roland [2017]: A negyedik ipari forradalom vezetési aspektusai. In: *Veresné Somosi Mariann – Lipták Katalin* (szerk.): „Mérleg és Kihívások” X. Nemzetközi Tudományos Konferencia – „Balance and Challenges” X. International Scientific Conference: Konferenciakiadvány: A közgazdászokképzés elindításának 30. évfordulója alkalmából. Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Miskolc, 700–714. o.
- Horváth Dóra – Móricz Péter – Szabó Zsolt Roland [2018]: Üzletimodell-innováció. *Vezetéstudomány / Budapest Management Review*, 49. évf., 6. szám, 2–12. o. DOI: 10.14267/VEZTUD.2018.06.01
- Horváth, Dóra – Szabó Zsolt Roland [2019]: Driving forces and barriers of Industry 4.0: Do multinational and small and medium-sized companies have equal opportunities? *Technological Forecasting and Social Change*, Vol. 146., 119–132. o. DOI: 10.1016/j.techfore.2019.05.021
- Karre, H. – Hammer, M. – Kleindienst, M. – Ramsauer, C. [2017]: Transition towards an Industry 4.0 state of the LeanLab at Graz University of Technology. *Procedia Manuf.* 206–213. o. <https://doi.org/10.1016/j.promfg.2017.04.006>
- Kiel, D. – Arnold, C. – Voigt, K.-I. [2017]: The influence of the Industrial Internet of Things on business models of established manufacturing companies – A business level perspective. *Technovation*, Vol. 68., 4–19. o.
- Kovács Olivér [2017]: Az ipar 4.0 komplexitása – II. *Közgazdasági Szemle/Economic Review*, LXIV. évf., 7–8. szám, 970–987. o. DOI: 10.18414/KSZ.2017.9.970
- Leonhard, G. [2016]: *Technology vs. Humanity. The Coming Clash Between Man and Machine*. Fast Future Publishing, San Bernardino, CA.
- Majó-Petri, Z. – Kazár, K. [2016]: The MOOC business model: the e-business and autonomous work inflection point in higher education? *Journal L Association 1901 SEPIKE*, Vol. 14., 102–108. o.

- Makó Csaba – Illéssy Miklós – Borbély András [2018]: A digitalizáció és a munkavégzési formák. *Magyar Tudomány*, 179. évf., 1. sz., 61–69. o. DOI: 10.1556/2065.179.2018.1.7.
- Mayo, E. [1930]: The human effect of mechanization. *The American Economic Review*, Vol. 20., No. 1., 156–176. o.
- Milanovic, B. [2013]: Global Income Inequality in Numbers: in History and Now. *Global Policy*, Vol. 4., No. 2., 198–209. o. DOI: 10.1111/1758-5899.12032
- Molnár László – Tátrai Márk [2017]: Már nem csak szakmunkásokból van hiány. GKI Gazdaságkutató Zrt. Forrás: <https://www.gki.hu/wp-content/uploads/2017/01/GKI-M%C3%A1r-nem-csak-a-szakmunkásokból-van-hiány.pdf>; letöltve: 2019. 06. 11.
- Müller, J. – Voigt, K.-I. [2017]: Industry 4.0 – Integration strategies for SMEs. In International Association for Management of Technology, IAMOT 2017. Conference Proceedings. Vienna.
- Nagy Réka [2007]: Új lencsék egy új társadalmi jelenség vizsgálatában: A digitális egyenlőtlenségek kutatásának átfogó szemléletéről. *Szociológiai Szemle*, 17. évf., 1–2. szám, 16–28. o.
- Nagy Judit [2019]: Az ipar 4.0 fogalma és kritikus kérdései – vállalati interjúk alapján. *Vezetéstudomány – Budapest Management Review*, 50. évf., 1. szám, 14–26. o. DOI: 10.14267/VEZTUD.2019.01.02
- Nagy Szabolcs [2019]: A digitális társadalmi innováció. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, XVI. évf., 1. szám, 76–84. o.
- Nedelkoska, L. – Quintini, G. [2018]: Automation, skills use and training. OECD Social, Employment and Migration Working Papers, No. 202, OECD Publishing, Paris. DOI: 10.1787/2e2f4eea-en
- OECD [2015]: Meeting 21st-Century Challenges with Science, Technology and Innovation, 2015. Letöltés: 2019. 03. 11. Forrás: <http://www.oecd.org/newsletter/sti/sti-news-daejeon-2015/>
- Rajnai, Z. – Kocsis, I. [2017]: Labor market risks of industry 4.0, digitization, robots and AI. 2017 IEEE 15th International Symposium on Intelligent Systems and Informatics (SISY), szeptember 14–16., Subotica, Serbia, 343–346. o. DOI: 10.1109/SISY.2017.8080580
- Sándor Tímea [2018]: Az érzelmi intelligencia és a személyiség faktorok kapcsolata a középvezetői kompetenciák szintjével. *Opus et Educatio*, 5. évf., 3. szám, 362–374. o.
- Sántha Kálmán [2006]: Mintavétel a kvalitatív pedagógiai kutatásban. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Seamans, R. [2019]: AI, Firm strategy, and organization: cognitive technologies beyond the hype. Round table discussion at the annual conference of Strategic Management Society, in Minneapolis on 20 October 2019.
- Szalavetz Andrea [2018]: Ipari fejlődés és munka a tudásalapú társadalomban. *Magyar Tudomány*, 179. évf., 1. szám, 55–60. o. DOI: 10.1556/2065.179.2018.1.6
- Szalavetz Andrea [2019]: Mesterséges intelligencia és technológiavezérelt termelékenységemelkedés. *Külgazdaság*, 63. évf., 7–8. szám, 53–79. o.
- Szalavetz Andrea – Somosi Sarolta [2019]: Ipar 4.0 és a magyarországi fejlődés-felzárkózás hajtóerőinek megváltozása – gazdaságpolitikai tanulságok. *Külgazdaság*, 63. évf., 3–4. szám, 66–93. o.
- Vityi Péter [2016]: A digitális transzformáció kora. Forrás: <http://ivsz.hu/hirek/a-digitalis-transzformacio-kora-vityi-peter-szubjektiv/>; letöltve: 2019. 06. 11.
- WID.world [2017]: World Inequality Report. <https://wir2018.wid.world/part-2.html>, letöltve: 2019. 06. 18.

Abstracts of the Articles

Economic analyses in Spring 2020

Külgazdaság has been publishing the analyses and the forecasts of the economic research institutions since 2001. But we have never offered such a modest content to our readers. Two of our constant partners cancelled the usual outlook, and our chart of the macroeconomic indices was never so deficient. The wide spreading of the data also hits a negative record. GKI has published its forecast on March 23. Századvég sent its analysis to Külgazdaság on April 4, the Hungarian National Bank on April 7, Kopint-Tárki on April 10. As the warranty period of the forecasts during the coronavirus pandemic followed by the economic disturbances and standstills has shortened only for weeks, the precise dates of sending us these papers have also importance. In spite of all difficulties Külgazdaság is convinced presenting awfully important documents to our readers about the present agony of forecasters, too.

Structural changes of financial intermediation – East-Central-European tendencies in light of global and European trends

ANDRÁS BETHLENDI – KATALIN MÉRŐ

The article analyses the structural changes of financial intermediation on global and European level and in case of the East-Central-European countries that joined the European Union in 2004, namely the Czech Republic, Hungary, Poland, Slovakia and Slovenia (ECE5), during the 2004-2016 period. Its focuses are the structural changes and interconnectedness of banks and financial markets on the one hand, and the emergence of shadow banking on the other hand. Its main conclusions are as follows: In case of the Czech Republic, Poland and Slovakia the financial deepening that started during the 2000's has continued in 2010's. However, in case of Hungary and Slovenia this trend halted. In relation to capital markets the region has especially underdeveloped corporate bond markets. In case of the ECE5 countries the increasing interconnectedness of banking and capital markets, that is the shift towards the market-based banking was not observed during the post-crisis period. The size of shadow banking system is limited within the ECE5 countries and its specificities are different from those of developed countries. While in the developed

countries the most important shadow banking institutions are the non-money market mutual funds, in ECE5 the other financial institutions (lending, leasing and factoring companies) are those that potentially exposed to shadow banking risk.

The impact of digital transformation on workplaces – Are Hungarian companies ready for the inherent great opportunity (or threat)?

LILLA HORTOVÁNYI – ZSOLT ROLAND SZABÓ –
SÁNDOR GYULA NAGY – TAMÁS STUKOVSKY

Digital transformation is a great opportunity for Europe to compete with other countries where wages are lower. In our paper we sought to find out whether Hungarian executives are prepared for the impact of digital transformation on workplaces. Based on the results of the research conducted in 15 focus group discussions with 60 Hungarian top executives and 5 academic experts, as well as 20 corporate case studies, we concluded that Hungarian companies are facing a major challenge. While conducting the survey, business executives perceived labour shortage, but few realized that the ‘low/medium value-added low-wage’ model was no longer sustainable. However, due to the national and international measures taken against the coronavirus, companies are in urgent need of digital transformation. The results also indicate that there is significant employee resistance to digital transformation and managers are not prepared for the change management tasks. We believe that the key is to educate leaders capable of managing digital transformation by developing, disseminating, educating and operating model practices, curricula and incentives.

Jogi melléklet

Külgazdaság, LXIV. évf., 2020. március–április (21–41. o.)

A kulturális javakkal kapcsolatos jogvitákra irányadó jog a magyar jogrendszerben

VADÁSZ VANDA

A tanulmány a jogellenesen külföldre vitt kulturális javakra vonatkozó kollíziós szabályozást mutatja be. Ennek során kitér a magyar jogforrási rendszer vizsgálatára, majd részletesen foglalkozik a Nemzetközi magánjogról szóló 2017. évi XXVIII. törvény egyes vonatkozó általános részi intézményeivel, illetve a kulturális javakra alkotott speciális kapcsolóelvével.

Journal of Economic Literature (JEL) kód: K1.

1. Bevezetés

A nemzeti jogok szerepe a kulturális javak védelmében igen hangsúlyos. Ez a védelem – tárgyához illeszkedően – szükségképpen sokszínű: jogágakat átívelően manifesztálódik, hatékonysága a jogrendszer egészének harmonikus együttműködésén áll.

A kulturális javakkal kapcsolatos jogviták többségében megjelenik a nemzetközi elem. Ez a tárgyak jellegzetességeiből adódik: hatalmas értékükből és könnyű mozgathatóságukból, valamint a nemzetközi kereskedelem sosem látott fellendüléséből fakadóan jellemzően határokon átívelő utat járnak be. Ez az út pedig bizonyos esetekben jogvitához vezet, melynek gócpontja a javak jogos tulajdonosának meghatározása. A jogrendszerek mechanizmusa pedig talán a lopott dolgon történő tulajdonszerzés szabályait illetően a leginkább megosztott, amely megosztottság – mint látni fogjuk – a kulturális javak védelmének ellenében hat.

<https://doi.org/10.47630/KULG.2020.64.3-4.21>

Vadász Vanda, tudományos segédmunkatárs, Jogtudományi Intézet.
E-mail: vadasz.vanda@tk.mta.hu

Előbbiekből eredően a nemzetközi magánjognak, a jogrendszerek kollíziós jogi szabályainak kiemelkedő szerepe van a kulturális javak védelme tekintetében. Az utaló módszert alkalmazva ugyanis egy kellőképpen érzékeny szabály képes arra, hogy úgy találja meg az adott ügyhöz legszorosabban kötődő jogot, hogy a jogvitában szereplő felek – akár ellentétes – érdekeit is kiegyensúlyozottan megjeleníti.

A tanulmány célja a kulturális javakra vonatkozó magyar kollíziós szabályozás vizsgálata és értékelése. Ennek érdekében számba vesszük a vonatkozó jogforrásokat, majd elvégezzük a 2018. január 1-jén hatályba lépett új Nemzetközi magánjogról szóló 2017. évi XXVIII. törvény (Kódex) bizonyos általános részi, illetve speciálisan a kulturális javak esetkörüire alkotott szabályainak elemzését.

2. Jogforrási rendszer

A magyar jogrendszer kulturális javakra irányadó nemzetközi magánjogi szabályai különböző szintű jogforrásokban kapnak helyet. Legfőbb és legfontosabb belső jogforrásunk a Kódex. A Kódex azonban szubszidiárius jogforrás,¹ azaz elsőbbséget enged mind a nemzetközi szerződésekben foglalt szabályoknak, mind az uniós normáknak. Először érdemes tehát ezeket áttekinteni.

2.1. Nemzetközi eredetű jogforrások

Leszűkítik tehát a Kódex alkalmazási körét a jogforrási hierarchiában föllette álló jogszabályok, mely normák a nemzetközi magánjogi szabályozás igen széles szeptét alkotják. Mint látni fogjuk, a dologi jogra vonatkozóan ez a kijelentés kevésbé igaz, mint a nemzetközi magánjog egyéb területeire, e jogági jellegzetesség azonban itt is tetten érhető.

A kulturális javak nemzetközi védelmére számos egyezmény jött létre. Ilyen az 1954-es Hágai Egyezmény, mely a kulturális javak fegyveres összeütközés esetén való védelme tárgyában kelt az ENSZ égisze alatt,² illetve a kulturális javak jogtalan

¹ „E törvény rendelkezéseit olyan kérdésekben kell alkalmazni, amelyek nem tartoznak az Európai Unió általános hatályú, közvetlenül alkalmazandó jogi aktusa vagy nemzetközi szerződés hatálya alá.” Kódex 2. §

² Kihirdette az 1957. évi 14. törvényerejű rendelet, illetve Második Kiegészítő Jegyzőkönyvét a 2006. évi XXIX. törvény. Ez a jogforrás használta, illetve határozta meg először univerzális igénnyel, jogi kontextusban a „kulturális javak” kifejezést (*Protz-O’Keefe*, 1992, 312. o.).

behozatalának, kivitelének és tulajdona jogtalan átruházásának megakadályozását és megelőzését szolgáló eszközökről szóló 1970. évi ENSZ Egyezmény³ is. Ezek a normák a kulturális javak védelmének fontos elemét adják; elég, ha az általuk tisztázott fogalmakra⁴ vagy a létrejöttükkel megszülető nemzetközi együttműködésre gondolunk. Szintén lényeges a Nemzetközi Intézet a Magánjog Egységesítésére (UNIDROIT) által 1995-ben megalkotott, a lopott vagy jogellenesen külföldre vitt kulturális javakról szóló Egyezmény.⁵ A hatályát tekintve az a jogellenesen elvett (mind a lopott, mind az állami exportszabályozást megsértve külföldre vitt) kulturális javakra vonatkozóan állapít meg szabályokat, és a visszaszolgáltatást célzó perekben felmerülő olyan alapvető kérdéseket is szabályoz, mint az eljárás megindításnak időbeli határai,⁶ a jóhiszemű vevő védelme,⁷ illetve az eljáró fórum megválasztása.⁸ Vizsgálódásunk körébe eső – kifejezetten kollíziós jogi – rendelkezéseket azonban ezek a források nem tartalmazzák.

Nemzetközi eredetű, ‘puha jogi’ – tehát kötő erővel nem rendelkező – eszköz a Nobel-békedíjas *Institute of International Law* szervezet⁹ gondozásában született Bázeli határozat,¹⁰ amelyről azonban mindenképpen említést kell tenni ebben a körben. Jelentőségét az adja, hogy egységesített jogeszközként kifejezett célja az állami jogalkotási munkálatok befolyásolása, illetve a bíróságok munkájának támogatása.¹¹

A határozat rendeltetése szerint a kulturális örökség védelmét mozdítja elő, melyet a kulturális javak határokon átívelő adásvételének nemzetközi magánjogi védelmének szabályozásával végez. Saját hatályát széles körben határozza meg: azon adásvételekre ad modellszabályt, amelyekben az érintett kulturális javakat tulajdonosától ellopták, más módon jogellenesen vettek el, illetve, amelyekben e javakat az exportszabályok megsértésével vitték ki az adott ország területéről. Ugyan a szövegben nem találunk erre kifejezett utalást, de érdemes leszögezni, hogy a forrás

³ Kihirdette az 1979. évi 2. törvényerejű rendelet.

⁴ Ilyen magának a „kulturális javaknak” a fogalma, illetve a származási állam fogalma.

⁵ Az Egyezményt a 2001. évi XXVIII. törvény hirdette ki.

⁶ Lásd az Egyezmény 3. és 5. cikkét.

⁷ Lásd az Egyezmény 4. és 6. cikkét.

⁸ Lásd az Egyezmény 8. cikkét.

⁹ A szervezet célja a nemzetközi jog fejlődésének előmozdítása. Ennek érdekében kétévente tartandó ülésszakain határozatokat, állásfoglalásokat fogad el, melyek célközönsége a kormányzati szervezetek, nemzetközi szervezetek összessége, illetve a világ tudós közössége. Lásd: <http://www.idi-iil.org/>

¹⁰ Lásd: Basel Resolution, 1991.

¹¹ Ez a funkció akkor aktíválódik főként, amikor a bíróságoknak a nemzetközi normák alapján kell határozniuk olyan fogalmakat, mint a „jó erkölcs”, vagy bizonyos kereskedelmi szokások tartalma (Jayme, 1997, 376. o.).

az állam által érvényesítendő, jövőbeli tulajdoni igényekkel foglalkozik.¹² Pontosabban olyan tulajdoni igényekkel, melyek tárgya az adott állam kulturális öröksége szempontjából *jelentős* kulturális javak köre.¹³ Az ilyen javakat érintő jogvitákban a műtárgy tulajdonjogának átruházására azon állam joga irányadó, amelynek az adott műtárgy a kulturális öröksége részét képezi.¹⁴ A határozat tehát a dologi jogi jogvitákra hagyományosan alkalmazandó *lex situs* szabályt elveti, és a szabályozási körben felmerülő érdekeket mérlegelve egy másik kapcsoló szabály, a származási ország joga – a *lex originis* – mellett teszi le voksát. A hangsúlyozott érdek pedig az – mint az a Preambulumban is olvasható –, hogy „a műalkotás származási országában hatályos kulturális örökség védelmére irányuló intézkedéseket más országokban is elismerjék [...]”.¹⁵

¹² Az időbeli hatályt illetően a forrás továbbá leszögezi, hogy a visszaható hatályú jogalkotást annak alkalmazásakor nem lehet figyelembe venni. A kitétel szükségességét a határozat megalkotását övező vitában felszólaló *Mann* a következőképp illusztrálta: „[...] Úgy tűnik, az időbeli elemet nem veszi figyelembe a tervezet. Vajon csak a múltbéli helyzetek kezelésére alkalmazandó, vagy csak a jövőre nézve? A spanyol kormány ma elfogadhat egy olyan rendeletet, amely kimondja, hogy a jelenleg Spanyolországban található Goya-festményeket a kulturális örökség részének tekinti. Ebben az esetben a határozat minden bizonnyal alkalmazandó. De ha Spanyolország ma elfogadna egy olyan törvényt, amely deklarálja, hogy a Goya-festmények Spanyolországból történő kivitele 1900 januárja óta, visszamenőleges hatállyal illegálisnak nyilvánul, kell-e alkalmazni a határozatot erre a meglehetősen szélsőséges esetre is?” (Saját fordítás) (Institute of International Law: Yearbook, 1991, 290. o.)

¹³ *Shyllon* felhívja a figyelmet arra, hogy nem kívánatos a „túlzó exportszabályozások” elterjedése. A kulturális nacionalizmus visszaszorítása érdekében történt a hatály „jelentős kulturális javak” körére történő redukálása. A szabályozás célja az, hogy a valóban jelentős nemzeti kincsek visszaszolgáltatását könnyítse, s nem az, hogy a túlburjánzó állami igényeknek teret engedjen (*Shyllon*, 2003, 517. o.).

¹⁴ Lásd: Bázeli határozat, 2. cikk. Annak megállapítása során, hogy az adott tárgy az állam kulturális örökségének részét képezi-e, segítenek az állam által vezetett nyilvántartások (Institute of International Law: Yearbook, 1991, 305. o.).

¹⁵ Érdemes megjegyezni – bár nem szigorúan kollíziós jogi kérdés –, hogy a jogeszköz a jóhiszemű vevő kérdéskörében is igyekszik iránytűként funkcionálni. Ennek érdekében a következő szabályokat fogalmazza meg. Jóhiszeműként határozza meg a tárgy birtokosát, ha az a tárgy megszerzésekor nem tudott, és észszerűen nem volt elvárható, hogy tudomása legyen a tárgy átadójának hibás jogcíméről, illetve arról, hogy a tárgyat a származási ország kiviteli szabályainak megsértésével exportálták (4. cikk 3. bekezdés). Ha a származási ország saját joga alapján a tulajdonjogot illetően nem történt változás (tehát a kulturális jószág jogszabályai alapján még mindig az állam tulajdonában van), a származási ország – észszerű határidőn belül – igényelheti a tárgy visszaszolgáltatását. Ehhez bizonyítania kell, hogy „az ilyen javak hiánya jelentősen befolyásolja kulturális örökségét” (4. cikk 1. bekezdés). Ha előbbi körülmények fennállnak, a jóhiszemű vevő köteles a tárgyat visszaszolgáltatni. Jóhiszeműségének csak abból a szempontból van jelentősége, hogy a származási állam részéről ilyen minőségében méltányos kártalanítás illeti meg.

2.2. Európai uniós eredetű jogforrások

A dologi jogi területet nem érintette mélyen az uniós jogalkotás sem. Az Európai Uniót alkotó nemzetek saját kulturális örökségének meghatározása és azok védelme is alapvetően tagállami hatáskörben maradt. Az Unió azonban igyekszik előmozdítani a tagállamok együttműködését ezen a területen is – ha nem is annyira intenzíven, mint például a kötelmi vagy az öröklési jog terén.

A kulturális javak Unión belüli visszaszolgáltatását koordinálni illetékes 2014/60/EU irányelv¹⁶ a tagállamok területéről jogellenesen kiszállított kulturális tárgyak visszaszolgáltatásáról szóló 93/7/EGK irányelvet¹⁷ helyezte hatályon kívül. Az irányelv korrigálni hivatott elődje bizonyos rendelkezéseit: a hatályt kiterjesztve a „nemzeti kincs” fogalmát használja az adott állam által védendőként meghatározott kulturális javak összefoglalására, illetve a rendelkezések gyakorlatba történő átültetését megkönnyítő határidőket szab.¹⁸ Hatóköre kizárólag állami igényekre terjed ki, mégpedig olyan kulturális javak visszaszolgáltatását illetően, amelyeket 1993. január 1-jén vagy azt követően vittek ki jogellenesen az ország területéről. Az irányelv igen jelentős, hiszen a vindikációs igények elbírálásánál neuralgikus pontot jelentő kérdésekben is megnyilatkozik,¹⁹ egységes kollíziós szabályt azonban nem ad.

A 2019/880 rendelet²⁰ a fenti szabályokat kiegészítendő, az Unió vámterületén kívül létrehozott vagy fellelt kulturális javakra vonatkozik. Hatályát a 2014/60/EU irányelvnél szűkebben határozza meg, abban az értelemben, hogy a védelem alá vont kulturális javaknál több – kor, illetve érték alapján érvényesülő – küszöböt is felállít. A rendelet célja a kulturális javak tiltott kereskedelmének akadályozása, melyet egységes vámeljárási, behozatali engedélyezési rendszer kialakításán keresztül kíván elérni. Kollíziós jogi szempontból figyelemre méltó rendelkezés a 4. cikk

¹⁶ Lásd: Európai Parlament és a Tanács 2014/60/EU irányelve a tagállamok területéről jogellenesen kivitt kulturális javak visszaszolgáltatásáról és az 1024/2012/EU rendelet módosításáról.

¹⁷ Lásd: Tanács 93/7/EGK irányelve a tagállamok területéről jogellenesen kiszállított kulturális tárgyak visszaszolgáltatásáról.

¹⁸ A visszaszolgáltatási eljárás megindítására az irányelv hároméves határidőt állapít meg. A határidő azon a napon kezdődik, amikor a tagállamnak a központi hatósága tudomást szerez a kulturális tárgy hollétéről és annak birtokosáról. A jogvesztő határidő az irányelv értelmében harminc, kivételes esetben hetvenöt év.

¹⁹ A jöhísemű vevő kérdéskörét illetően az irányelv úgy rendelkezik, hogy a vásárlót kártalanítás illeti meg, amennyiben bizonyítani tudja, hogy kellő gondossággal és körültekintéssel járt el a tárgy megszerzésekor. A gondosság egységes mércéjének kialakítása érdekében pedig az irányelv olyan konkrét kritériumokat is megfogalmaz, mint a kifizetett vételár mértéke, a vevő vásárlást megelőző kutatásainak mélysége, illetve az engedélyek megléte.

²⁰ Lásd: Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2019/880 rendelete (2019. április 17.) a kulturális javak bejuttatásáról és behozataláról.

4. pontja. A kulturális javak kivitelének jogszerűsége megállapításánál a rendelet azon ország szabályait tekinti relevánsnak, amelyben a kulturális javakat létrehozták vagy fellelték. „A jogszerű kereskedelem indokolatlan akadályozásának elkerülése érdekében”,²¹ ha nem állapítható meg, hogy a kulturális javakat hol hozták létre, illetve azokat hol lelték fel (vagy 1972. április 24-e előtt kivitték abból az országból, ahol azokat létrehozták vagy fellelték),²² azon ország rendelkezéseit kell figyelembe venni, ahol a javak öt évnél hosszabb időszakon keresztül tartózkodtak.

Ez az előírás iránymutató lehet a származási állam – sokszor igen problémás – meghatározását illetően, illetve az „elárvult javak”²³ helyzetének rendezése terén. A szabály kijátszását nehezítendő, a norma a fekvési hely kiegészítő szabályához egy olyan feltételt kapcsol, mely megkövetel egy ötéves időtartamot a tárgyak és az ország kapcsolatában.

Figyelemmel kell lenni arra, hogy a kollíziós szabály rendeltetése csupán az, hogy a kivitel jogszerűségének megállapítására alkalmazandó jogot meghatározza. Hatókörén kívül esik tehát a tulajdoni igények elbírálása.²⁴ Konkrét választ ad ugyanakkor egy fontos minősítési kérdésre – amikor lehetséges, a *lex originis* alkalmazását szorgalmazva.

2.3. A Kódex hatálya

Belső nemzetközi magánjogi törvényünk hatálya kiterjed minden olyan ügyre, amelyre a fenti instrumentumok nem tartalmaznak rendelkezést. Ha a kulturális javak ügyét rendező kollíziós jogot vizsgáljuk, ez egy rendkívül széles kör. Ugyanis, mint láthattuk, kötő erővel rendelkező külső jogforrás csupán a kérdés egyes marginális elemeire tér ki; egységes, univerzális igényű kollíziós szabály mindaddig nem került megfogalmazásra sem nemzetközi, sem uniós szinten.

Ha a magyar fórumnak a kulturális javak visszaszolgáltatásával kapcsolatos perben az irányadó jogot kell meghatározni, a műveletet a Kódex szabályai alapján végzi el. Szükséges tehát megvizsgálni, mely általános és különös részi szabályok befolyásolják az alkalmazandó jog meghatározását.

²¹ Lásd: Rendelet (8) preambulumbekendése.

²² Az 1970. évi UNESCO Egyezmény hatálybalépésének dátuma. A rendelet nagyban támaszkodik az Egyezményre, lásd a rendelet (7)–(9) preambulumbekendését.

²³ Bizonyos esetekben a műtárgy rongálódása, a feltárása óta eltelt hosszú idő, vagy egyéb körülmények miatt egyáltalán nem állapítható meg a származási ország.

²⁴ A 4. cikk 3. pontja leszögezi, hogy a szabály alapján kiállított behozatali engedély nem értelmezhető az érintett kulturális javak legális eredetének vagy tulajdonjogának bizonyítékaként.

3. A Kódex általános részi intézményei

A nemzetközi magánjog tudománya általános részi intézményeknek nevezi azokat a szabályokat, melyek a konkrét nemzetközi magánjogi szabályok alkalmazásával kapcsolatban adnak egységes iránymutatást. A törvénykönyvekben megjelenő általános rendelkezések országonként eltérnek,²⁵ ezek pontos körének meghatározása kodifikátori feladat. A Kódex változtatott a Nemzetközi magánjogról szóló 1979. évi 13. törvényerejű rendeletben (régí Kódex) foglalt általános részi intézmények összetételén.²⁶ A következőkben kiemelünk néhány szabályt a Kódex rendelkezéseinek köréből, amelyek a dologi jog e speciális területére alkotott egyedi kollíziós norma működését nagyban befolyásolják.

3.1. Minősítés

Amikor a bíróság nemzetközi elemmel rendelkező jogvitában dönt, el kell végeznie a minősítés feladatát. A Kódex 4. § (1) bekezdése alapján a minősítést főszabály szerint „a magyar jog fogalomrendszere” alapján kell elvégezni. A világ nemzetközi magánjogi szabályai osztoznak eme nézőpontban, a minősítés általában a *lex fori* alapján történik.²⁷

A jogellenesen kivitt kulturális javak visszaszolgáltatása érdekében indított eljárás esetén a bíróság elé minősítési kérdések sora érkezik. Először is minősítenie kell az eljárás tárgyát, pontosabban meg kell határozni, hogy *az olyan dolog-e, melyet egy állam kulturális javai közé tartozónak tekint.* Ez a joggyakorlatban komoly kihívásként jelenthet meg, ha arra gondolunk, hogy az egyes külföldi jogok kulturális javakkal, illetve magával a ‘dologgal’ kapcsolatos koncepciója a hazaitól igen eltérően alakul.

²⁵ Lásd: Burián [2014], 8–10. o.

²⁶ Burián László, illetve Szabó Sarolta kitűnő munkáikban elemzik; lásd: Burián [2018]; Szabó [2018].

²⁷ Egyes jogrendszerek azonban sajátosan rendezik ezt a kérdést, ha kulturális javakkal kapcsolatos jogvitáról van szó. Az angol bíróságok például alkalmazzák a fekvés jogának kivételét, ha a dolog ingónak, illetve ingatlanak minősítése terén adódik minősítési kérdés. A bíróságok ilyen esetben tehát a *lex situs* szabályait veszik alapul. Ez a megoldás valójában a kulturális örökség védelmének egy különleges eszköze. Az angol – és a francia – jog ugyanis védelmet biztosít az – ingatlanak minősülő – kulturális javakról elszakított részeknek is. Ezek a részek továbbra is a földolog sorsát osztják, így ingatlanak minősülnek a hazai szabályok alapján, s a kereskedelmi forgalomban is az ingatlanoknak járó védelem illeti őket. Ezzel a módszerrel érvényre jut a külföldi állam örökségvédelmi rendelkezése. Lásd: Reddy [2001], 205. o.

Ugyanis, mint ismeretes, a dolog fogalma alá a magyar jog hagyományosan a birtokba vehető testi tárgyakat vonja, mely álláspont – az absztrakció határait feszegető kihívások ellenére²⁸ – az új, Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény (Ptk.) megalkotása során is tartotta magát.²⁹ Hasonló értelmezéssel találkozunk a svájci, a német és a holland törvénykönyvekben. A tulajdon tárgyának szélesebb felfogása érvényesül azonban az osztrák vagy a francia jogban, melyek a dolog fogalmát a jogokra is kiterjesztik.³⁰ Az angolszász jogrendszerekre kevésbé jellemző a pontosan körülhatárolt, egységes fogalmak megalkotása,³¹ s ez megmutatkozik a *common law* dologi jogi rendszerén is: dolog tulajdonképpen minden, ami forgalomképes, így a dolog szűk értelemben vett kategóriáján túl ide tartoznak jogok, követelések, részesedések is.^{32, 33}

A kulturális javak fogalmát illetően szintén nagy a diverzitás. Ha közös pontot keresünk, a 140 részes állammal büszkélkedhető UNESCO Egyezmény meghatározását tekinthetjük kiindulási alapnak, azonban még a külső jogforrásaink sem követik következetesen ezt a definíciót;³⁴ az a szabályozás célja és a hatály függvényében változhat.³⁵ További nehézséget okozhat, hogy civil jogi rendszerek általában kü-

²⁸ Lásd: *Serák* [2007].

²⁹ „A Koncepció és Tematika felveti ugyan a tulajdonjog dologtárgyúsága lazításának lehetőségét, ez azonban inkább a tulajdonjognak jogokra való kiterjesztését, semmint az »egy tulajdoni tárgy – egy tulajdoni jogviszony« elv áttörését jelentené.” Lásd: *Kisfaludi* [2006], 30. o.

³⁰ Lásd: *Menyhárd* [2002], 9. o.

³¹ A dolog fogalmának fejlődéséről a common law rendszerben lásd: *Rotherham* [1998].

³² Lásd: *Menyhárd* [2013], 30–31. o.

³³ Ennek fényében érdemes pár szót ejteni a Strehlow-gyűjtemény esetéről, mely érdekes minősítési kérdéseket vet fel. *Strehlow* – német antropológus, gyűjtő – gyermekként lelkész edesapjával együtt részt vett egy közép-ausztráliai misszióban, ahol így már gyerekként elsajátította az ausztráliai bennszülött törzsek nyelvét, belelátott szokásaikba, amely nagy hatást tett rá. Később már antropológusként tért vissza az általa megismert törzshöz, hagyományaik dokumentálása céljából. Az így született dokumentáció részét képezik a bennszülöttek titkos szertartásairól szóló filmek, hanganyagok és leírások is. A törzs tagjai annak idején azzal a feltétellel egyeztek bele mindezen anyagok rögzítésébe, hogy azokat *Strehlow* soha nem mutatja meg más fehér embernek – különösen nőknek, melyet a törzsi jog kifejezetten tilt. A probléma akkor merült fel, amikor, évtizedekkel később, *Strehlow* megjelentette egy cikket egy német lapban a törzs titkos szertartásairól, a szöveget pedig a törzs tagjairól készült képekkel illusztrálta. A másodközlés jogát egy ausztrál lapnak adta el. A bennszülöttek jogaiért harcoló aktivisták követelése szerint a teljes anyagot vissza kell szolgáltatni azok „jogos tulajdonosának” (*Prott–O’Keefe*, 1992, 315. o.).

³⁴ Lásd a 2014/60/EU irányelv elemzésénél írtakat.

³⁵ „[A kulturális javakra vonatkozó szabályozások m]ás módon határozzák meg a védelem tárgyát is: belesorolva vagy kihagyva a közgyűjteményi illetve a magántulajdonú műtárgyakat, kortól vagy értéktől függően (vagy függetlenül). Ugyancsak különböző az ide tartozó műtárgyak hivatalos nyilvántartása: sok esetben egyáltalán nem vagy csak részleges nyilvántartás áll rendelkezésre. Az állam elővásárlási jogának megléte és szabályozása, illetve a kártérítési felelősség megállapítása is más és más módon történik. [...]” Lásd: *Buzinkay* [2003], 2. o.

lönbséget tesznek azon javak védelme közt, melyek az államhoz tartoznak, és azok közt, amelyek tulajdonosa magánszemély. Bizonyos államokban más a jogállása a vallási szervezetek által kézben tartott javaknak is, mely különbségek szintén minősítési nehézségekhez vezethetnek.³⁶

A kulturális javakkal kapcsolatban hangsúlyosan jelentkező absztrakciós különbségek feloldásában nagy szerepe lehet a Kódex 4. § (3) bekezdésének, mely olyan jogintézmények minősítésére vonatkozik, melyek a magyar jogban nem ismeretlenek, de funkciójuk vagy céljuk eltér attól, amit azok a külföldi jogban betöltenek. Ezekben az esetekben a bíróságnak a hozzáigazítás intézményét kell alkalmaznia és az adott eset sajátosságaira, valamint a külföldi jogra is figyelemmel kell az alkalmazandó jog megtalálása előtt a külföldi jogintézményt minősítenie.

3.2. *Renvoi*

A tovább- és visszautalás szabályozása jelentős mértékben megváltozott a Kódex születésével. A régi Kódex „felemás” szabályt alkalmazva teret engedett a külföldi jog kollíziós szabálya alkalmazásának, ha az visszautalt a magyar jogra, de nem vette figyelembe azt, ha az egy másik jogra utalt tovább.³⁷ Eme megoldás folytán a *renvoi* előírása a kulturális javak visszaszolgáltatására irányuló perek során is módosíthatta a különös szabályok által meghatározott anyagi jogot, főleg, ha számításba vesszük, hogy az egyes államok jellemzően azonos tényállásra igen különböző kapcsoló elveket alkalmaznak. Végeredményben a régi Kódex alapján a *lex fori* szélesebb körben nyerhetett alkalmazást.

A hatályos szabályok szerint a *renvoi* vizsgálata abban az esetben végzendő el, amikor az alkalmazandó joghoz az állampolgárság kapcsoló elvén keresztül jutunk el,³⁸ tehát újítás, hogy a kulturális javak tulajdonjogát érintő jogvitákban a *renvoi* kérdése a jövőben nem merül fel.³⁹

³⁶ Lásd: *Prott–O’Keefe* [1992], 315. o.

³⁷ Ez a megoldás kevésbé a nemzetközi döntési harmóniát, mint a hazafelé törekvést szolgálja, így üdvözlendő, hogy az új törvény felülvizsgálta azt.

³⁸ A szabály mögött húzódó indokokat lásd: *Burián* [2016], 37–39. o.

³⁹ Hasonló irányba mozdult el a kulturális javakat érintő jogvitákban gazdag angol esetjog is. A nagy hatású *Berend*-ügyben (*The Islamic Republic of Iran v. Denyse Berend*) a legfelsőbb bíróságnak egy időszámításunk előtti ötödik századból, Perszepolisz városából származó mészkö dombormű ügyében kellett döntenie. A dombormű Nagy Sándor hódításának időpontjától az 1930-as feltáró ásatásokig a földben hevert eltemetve. A két peres fél egyrészt az Iráni Iszlám Köztársaság, mely kulturális öröksége részeként igényt formált a tárgy tulajdonjogára, másrészt *Denyse Berend*, akinek a képviselő

A Kódex által bevezetett egyik újdonság az akarati autonómia, a felek részére nyújtott jogválasztás lehetőségének szignifikáns kiterjesztése. A jogalkotó a praktikusság jegyében a jogintézmény bizonyos vonatkozásait az általános szabályok között helyezte el,⁴⁰ melyek a különös részben foglaltakkal együtt értelmezendők.

A kulturális javakat illetően a Kódex által szabályozott mindkét vonatkozó esetben lehetőség nyílik a korlátozott jogválasztásra. Ez a lehetőség azonban érthető módon nem a klasszikus értelemben vett – a szerződéses jogból ismert – korlátlan és hallgatólagosan is megtehető⁴¹ jogválasztást hivatott biztosítani. A norma célja, hogy az egyes államok nem tulajdonostól történő tulajdonszerzést végletesen különböző módon szabályozó anyagi jogi szabályai⁴² közül arra mutasson, az kerülhessen alkalmazásra, amely a kulturális jószág védelmét adott esetben a leghatékonyabban szolgálja – a jogvitában szereplő, különböző oldalon álló felek érdekeinek figyelembevételével. A feltételhez kötött jogválasztás eszközének alkalmazása ebben az esetben egy igen haladó és kreatív megoldás.

lője 1974-ben vásárolta meg a domborművet egy New York-i árverésen, majd azonos év novemberben leszállította azt számára, párizsi lakcímére. *Berend* érvelése szerint a francia jognak megfelelően jóhiszemű vevőként már 1974-ben megszerezte a tárgy tulajdonjogát, de ha a bíróság másképpen látja is, az 2004-ben, a harmincéves elbirtoklási idő lejártakor az minden kétséget kizáróan a tulajdonába került. *Berend* 2005-ben a londoni Christie's aukciósházon keresztül kívánta értékesíteni a műtárgyat, amikor is Irán bíróságához fordult annak visszaszerzése érdekében.

Az angol jog alapján az ingókra alkalmazandó jog a *lex situs*, a francia jog, amelynek rendelkezései alapján *Berend* valóban tulajdonosi pozícióba került. Irán azonban azt kérte a bíróságtól, hogy alkalmazza a *renvoi*-t, és a továbbutalás tekintetbevételével a jogcím megszerzésének kérdésében az iráni jog alapján döntsön. A kérelem a továbbutalást nem a francia kollíziós jog egy bizonyos rendelkezésére, hanem Franciaország kulturális örökség védelmében tett nemzetközi elköteleződésére, az általa aláírt nemzetközi egyezmények szellemiségének figyelembevételére alapította (*Forsyth*, 2009, 139. o.) Irán érvelése szerint, ha az ügy a francia bíróság előtt zajlana, a francia bíró előbbiek alapján megállapítaná a *lex situs* alóli kivételt, és elfogadná az utalást az iráni jogra, mely szerint Irán visszakaphatja a domborművet. A nemzetközi döntési harmónia így megkívánja a *renvoi* alkalmazását.

Az eset abból a szempontból meghatározó, hogy a bíróság az adott ügyre vonatkozóan, a *renvoi* fennálltának elutasítása mellett precedenst teremtett a vissza- és továbbutalás ingók tulajdonjogáért folyó jogviták során történő figyelembevételének tekintetében. Az ügyben eljáró *Eady* bíró a következőképp fogalmazott: „A következtetés és jogbiztonság fenntartása érdekében az angol jog hosszú ideje úgy tartja, hogy ha az ingó dolog tulajdonosának jogcíme kérdéses, azt a *lex situs* alapján kell megítélni, mely a vitatott jogcím megszerzésének időpontjában értendő. [...] Nem látom okát [a *renvoi* doktrínája bevezetésének] az ingó tárgyak jelen ügyben vitatott kontextusában sem”. (*The Islamic Republic of Iran v. Denyse Berend*, [2007] EWHC 132 (QB), Case No: HQ05X01103, 23. pont)

⁴⁰ Kódex 9. §.

⁴¹ A dologi jogi jogválasztásnak minden esetben kifejezettnek kell lennie. Kódex 9. § (1) a) pont.

⁴² Az egyes belső jogszabályok elemzését lásd: *Vadász* (megjelenés alatt).

3.4. Általános kitérítő klauzula

Az általános kitérítő klauzula, mint a neve is jelzi, a Kódex egészére nézve hatályos szabályként funkcionál, így az a dologi jogi részre tekintve is irányadó. A záradék megalkotásának szükségességét abból a premisszából eredeztethetjük, hogy a tipikus élethelyzetekre, általános jogi tényállásokra szabott kollíziós szabályok nem minden esetben mutatnak a „leghelyesebb” jogra. *Szabó Sarolta* szabatos megfogalmazása szerint „[a] jogintézmény célja, hogy korrigálja a nemzetközi magánjogi szabályok téves kapcsolását, azaz azt a helyzetet, ha [...] egy harmadik állam jogával az adott jogviszony szorosabb kapcsolatot mutat”.⁴³ Kiemelendő, hogy a klauzula felhívása mindenképpen kivételes esetet feltételez. A kitétel megalkotásának ugyanis semmiképpen nem célja a „hazafelé törekvés” jelenségének támogatása. Kitéűően alkalmas ugyanakkor a Kódex által – az elődjétől eltérően – nem szabályozott család kapcsolás megelőzésére.⁴⁴

A klauzula számos nemzetközi magánjogi kodifikációban megjelent már,⁴⁵ azonban ha speciálisan a kulturális javakat védő kollíziós szabályokra gondolunk, az amerikai jogfejlődéssel összevetve az elv alkalmazhatósága különleges jelentőséget mutat:⁴⁶ az itt megjelenő trend alapján ugyanis a hagyományos kapcsoló faktorok egyre inkább veszítenek jelentőségükből a bírói mérlegelésnek nagyobb teret adó ún. „érdekeltség-központú” elvek javára.⁴⁷

⁴³ Lásd: *Szabó* [2018], 456. o.

⁴⁴ Lásd: *Ziegler–Vadász–Szabó* [2017/2018.], 346. o.

⁴⁵ Lásd: *Vékás* [2016], 29. o.

⁴⁶ A jogellenesen külföldre vitt kulturális javak visszaszolgáltatásának az Egyesült Államokban különösen széles körű bírósági gyakorlata van, mivel az lehetővé teszi a külföldi szuverénnel szembeni eljárást. (Az állami joghatósági immunitási kérdésekről lásd: *Szabó*, 2014) A kollíziós szabályokat illető változás úgy fogalmazható meg, hogy a *lex situs* mechanikus alkalmazása módosul – a tárgyban irányadó *Second Restatement* úgy rendelkezik, hogy a jogvitára azon állam szabályai alkalmazandók, amelyek az ügy körülményeire tekintettel a legszorosabb kapcsolat fűzi a felekhez, a jogvita tárgyához és annak átruházásához (*Frey*, 2012, 1069. o.) A bírósági gyakorlat értelmezésében a szabály célja, hogy ne automatikusan egy adott földrajzi ponthoz kösse az ügyet, hanem lehetőséget adjon arra, hogy az egyes nemzeti szabályok mögött álló törvényhozói szándék is érvényre kerülhessen. Ez egy tartalmi vizsgálódást feltételez, amelynek során az eset körülményein kívül a bíróságnak meg kell vizsgálnia, hogy az ügyhöz kötődő, szóba jövő nemzeti jogok alkalmazása milyen eredménnyel járna az érintett jogrendszerre nézve; például elősegítené-e a kulturális javak országba történő beáramlását, elrettentné-e a saját állampolgárokat a lopott javak vételétől, garantálja-e a forgalom biztonságát.

⁴⁷ A fejlődés ívét a következő ügyek adják meg: *Kunstsammmlungen Zu Weimar v. Elicofon*, 678 F.2d 1150 (2d Cir. 1982); *Greek Orthodox Patriarchate v. Christie's, Inc.*, No. 98 Civ. 7664, (S.D.N.Y. 1999); *Schoeps v. Museum of Modern Art*, 594 F. Supp. 2d 461 (S.D.N.Y. 2009); *Bakalar v. Vavra* 619 F.3d 136 (2d Cir. 2010).

Az általános kitérítő klauzula funkciója semmiképpen sem az, hogy a kulturális javakkal kapcsolatos restitúciós perekben mindig felhívásra kerüljön – ez ellentétben állna a generálklauzula kivételes jellegével. Annál is inkább, mivel az amerikai kollíziós szabályok módosulása leginkább annak tudható be, hogy a kulturális javak körül forgó jogviták – a többi ingóhoz képest – speciális körülményei nem kapnak figyelmet a jogalkotó részéről. A Kódex e javak helyzetére szabott különös kollíziós szabályokat hozott létre. A klauzula felhívhatósága azonban egyes összetett tényál-lásoknál kiemelkedően rugalmas jogszabályi környezetet teremt a bíróság részére.⁴⁸

3.5. Statútumváltás

Különös jelentősége van a statútumváltás szabályainak a kulturális javakkal kapcsolatos esetekben, mivel ezek az ingók jellemzően sokat „vándorolnak” – tekintet nélkül az országhatárookra.

A Kódex 14. szakaszában átfogó jelleggel úgy rendelkezik, hogy az alkalmazandó jogot meghatározó körülmények megváltozásának nincsen visszaható hatálya. Az ingó dolgokra vonatkozóan azonban kivételszabályt tartalmaz a 41. szakasz, mely alapján, ha a jószág tartósan egy másik állam területére kerül, a szerzett jogok ezen ország szabályai szerint ismerhetők el.⁴⁹

Az elbirtoklást illetően is hasonló rendelkezést tartalmaz a Kódex: azon állam joga szerint kell azt megállapítani, ahol a tárgy az elbirtoklási idő lejártakor volt. Az egyes államok eltérő követelményeket állítanak az elbirtoklás megállapításához, mind az időbeli, mind az egyéb feltételek vonatkozásában. Míg a magyar polgári jog nem kíván meg heterogén feltételeket az egyéb ingókhoz képest,⁵⁰ a speciálisan kulturális javak mozgását szabályozó 2005-ös svájci törvény⁵¹ például az állam által regisztrált, kiemelkedően fontosnak minősített kulturális javak tekintetében kimondja, hogy ezen javakat nem lehet elbirtokolni, az egyéb kulturális javak tekintetében pedig az elbirtoklási időt harminc évre emelte.⁵² Egyes államok jogrendszere

⁴⁸ A szabály hatékonyságát sajnálatos módon nagyban csökkenti a törvényben az alkalmazásra előírt, igen szűkös időbeli korlát. Lásd a Kódex 10. § (1) bekezdését.

⁴⁹ A rendelkezés arra hivatott, hogy a korábbi és későbbi fekvési hely dologi jogi rendszerét összeigazítsa, hiszen a dologi jogok zárt rendszere maga után vonja azt a következményt, hogy az ingó dolog fekvési helyének megváltozása adott esetben a dologi jog tartalmát is megváltoztatja.

⁵⁰ „Elbirtoklás útján megszerzi a dolog tulajdonjogát, aki a dolgot ingatlan esetén tizenöt, ingó dolog esetén tíz éven át sajátjaként szakadatlanul birtokolja.” Ptk. 5:44. § (1) bekezdés.

⁵¹ Lásd: *Cultural Property Transfer Act*.

⁵² Lásd: *Weber* [2006], 103. o.

a jóhiszeműséget az elbirtoklás feltételéül szabja: Olaszországban a tárgy jóhiszemű birtokosa tíz év után tulajdont szerez, egyébként az elbirtoklási idő húsz év; míg mások ilyen követelményt nem támasztanak: a francia jog csupán ötéves elbirtoklási időt ír elő.⁵³ Így érthetően nélkülözhetetlen volt, hogy a Kódex e kérdés tekintetében állást foglaljon.

Fontos az a kitétel is, mely szerint az elbirtoklást a dolog fekvési helyének megváltozása nem szakítja meg.⁵⁴ Az elbirtoklás szempontjából tehát a státúmváltás általános szabálya irányadó, mely rendelkezés a forgalom biztonságát hivatott garantálni.

4. A különös részi szabályok

A kulturális javakkal kapcsolatos kollíziós szabályozásról alapvetően elmondható, hogy az két kapcsolóelv köré épül. A hagyományos utat a *lex situs* rendelkezése jelenti. Egyes államok, illetve nemzetközi jogforrások azonban felismerve a kapcsolóelv kulturális javakat érintő jogvitákban mutatott korlátozott hatékonyságát, a *lex originis* szabályának bevezetése mellett döntöttek, illetve azt szorgalmazzák. A következőkben az egyes megoldások jellemzőit, majd a Kódex megoldását vesszük górcső alá.

4.1. Kapcsolóelvek a jogellenesen elvett kulturális javakkal kapcsolatos jogvitákban

A *lex situs* rendelkezése az ingókkal kapcsolatos jogviták területén tehát a mai napig meghatározó, tradicionális megoldása a kollíziós dologi jognak. Az elv működése alapján azon állam joga alkalmazandó, amely államban a tárgy a releváns időpontban tartózkodott. A dolog fekvésének helye ténykérdés: azon fizikai helyet jelöli, ahol a dolog található.⁵⁵

Elvitathatatlan előnye a *lex situs* szabálynak, hogy egyfajta nemzetközi udvariasságot jelent, ha a jogügylet helye szerinti jog kerül alkalmazásra. Ezzel azon szuverén joga lesz illetékes a jogvitát elrendezni, mely alapján az eredeti jogügylet

⁵³ Lásd: Saltarelli [2018], 146–147. o.

⁵⁴ Lásd: Kódex 41. § (4).

⁵⁵ Lásd: Csehi [2019], 7. o.

bonyolódott.⁵⁶ A *lex rei sitae* melletti érvként szokás továbbá felhozni, hogy az könnyen meghatározható, így alkalmazása tiszta helyzetet teremt. Az ügyletben szereplő felek számára egy esetleges jogvita esetén a kollíziós szabályt felhívva egyértelmű, hogy azon ország joga lesz alkalmazandó, ahol a műtárgy vásárlása végbe ment. Aki tehát idegen államban vásárol műtárgyat, előre számolhat azzal, hogy vitás kérdés esetén a vásárlás helye szerinti jog lesz irányadó. Logikusan következik az elv nagy előnyéből annak hátránya is: az alkalmazandó jog alakulásának manipulálhatósága. Hiszen, ha a *lex situs* szabály a maga nyersességében alkalmazásra kerül, tekintet nélkül minden kapcsolódó érdekre, felütheti a fejét egy olyan káros trend, mely az ‘engedékenyebb’ dologi jogi szabályozást alkalmazó államok felé tereli a tisztázatlan eredettel eladni kívánt tárgyakat. Az ilyen államok így a jogellenesen szerzett műtárgyak feletti jogcím tisztára mosásának népszerű helyszíneivé válhatnak.⁵⁷

Az elv viszonylag egyszerű megfogalmazhatósága mögött összetett kérdések sora húzódik.⁵⁸ Kezdve a releváns időpont kérdésével: a jogvitákban érintett műtárgyak jellegzetes módon az átruházások egész sorában érintettek – mely átruházás legyen akkor az irányadó? A *lex rei sitae* az adott jogrendszer értelmezésének függvényében lehet az utolsó ügylet helye – mint a New York-i jogban –, de jelentheti azt az államot is, amelyben a tárgy a jogvita időpontjában fekszik – ilyen a francia jog

⁵⁶ Lásd: Frey [2012], 1068. o.

⁵⁷ Mindez a jogalkalmazó számára is nyilvánvalóvá vált, amit kitűnően prezentál a Bakalar- v. Vavra-ügy (Bakalar v. Vavra 619 F.3d 136 (2d Cir. 2010)). Az ügy apropója *Schiele* „Sitzende angezogenem linken bein (Torso)” címet viselő festménye volt. Az alkotás a második világháború előtt a Grunbaum család gyűjteményének részét képezte. A háborús események a festmény útját visszakövettetlenül tették; ami biztos azonban, hogy az 1956-ban került Ausztriából Svájcba, adásvétel útján. Öt hónap után a tárgyat átszállították New Yorkba, amikor is egy helyi galéria megvásárolta azt. *David Bakalar* – gyűjtő – 1963-ban vette meg előbbtől a festményt. *Bakalar* 2005-ben úgy döntött, hogy értékesíteni fogja a műtárgyat, ennek során azonban eredettel kapcsolatos problémák merültek fel. A helyzet tisztázása érdekében *Bakalar* eljárást indított a New York-i bíróságon, melynek során azt kérte, a testület mondja ki, hogy a torzó tulajdonjogával ő rendelkezik. Az eljáráshoz az eredeti tulajdonos leszármazói is csatlakoztak, akik saját tulajdonjuk megállapítását kérték. Az elsőfokú bíróság a *lex situs* szabályt hívta fel és a svájci jog alkalmazása mellett döntött – hiszen itt történt meg az a jogügylet, mely meghatározza a festmény további tranzakcióinak sorsát. A fellebbviteli fórum egyedülálló érveléssel változtatta meg ezt a döntést: a bíróság arra jutott, hogy Svájc kapcsolódása az ügyszékely, hiszen az idő, amelyet a festmény itt töltött, csupán öt hónap. Érdemes megjegyezni, hogy a svájci jog a jóhiszemű vevőnek kedvez, míg a New York-i az eredeti tulajdonost helyezi előnyösebb helyzetbe. A New York-i kollíziós jog által biztosított lehetőséggel élve, azon érdek hangsúlyozásával került sor New York állam jogának alkalmazására, hogy az hasonló bírósági döntések nyomán ne válják a lopott műtárgyak piacává. A jóhiszemű vevő, *Bakalar* tulajdonjoga így végül nem kerülhetett tisztázásra.

⁵⁸ Ennek oka legfőképpen egy közös jogforrás hiánya. Ugyanis annak ellenére, hogy az elv alkalmazása általánosan mondható az ingók tekintetében, egyetlen nemzetközi eszköz sem igazít el az alkalmazás részleteinek tekintetében. Így minden nemzeti bíróság saját értelmezést dolgoz ki, melyek némiképp eltérnek egymástól. Lásd: *Pecoraro* [1990], 7. o.

felfogása.⁵⁹ Logikus választ ad a kérdésre a magyar Kódex, amikor úgy rendelkezik az ingókkal kapcsolatos általános szabályoknál, az irányadó időpont a jogi hatást kiváltó tény létrejöttének időpontja.⁶⁰ A kulturális javakkal kapcsolatban ez „a szerzés időpontjára utal, azaz az exportálás és a jogellenes határon átnyúló adásvétel”⁶¹ időpontjára. A *lex situs* szabály nagy előnyének tartott kiszámíthatóság és az előre láthatóság már ezen a ponton sérül. Előbbi tovább gyengül, ha annak működését az eredeti tulajdonos szemszögéből nézzük: a műtárgyat elvesztett személy a legkevésbé sincs abban a helyzetben, hogy visszakövetelendő műtárgya későbbi fekvési helyére befolyással legyen, vagy egyáltalán azt meg tudja határozni.⁶²

A *lex rei sitae* általános alkalmazásának különösen fájó hátránya a kulturális javakkal kapcsolatos jogviták tekintetében, hogy többnyire hatástalanná teszi azt a védelmet, amelyet a származási állam a műtárgy számára nyújt. A téma jeles kutatója, *Symeon C. Symeonides* megfogalmazásában, „az, aki a származási hely államának joga szerint a tárgy tulajdonosának tekinthető, nem veszítheti el azt a védelmet, és azokat a jogorvoslati eszközöket, amelyeket ezen állam számára biztosít, csak azért, mert a dolog jelenleg egy másik országban található”.^{63, 64}

Előbbi fogyatékoságok kiküszöbölésére alkalmas a Bázeli határozat által is szorgalmazott *lex originis* szabály. A származási hely joga a következőt jelenti: a kulturális javakkal kapcsolatos jogok jóhiszemű vásárlónak történő átruházásának érvényességét és hatását az eredeti tulajdonos joga határozza meg, mely a lopás időpontjában vizsgálandó. Az elv alkalmazása különösen azon típusú tényállások esetén tűnik helyesnek, amikor a kulturális tárgy kivitele a származási ország ex-

⁵⁹ Lásd: *Reddy* [2001], 211. o.

⁶⁰ Lásd: Kódex 39. § (2) bekezdés.

⁶¹ Lásd: *Szabó* [2016], 164. o.

⁶² Lásd: *Reyhan* [2001], 1040. o.

⁶³ Lásd: *Symeonides* [2005], 1186. o.

⁶⁴ Jól illusztrálja a visszásságot a Perui kormány kontra Johnson-ügy (Government of Peru v. Johnson, U.S. District Court for the Central District of California – 720 F. Supp. 810, C.D. Cal. 1989). Az eset tényállása szerint Peru nyolcvankilenc darab kora újkori arany-, kerámia- és textiltárgy visszaadását kérte, melyet állítása szerint jogellenesen tártak fel az ország területén és ezt követően a kiviteli korlátozásokat megsértve vitték őket másik állam területére. Tulajdoni igényét a kincstálásra vonatkozó saját szabályaira alapította, mely kimondta, hogy minden, állami területről származó történelmi tárgy az állam tulajdonát képezi. A kaliforniai bíróság Peru indítványát azzal az érveléssel utasította vissza, hogy az nem tudja bizonyítani, hogy a tárgyakat az ő felségterületén ásták ki, valamint azt sem, hogy nem azelőtt ásták ki őket, hogy a fent említett szabályok hatályba léptek. Az exportkorlátozások végrehajtását pedig – mivel közjogi szabályok – más állam bírósága nem rendelheti el. A tárgyak visszaszolgáltatására így nem került sor, azok magánkézben maradtak. (Elemzi: *Fincham*, 2008–2009, 117–118. o.) Az eset kimenetele nem mondható kirívónak – hasonló okokból nem ítélte meg a New York-i bíróság a Seuso-kincsek Magyarország részére történő visszaszolgáltatását sem. (Részletesen lásd: *Vadász*, 2017.)

portszabályainak megsértésével történt. A kollíziós szabályoknak – amelyek célja az esethez legszorosabban kötődő jog megtalálása – itt nyilvánvalóan a származási államra kell mutatniuk, aminek következménye a javak visszaszolgáltatásának elrendelése lesz. A kapcsoló elv rigid alkalmazása azonban az alkotás jóhiszemű megszerzőjét – aki a forgalom biztonságában joggal bízhatott – sokszor védelem nélkül hagyja. A gyakorlati alkalmazás során továbbá problémaként jelentkezhet magának a származási helynek a beazonosítása is. A vonatkozó jogforrások⁶⁵ és a jogirodalom igyekszik iránymutatást adni a dilemma feloldása érdekében⁶⁶ – e kérdéskör jelenti mégis a szabály Achilles-sarkát.⁶⁷

4.2. A Kódex megoldása az állam által támasztott igények esetén

A jogrendszereknek általában kész válaszuk van az ingók, esetleg magukkal a kulturális javakkal kapcsolatos nemzetközi magánjogi esetek kezelésére, és ezt a

⁶⁵ Az UNESCO Egyezmény felsorol bizonyos tényezőket, melyek alapján a származási ország meghatározandó. Ilyen összekötő faktorként kezeli az állampolgárságot, ha a kulturális jószágot létrehozó alkotó az állam területén hozta létre a tárgyat. Ha az állam területén létrejött alkotás létrehozói nem az adott állam állampolgárai, azt akkor is származási országnak kell tekinteni, amennyiben az alkotás „az adott [á]llam számára fontos”. A találási hely szintén meghatározhatja a származási államot. Származási államnak nevezi az Egyezmény azon államokat is, melyek „szabad megegyezésen alapuló csere” útján, ajándékként vagy a törvényes adásvétel módján jutottak a kulturális jószághoz. Az UNESCO Egyezményt kiegészítő UNIDROIT Egyezmény azt a feltételt szabja egy állam származási országgént történő elismerése érdekében, hogy a számára „kiemelkedően fontos” tárgyat a területéről vigyék ki, illetve a következő körülmények közül legalább egy fennálljon: a tárgy eltávolítása sérti a kulturális tárgy vagy környezete fizikai megóvását, egy komplex műtárgy integritását, tudományos vagy történelmi jellegű információk megőrzését, illetve a tárgy hagyományok szerinti használatát.

A Bázeli határozat származási országot az 1. cikk b) pontjában úgy határozza meg, mint „az az ország, amellyel az érintett tárgy kulturális szempontból a legszorosabb kapcsolatban van”. A határozat elfogadását megelőző vita során egy hozzászóló a következő példával szemléltette a problémát: „Ha egy Picasso kék korszakában alkotott képet egy harmadik állam területéről (mely nem Spanyolország, sem Franciaország) ellopnak, akkor Spanyolország, vagy Franciaország követelheti a festményt, mint a kulturális öröksége részét képező műalkotást?” (Saját fordítás. Institute of International Law: Yearbook, 1991, 290. o.) Felmerül a kérdés, hogy vajon a harmadik állam, melynek területéről a tárgyat ellopták, fellép-e hasonló követeléssel. Az erről szóló vita a határozat megalkotása során úgy konkludált, hogy lehetetlen minden felmerülő helyzetre szabályozást adni, azt az adott eset körülményeit figyelembe véve kell kezelni.

⁶⁶ Érdemes megemlíteni Müller elemzését, aki szerint ilyen lehet a művész állampolgársága, mely a műtárgyat alkotta; a tárgy földrajzi tartózkodási helye; annak vallási jelentése egy adott csoport számára; illetve egy adott gyűjtemény részeként való elismertsége. Lásd: Müller [1998], 401. o.

⁶⁷ Nem elhanyagolható emellett az a – nem tisztán jogi – körülmény sem, hogy igen erős a múzeumi lobbis a kapcsolóelv bevezetése ellenében, mivel attól tartanak, a *lex originis* alkalmazásának elterjedése a gyűjtemények jelentős részének feladásával járna. Lásd: *Bundle-Chechi-Renold* [2012], 5. o.

berögződött választ később igen nehéz átformálni. A Kódex merőben új és innovatív kollíziós szabályozást hozott létre kiemelten ezekre a tényállásokra.

A régi Kódex főszabályként a dolog fekvése helyén irányadó jogot rendelte alkalmazni, amelyet a jogi hatást kiváltó tény létrejöttének időpontjában kellett meghatározni.⁶⁸ A jogszabály nem tett különbséget a kulturális javak és egyéb ingók közt, azokra egységesen a *lex situs* volt alkalmazandó. Ezáltal mondhatni a régi kollíziós szabályrendszer nem vette figyelembe a kulturális javak egyediségét, történelmi fontosságukból adódó és érzelmi értékét. Az új Kódex megalkotói, felismerve ezen jellegadó tulajdonságok fontosságát, az általános dologi jogi szabályok rögzítését követően helyezték el a kulturális javakra irányadó egyedi szabályokat.

A kulturális javak jogellenes kivételének kétféle tényállását – amikor egy állam kiviteli szabályait megsértve viszik a tárgyakat más országba, illetve amikor egy magánszemélytől ellopott dolgot visznek ki az ország területéről – a Kódex külön szakaszokban szabályozza. Az elkülönítés indokolt, hiszen az utaló norma mindkét esetben más érdekeket hivatott megjeleníteni. A 46. § rendezi az állam tulajdoni igényére vonatkozó szabályokat. A szakasz lehetővé teszi a jogválasztást a restitúciós igényvel fellépő ország számára: választhatja saját, vagy annak a másik államnak a jogát, amelynek területén az adott dolog fekszik. A saját jog választása ebben az esetben értelemszerűen a *lex originis* jelenti. A norma megadja az államok számára a lehetőséget, hogy a történelmi helyszíneik és tárgyaik számára kialakított védelmet érvényesíteni tudják. A jelentős értékű és rendkívül „mozgékony” kulturális javak olyan összetett tényállások létrejöttében is érintettek lehetnek, amikor a dologi jogi „főszabály”, a *lex situs* felhívása előnyösebb az állam számára, illetve szorosabb kötődést jelent.⁶⁹ A releváns időpont ebben az esetben a tulajdonjogi igény elbírálásának időpontja. A tipikusan egymást követő tranzakciók rengetegében a Kódex egy biztosan megállapítható időpontot rendel. Ennek további előnye, hogy gátat vet az árnyékpiac taktikájához tartozó azon jelenségnek, hogy a jogellenesen kivitt javakat a vevő számára kedvezőbb jogot elrendelő országba áramoltassák.

A paragrafus gondoskodik róla, hogy a jóhiszemű vevő is méltányos védelemben részesülhessen. Ha ugyanis a tulajdoni igényével fellépő állam a saját jogának

⁶⁸ Lásd: Régi Kódex 21. §-a. A főszabály tartalmilag megegyezik a Kódex 39. §-a által meghatározott általános szabállyal.

⁶⁹ A származási ország meghatározása, mint láthattuk, sokszor nem egyszerű. Egy tárgy a kivitel után asszimilálódhat új fekvési helye kultúrájába, így a kapcsolat a származási ország és a tárgy modern története között esetlegessé válik – adott esetben a fekvési hely és a műtárgy kötődése erősebbé válik. Lásd: *Roodt* [2015], 238. o.

alkalmazását választja, amely nem nyújt védelmet a jóhiszemű birtokosnak, utóbbi kérheti, hogy a bíróság a *lex situs* alkalmazza az ő helyzetének rendezése során.

A kollíziós szabály a kapcsoló elvek ezen kombinációjával kiküszöböli a nyers alkalmazásból adódó nehézségeket: a származási állam közjogi szabályai érvényesülhetnek, és a vitában szereplő mindkét „viszonylag ártatlan”⁷⁰ fél védelmet kap.

4.3. A Kódex megoldása a lopott dolgon történő tulajdonszerzés problémakörére

Az eredeti tulajdonos és a jóhiszemű vevő helyzetét az egyes országok igen különbözően ítélik meg és szabályozzák. Általánosságban elmondható, hogy a *common law* rendszerek a kulturális javakat érintő jogvitában az eredeti tulajdonosnak kedveznek, míg a kontinentális rendszerek gyakran a jóhiszemű vevőt részesítik erősebb védelemben. Az angolszász jogrendszerek anyagi joga alapján ugyanis lopott dolgon tulajdont szerezni nem lehet, míg a civiljogi országok lehetőséget adnak erre, meghatározott feltételek fennállása esetén.⁷¹ Köztudott, hogy a hazai polgári jog is megadja ezt a lehetőséget a jóhiszemű vevőnek,⁷² így az anyagi jogi szabályok alapján az eredeti tulajdonos könnyedén védelem nélkül maradhat a műtárgya viszszaelvitelét célzó küzdelemben. Az ő kezébe kíván adni a Kódex egy hatékony eszközt, amikor úgy rendelkezik, hogy „[a]z eredeti tulajdonos birtokából jogellenesen kikerült dologra vonatkozó tulajdonjogi igényre az eredeti tulajdonos választása szerint annak az államnak a joga alkalmazandó, amelynek területén az eltűnése időpontjában a dolog volt, vagy amelynek területén a tulajdonjogi igény elbírálásának időpontjában a dolog van.”⁷³

Az eredeti tulajdonos így a számára kedvezőbb jogot választhatja, mely döntést az esethez kapcsolódó jogok közül két opcióra korlátoz a törvény: a tulajdonos dönthet saját joga, illetve a *lex situs* mellett. Ezzel a Kódex védelmet biztosít az eredeti tulajdonos számára, ugyanakkor a belga mintára megalkotott szabály a dologi jogi kollíziós szabályozás terén unortodox megoldásával bizonyos szintű jogi bizonyta-

⁷⁰ Lásd: *Fincham* [2008–2009], 150. o.

⁷¹ Ez a differenciált hozzáállás az oka annak, hogy azonos tárgyat érintő jogvitában két különböző állam fórumától a legeltérőbb végeredményre lehet számítani, s ez a *forum shopping* jelenségét táplálja. A megelőzésben a kollíziós jog szerepe jelentős, hiszen az anyagi jogi szabályok közelítésével szemben egy egységes kollíziós jogi rendszer kidolgozása észszerű törekvés lehet.

⁷² Lásd: Ptk. 5:39. §.

⁷³ Lásd: Kódex 47. § (1) bekezdés.

lanságot is teremt.⁷⁴ Hiszen a kereskedelmi forgalom biztonságának alapelvét nagyra tartó civiljogi rendszer pártfogásában bízó fél – a jóhiszemű vevő – helyzete bizonytalanabbá válik, még akkor is, ha a Kódex arra is figyelemmel van, hogy a választás szabadsága ne legyen olyan széles körű, hogy esetleg az esethez csak csekély szállal kapcsolódó ország joga kerülhessen alkalmazásra. Ennek ellensúlyozására került megalkotásra – a 46. § megoldásának mintájára – a szakasz második bekezdése, mely kimondja, hogy ha az eredeti tulajdonos saját jogát választotta, és az nem biztosít védelmet a jóhiszemű birtokos részére, az igényelheti a kérdésre a *lex situs* alkalmazását.

5. Végszó

A jogirodalomban gyakran hangoztatott tétel, hogy a nemzeti kollíziós jogforrások súlyos hiányossága, hogy nem tartalmaznak speciálisan a kulturális javakra kifejlesztett normát, és ezáltal közvetetten támogatják e javakat érintő, hatalmas méreteket öltő nemzetközi feketekereskedelmet.⁷⁵ A Kódex létrejöttével a magyar jogot többé hasonló kritika nem érheti, hiszen egy erős védelmi eszközt hozott létre eme különleges jelentőségű javak megóvása érdekében. Az általános, illetve a különös részi szabályok harmóniájával a Kódexben egy olyan instrumentum került megalkotásra, mely rugalmasságával, illetve a sajátosan a kulturális javakat övező jogvitákban megjelenő érdekek érzékeny kiegyensúlyozásával példaértékű lehet a tárgyakat érintő jövőbeli kodifikációk számára is.

Felhasznált irodalom

- Bandle, Anne Laure – Chechi, Alessandro – Renold, Marc-André* [2012]: Case Achaemenid Limestone Relief – Iran v. Berend. ArtThemis Art-Law Center – University Of Geneva. Letölthető: <https://unige.ch/art-adr>
- Burián László* [2014]: Kodifikálható-e az Európai Unió nemzetközi magánjogának „Általános Része”? *Iustum Aequum Salutare*, X. évf., 2. sz., 7–13. o.
- Burián László* [2016]: A vissza- és továbbutalás (renvoi). In: *Berke Barna – Nemessányi Zoltán* (szerk.): Az új nemzetközi magánjogi törvény alapjai. Kodifikációs előtanulmányok. HVG Orac, Budapest.
- Burián László* [2018]: Általános részi jogintézmények szabályozása a régi és az új nemzetközi magánjogi Kódexben. *Közjegyzők Közlönye*, 3. évf., 3. sz.

⁷⁴ Lásd: *Wantuch-Thole* elemzését a belga nemzetközi magánjogi törvényről (*Wantuch-Thole*, 2015, 251. o.)

⁷⁵ Lásd: *Crowell* [1992], 208. o.

- Buzinkay Péter [2003]: Műtárgyvédelem és az Európai Unió. A kulturális javak védelme és Magyarország uniós csatlakozása. *Műemlékvédelem: Kulturális Örökségvédelmi Folyóirat*, XLVII. évf., 1. sz., 31–36. o.
- Crowell, Deidre L. [1992]: Autocephalous Greek-Orthodox Church of Cyprus v. Goldberg & (and) Feldman Fine Arts, Inc.: Choice of Law in the Protection of Cultural Property. *Texas International Law Journal*, Vol. 27., No. 1.
- Csehi Zoltán [2019]: A dologi jog új kollíziós szabályai. *Jogtudományi Közlöny*, 74. évf., 1. sz.
- Fincham, Derek [2008–2009]: How Adopting the Lex Originis Rule Can Impede the Flow of Illicit Cultural Property. *The Columbia Journal of Law & the Arts*, Vol. 32., No. 1.
- Forsyth, Christopher [2009]: A Modest Defence of Renvoi. *Journal of South African Law*, Vol. 2009., Issue 1., 135–141. o.
- Frey, Laurie [2012]: Bakalar v. Vavra and the Art of Conflicts Analysis in New York: Framing a Choice of Law Approach for Moveable Property. *Columbia Law Review*, Vol. 112., 5. sz.
- Institute of International Law* [1991]: Yearbook. Vol. 64., Part II., Session of Basel 1991. Deliberations of the Institute during Plenary Meetings, Éditions A. Pedone, Paris.
- Jayme, Erik [1997]: Protection of Cultural Property and Conflict of Laws: The Basel Resolution of the Institute of International Law. *International Journal of Cultural Property*, Vol. 6., Issue 2.
- Kisfaludi András [2006]: Fenntartható-e a dologi jog egyediségének elve? *Polgári Jogi Kodifikáció*, 8. évf., 6. sz.
- Menyhárd Attila [2002]: Észrevételek és javaslatok az új Polgári Törvénykönyv dologi jogi koncepciójának kiegészítéséhez. *Polgári Jogi Kodifikáció*, 4. évf., 5–6. sz.
- Menyhárd Attila [2013]: Dologi jog. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Müller, Markus M. [1998]: Cultural Heritage Protection: Legitimacy, Property, and Functionalism. *International Journal of Cultural Property*, Vol. 7., Issue 2.
- Pecoraro, Thomas W. [1990]: Choice of Law in Litigation to Recover National Cultural Property: Efforts at Harmonization in Private International Law. *Virginia Journal of International Law*, Vol. 31., No. 1.
- Prott, Lyndel V. – O’Keefe, Patrick J. [1992]: Cultural Heritage or Cultural Property. *International Journal of Cultural Property*, Vol. 1., Issue 2.
- Reddy, Vinay [2001]: Common Law Conflict of Laws Rules and the Protection of Cultural Heritage: A Conflict Between the Two? *Flinders Journal of Law Reform*, Vol. 5., No. 2.
- Reyhan, Patricia Youngblood [2001]: A Chaotic Palette: Conflict of Laws in Litigation Between Original Owners and Good-Faith Purchasers of Stolen Art. *Duke Law Journal*, Vol. 50., No. 4.
- Roodt, Christa [2015]: Private International Law, Art and Cultural Heritage. Edward Elgar Publishing, UK.
- Rotherham, Craig [1998]: Conceptions of Property in Common Law Discourse. *Legal Studies*, Vol. 18., No. 1.
- Saltarelli, Angela [2018]: Restitution of Looted Art in Europe: Few Cases, Many Obstacles. *Revista la Propiedad Inmaterial*, Vol. 25.
- Serák István [2007]: Átkelők a dolog-fogalom határain – a jogirodalom szemszögéből. *Iustum Aequum Salutare*, III. évf., 4. sz.
- Shyllon, Folarin [2003]: Private Law Beyond Markets for Goods and Services: The Example of Cultural Objects. *Uniform Law Review*, Vol. 8., No. 1–2.
- Symeonides, Symeon C. [2005]: A Choice-of-Law Rule for Conflicts Involving Stolen Cultural Property. *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, Vol. 38., No. 4.
- Szabó Sarolta [2014]: A kulturális javakkal kapcsolatos restitúciós perek és a külföldi állammal szembeni végrehajtás: a Chabad v. Orosz Föderáció ügy tanulságai. In: *Fekete Balázs – Horváthy Balázs – Kreisz Brigitta* (szerk.): *A világ mi magunk vagyunk... Liber Amicorum Imre Vörös*. HVG-ORAC, Budapest.

- Szabó Sarolta* [2016]: A kulturális javak (és a lopott dolgok) speciális védelme az új nemzetközi magánjogi törvényben. In: *Berke Barna – Nemessányi Zoltán* (szerk.): Az új nemzetközi magánjogi törvény alapjai. Kodifikációs előtanulmányok. HVG Orac, Budapest.
- Szabó Sarolta* [2018]: Az új nemzetközi magánjogi törvény egyes általános részi kérdéseiről. *Jogtudományi Közlöny*, 73. évf., 11. sz.
- Vadász Vanda* [2017]: A Seuso eset tanulságai a jogellenesen külföldre vitt kulturális javak visszaszolgáltatása kapcsán. *Magyar Jog*, 64. évf., 1. sz.
- Vadász Vanda* [2020]: Az eredeti tulajdonos és a jóhiszemű vevő helyzete a kulturális javak visszaszolgáltatását célzó perekben. *Iustum Aequum Salutare*, megjelenés alatt.
- Vékás Lajos* [2016]: A törvény szerkezetéről és néhány általános részi kérdésről. In: *Berke Barna – Nemessányi Zoltán* (szerk.): Az új nemzetközi magánjogi törvény alapjai. Kodifikációs előtanulmányok. HVG Orac, Budapest.
- Wantuch-Thole, Mara* [2015]: Cultural Property in Cross-Border Litigation. Turning Rights into Claims. De Gruyter, Berlin.
- Weber, Marc* [2006]: New Swiss Law on Cultural Property. *International Journal of Cultural Property*, Vol. 13., Issue 1.
- Ziegler, Tamás Dezső – Vadász, Vanda – Szabó, Sarolta* [2017/2018]: The New Hungarian Private International Law Code – A Mixture of Modern and Traditional Solutions. *Yearbook of Private International Law*, Vol. XIX., 2017/2018.

Abstract of the Article

The law governing cultural property disputes in the Hungarian legal system

VANDA VADÁSZ

This article considers the conflict-of-law rules for cultural goods, which have been taken and unlawfully removed abroad. First we analyze the sources of the Hungarian legal system, then we examine the relevant general institutions and special choice of law principles introduced by the Private International Law Act of 2017.

ÚJ KÖNYVEK

Francis B. Jacobs: *The EU after Brexit. Institutional and Policy Implications*

Palgrave Macmillan, London, 2018, 143 o.

Az Egyesült Királyság uniós tagsága majdnem pontosan a csatlakozását követő 47 évvel később, 2020. január 31-én szűnt meg a kilépésről szóló megállapodással összhangban.¹ A 27 uniós tagállam perspektívájából nézve lényeges, hogy az Egyesült Királyság a továbbiakban nem vesz részt az uniós döntéshozatalban és már hivatalosan is harmadik országnak számít. A 2020 végéig tartó átmeneti időszak alatt azonban a kilépés hatásai a mindennapi gyakorlatban még kevésbé érzékelhetők, így habár formailag az Egyesült Királyság önálló vámterület, továbbra is az uniós vámjog és a belső piaci jog alkalmazandó, valamint az év végéig az Európai Bíróság joghatósága is változatlanul fennáll. Még ha a jelenlegi Covid-19 világjárvány keltette válság miatt – érthető módon – kisebb figyelem irányul is a brit kilépésre, a folyamat továbbra sem állt le, és az átmeneti időszak alatt a legfontosabb feladat, hogy az unió és a brit tárgyaló fél olyan átfogó kereskedelmi megállapodást kössön, amely hosszú távon rendezze a kontinens és a brit szigetek közötti kapcsolatrendszerét. Ennélfogva – folytatva a *Külgazdaság* oldalain korábban megjelent elemzések sorát² – továbbra is érdemes figyelmet fordítani a brexitre. E folyamat jövőbeni hatásait mérlegeli a bent maradó 27 tagállam nézőpontjából *Francis Brendan Jacobs* a most bemutatandó kötetében.³ A szerző vizsgálja, hogy a brexit milyen módon befolyásolja az EU köz-

<https://doi.org/10.47630/KULG.2020.64.3-4.42>

¹ Megállapodás a Nagy-Britannia és Észak-Írország Egyesült Királyságának az Európai Unióból és az Európai Atomenergia Közösségből történő kilépéséről. HL „C” 384 (2019.11.12.)

² Lásd: *Gálik* [2019], *Horváthy* [2019], *Raffai* [2020].

³ A szerző 1979 és 2016 között az Európai Parlament adminisztrációjában dolgozott, jelenleg a University College Dublin szenior kutatója.

eljövöben megfogalmazandó prioritásait, hogyan érinti intézményrendszerét, annak működését, eljárásait.

A kötet egy általános bevezető fejezetet követően azt a fő kérdést vizsgálja, hogy milyen irányba fog elmozdulni az uniós integráció. Erősödő dezintegrációs, vagy éppen ellenkezőleg, növekvő együttműködési hajlandóság jellemzi-e majd a tagállamok együttműködését? (2. *Will the EU Become Stronger or Weaker or Even Disintegrate as a Result of Brexit?*) A fejezet az alapkérdések tisztázásával voltaképpen a kötet későbbi elemzését is megalapozza, így ezt részletesebben is elemezzük. A fejezet elsőként az integrációtörténet azon csomópontjaira utal, amelyek az integrációs szervezet sajátos, *sui generis* intézményi és jogi konstrukcióját alapozták meg és e modellt a szupranacionális együttműködés és a kormányköziség sajátos egyvelegeként írja le. A közösségi szupranacionalitás koncepcióját olyan normatív és eljárási karakterek jellemezik, mint hogy a Közösség a tagállamoktól független szerv útján hozza meg döntéseit, a nem egyhangú döntések is kötelezik az összes tagállamot, vagy a tagállamokban közvetlenül alkalmazandó jogforrásokat bocsáthat ki a szervezet, stb., ez tette egyedivé a Közösséget.⁴ A kötet gondolatmenete szerint a Közösség illetően karaktere az integráció folyamatos fejlődéséhez járult hozzá hosszú időn keresztül, amelyet szimbolikus elemek is folyamatosan erősítettek. Ezek közül emeli ki a szerző az „egyre szorosabb egység” („*ever closer union*”)⁵ létrehozásának célkitűzését (8. o.), ami azt a hamis látszatot keltette, hogy az európai projekt nagy léptekkel halad előre és jut el egyre mélyebbre és mélyebbre a szupranacionális együttműködés irányában. Valójában a 90-es évektől kezdve – legfőképpen az alkotmányozási folyamatban volt ez jól látható – e lépések már erős kompromisszumokat igénylő látszatomegoldásokat próbáltak eltakarni. E kompromisszumos megoldások példaként a szerző a változó geometriájú Európa koncepcióját és a megerősített együttműködést említi (9. o.), azonban e fogalmakat és a két fogalom közötti viszonyt a kötet nem tárja fel. Anélkül, hogy nagyon mély elemzésbe bocsátkoznánk, arra mindenképpen utalni kell, hogy a szerző által említett fogalmak fő kategóriája a rugalmas integráció (flexibilitás), amelynek átfogó rendszerét elsőként *Stubb* kísérelte meg összefoglalni.⁶ *Stubb* a flexibilitás három

⁴ Lásd ehhez átfogó jelleggel: *Weiler* [1981, 1991].

⁵ Lásd: Az Európai Unióról szóló szerződés (EUSZ) 13. preambulumbekzdését: „AZZAL AZ ELHATÁROZÁSSAL, hogy tovább viszik az Európa népei közötti egyre szorosabb egység létrehozásának folyamatát, ahol a szubszidiaritás elvének megfelelően a döntéseket az állampolgárokhoz a lehető legközelebb eső szinten hozzák meg.” Az angol szövegváltozatban az „egyre szorosabb egység” „*ever closer union*” formában szerepel.

⁶ *Stubb* a differenciált integrációt („*differentiated integration*”) használja felső kategóriaként, lásd: *Stubb* [1996].

fő típusát különböztette meg. A „többsebességes Európa” (*Multi-Speed Europe*) az integráció mélyülési folyamatát úgy teszi lehetővé, hogy mindeközben tekintetbe lehessen venni egyes tagállamok speciális körülményeit és érdekeit is. Ez minden esetben átmeneti jelleggel, időlegesen biztosítja egyes tagállam(ok)nak, hogy az integráció egy adott újabb fázisából kimaradjanak. Voltaképpen a „többsebességes Európa” koncepciója a tagállamok közötti objektív jellegű különbségeket elfogadja (pl. gazdasági különbségek), azonban nem akadályozza meg az integráció további, kvázi föderalista irányú előrehaladását, csak a kimaradó tagállamok részvételét időben eltolja. Más szóval a fejlődés iránya továbbra is a teljes integráció, és e koncepció alapvető sajátossága, hogy az uniós jog figyelembevételével – ún. derogációs technikával – történik. Az egyes „sebességek” közötti „időeltolás” teszi lehetővé, hogy a kevésbé fejlett államok felkészüljenek és alkalmazkodni tudjanak a „magasabb sebességi fokozat” elvárásaihoz. A többsebességes integráció gyakorlati példáját szinte minden csatlakozási szerződésben megtaláljuk.

Viszont a kötetben is említett „változó geometriájú Európa” (*Variable geometry of Europe*) koncepcióját *Stubb* külön kategóriaként említi. A változó geometria megközelítése *Stubb* szerint eleve számol azzal, hogy a tagállamok között sok szempontú és mélyebb eltérések is lehetnek, amelyek akár hosszabb ideig is megakadályozhatják az integráció egyenes vonalú, egyenletes fejlődését. A tagállamok között ugyan kialakul egy „közös minimum”, amely az együttműködés jól lehatárolható területeit fogja át és amelyekben minden tagállam azonos módon vesz részt. Viszont annak érdekében, hogy az integráció magját alkotó azon államok, amelyek képesek továbblépni, szorosabb együttműködést vezethetnek be, az együttműködési körön kívül maradó államokkal pedig – akár hosszabb időre is – speciális, részleges kooperáció alapjait hozzák létre. Az integráció nem minden szegmensét megvalósító tagállam perspektívájából nézve a „változó geometriájú Európa” akár egyfajta „másodosztályú tagságként” is értékelhető, ennek megítélése persze függ a részleges együttműködés témakörétől és terjedelmétől is. Mindemellett a kooperáció különböző szintjei nem kizárólag csak a tagállam objektív alapú eltérő sajátosságaiból, pl. fejletlenebb gazdasági háttéréből adódhatnak, hanem a tagállam alacsonyabb integrációs beágyazottsága saját döntéséből is következhet. Vagyis arról is szó lehet, hogy a tagállam képes lenne, azonban nem kíván részt venni bizonyos területeken az együttműködésben. Ami viszont lényeges a kötet eszmefuttatása szempontjából, hogy az ekként felfogott „változó geometria” nem a 90-es években jelenik meg, hanem szinte végigköveti az integráció történetét, így ebbe a kategóriába helyezhető a közös védelmi politika megteremtésének céljával létrehozott Nyugat-európai Unió

is, vagy a 80-as években meginduló schengeni együttműködés. Végül *Stubbnál* a rugalmasság maximális fokát az „à la carte” Európa jelenti, melynek lényege, hogy a kooperáció tárgyát a tagállamok egyedileg, a saját nemzeti érdekeinek megfelelően határozzák meg. Következésképpen egy ehhez hasonló együttműködés keretében minimális azoknak a területeknek a száma, amelyeken az uniós integrációs célok rögzítettek, így az „à la carte” egy lazán szerveződött Európa képét vetíti előre. A modellt sok esetben az euroszeptikus attitűddel párosítják, ez azonban nem feltétlenül szükséges, viszont lényeges, hogy az „à la carte” sem csak a 90-es évektől határozza meg az integráció fejlődését.⁷

Nem eltúlozva a kötetben kiemelt, az említettek alapján azonban nem teljesen adekvát módon alkalmazott „változó geometria” szerepét a szerző okfejtésében, az mindenképpen lényeges „sejtés”, hogy a 90-es években valóban bekövetkezik egy olyan momentum, amely kényszerű kompromisszumok alkalmazását igényelve törést idézett elő az integráció további fejlődésében. Ez a törés valahol a Maastrichti Szerződés időszakában keletkezik, és erősen kötődik az Egyesült Királyság státuszához (lásd pl. a monetáris unió harmadik szakaszából kimaradást lehetővé tevő klauzula), majd a későbbi alapszerződési módosítások során – beleértve a Lisszaboni Szerződést is – az integrációs fejlődés állandó elemévé válik (lásd pl. az alapjogi chartával kapcsolatos brit derogációt).

E törés azonban jórészt a felszín alatt maradt, ugyanis eltakarta a már említett, félrevezető jellegű szimbolizmus. Ennek példaként említi a szerző magát az Alkotmányos Szerződést is (9. o.), amely – tehetjük hozzá – részben valóban azt sugallta, hogy Európa hagyományos értelemben felfogott alkotmányát fekteti le és ezáltal föderális „szuperállammá” alakítja az Európai Uniót. E szimbolikus látszat mögött azonban a valóság azt mutatta, hogy a szupranacionalitás irányába mutató integrációs modellt a tagállamok – beleértve az időközben kilépett Egyesült Királyságot is – nem voltak képesek teljes egészében és egységben elfogadni, sőt a kötet szerint – nem kevésbé a valóságot elhomályosító látszatnak betudható módon – a britek kezdettől fogva félre is értették az EU *sui generis* jellegét. Ezzel az uniós integráció továbbvitele leegyszerűsítve pusztán szuverenitási kérdésként vetődött fel, miközben az Egyesült Királyság nem ismerte fel a sokszintű kormányzásban rejlő lehetőségeket, hanem az egyre szélesebb körben alkalmazott *opt-out* technikával inkább

⁷ Lásd ehhez *Dahrendorf* megközelítését, amely alapján a tagállamok policy jellegű opcióit az „à la carte” választás lehetőségeként értelmezi, számos szakpolitikai példát említve, megkülönböztetve azoktól a területektől, ahol gyakorlati-funkcionális okok miatt a tagállamok mozgásterét szükséges kizárni (pl. vámunió). Lásd: *Dahrendorf*[1979].

kizárta magát abból, hogy befolyásolni tudja az uniós folyamatokat. A félreértés eme csapdáját a brit kormányok – még az európai elkötelezettségű miniszterelnök, *Tony Blair* – sem tudták elkerülni (uo.), nem beszélve a sajtóról, amely folyamatos uniós kritikájával erősen (de)formálta a közvéleményt. Mindezen tényezők együttesen csatornázódtak be a brexit-kampányba és vezettek el a népszavazás közismert eredményéhez (10. o.).

Mindezek tükrében fogalmazódik meg a kérdés, hogy miként befolyásolja az Egyesült Királyság kilépése az unió jövőjét. *Jacobs* a brit kilépés két logikailag levezetett – voltaképpen spekulatív jellegű szélsőpontként is értelmezhető – narratíváját vizsgálja. Az egyik opció kiindulópontja, hogy az említett 90-es évek momentumától kezdődően a britek által egyre intenzívebben az „*ever closer union*” kiteljesedése elé gördített akadályok elhárultával az unió visszatérhet a szupranacionális együttműködés erősítése felé mutató, föderális jellegű fejlődési irányhoz, vagyis az „európai szuperállam” tovább építéséhez. Ennek a szerző kisebb valószínűségét látja, mindenekelőtt azért, mert az integráció irányának kérdésében keletkező törésvonal alapvetően nem a britek és a 27 többi tagállam között húzódik, hanem jóval mélyebben osztja meg a bent maradó 27 tagállamot. Korábban elemzi a szerző, de ebben az érvelésben is jelentősége van annak a nyilatkozatnak, amelyet a felek a Lisszaboni Szerződéshez csatoltak az Európai Unió jelképeiről.⁸ Ezt a nyilatkozatot akkoriban Magyarország is aláírta, de a téma szempontjából lényegesebb és a megosztottságról árulkodik, hogy a dokumentumot összességében csak 16 tagállam fogadta el. A másik opció, a föderális Európával szembeni ellentétes narratíva az EU fokozatos erodálódását és esetlegesen a szétesését vetíti előre, amit a brit kilépés felgyorsíthat. Ennek jelei sokkal jobban érzékelhetők az elmúlt években, amit az elemzés az egyes tagállamokban erősödő euroszkepticizmussal, populizmussal kapcsol össze. A szerző előzetes következtetése azonban az, hogy habár e narratíva sem zárható ki, eredeti formájukban egyik forgatókönyv bekövetkezése sem valószínű, hanem valahol a két szélsőpont között kialakuló következményekkel lehet számolni. A kötet későbbi fejezeteiben *Jacobs* ennek kontúrjait kísérli meg felvázolni.

A kötet *harmadik fejezete* az Európai Unióban bent maradó tagállamokat veszi górcső alá, és tagállami perspektívából vizsgálja a brit kilépés folyamatát

⁸ Lásd a Lisszaboni Szerződés záróokmányához csatolt 52. nyilatkozatot. A nyilatkozat szerint a 16 aláíró tagállam „[...] kijelenti, hogy a kék alapon tizenkét arany csillag alkotta körből álló zászlót, Ludwig van Beethoven IX. szimfóniája Örömmódjának részletét mint himnuszt, az »Egyesülve a sokféleségben« jelmondatot, az eurót mint az Európai Unió pénznemét, valamint a május 9-i Európa-napot továbbra is a polgárok Európai Unióhoz való közös kötődése és az Európai Unióval való kapcsolata jelképeinek tekinti”.

(3. *Attitudes Within the 27 Member States on the Future of the EU in the Light of Brexit*). A vizsgálat során a szerző alapvetően a viszonyrendszer két rétegét veszi alapul, nemcsak a tagállamok kormányainak pozíciójából, hanem az adott kérdésekről a közvéleményben megfogalmazódó álláspontokból is von le következtetéseket. A fejezet két gondolati egységre osztható. Az első alfejezetek a tagállamok és az Európai Unió viszonyát általánosságban, valamint kifejezetten a brexit vonatkozásában kísérik meg felvázolni. Ennek során a szerző a közvélemény-kutatási adatok részletes elemzése alapján térképezi fel, milyen módon vélekednek a tagállamok polgárai – vagyis az uniós polgárok – magának az Európai Uniónak a jövőjéről, ezzel összefüggésben milyen kihívásokat valószínűsítenek, és ezen belül is melyek azok a félelmek, amelyek a brexit „továbbgyűrűzéseként” az integráció jövőjét kérdőjelezhetik meg (21–26. o.).

A fejezet második gondolati egysége a tagállamok perspektívájának különös kérdéseit próbálja megválaszolni. Ennek keretében foglalkozik – a brexit-népszavazás apropóján – a képviselői és a közvetlen demokrácia eszközeinek tagállami praxisával, valamint a populizmus terjedésének lehetséges hatásaival. Utóbbi elemzéshez kapcsolódóan Magyarországot és Lengyelországot az illiberalizmus térhódításának esettanulmányaként elemzi, ennek mondanivalóját összefoglalva a következő főbb megállapítások emelhetők ki. *Jacobs* Magyarország és Lengyelország példáját az Európai Unió jövője szempontjából lényeges kihívásnak tekinti, és olyan esetként kezeli e két ország helyzetét, amely az uniós értékek (médiapluralizmus, igazságszolgáltatás függetlensége stb.) jövőbeni védelme szempontjából is kiemelt jelentőségű (27. o.). A szerző ráirányítja a figyelmet arra az ellenmondásra, amely az integráció támogatottsága kapcsán e kormányok pozíciója, valamint a közvélemény között húzódik. Míg a kormányok nyíltan euroszeptikus álláspontok mellett állnak ki és az európai együttműködés kulcsfontosságú területein opponálják a közös fellépést, a közvélemény még továbbra is nagymértékben kiáll az uniós tagság mellett (26. o.). Másrészt lényeges az a megállapítás, hogy a brexitet eredményező brit népszavazás gyengítheti a bent maradó államok hajlandóságát abban a tekintetben, hogy érdemben és nyíltan kritizálják az uniós értékekkel szembemenő tagállamok kormányait, vagy adott esetben szankciókat alkalmazzanak velük szemben, félve attól, hogy ezzel végül a közvéleményt is negatív irányban befolyásolják és eltávolítják az európai integráció gondolatától.⁹ A szerző ez alapján intézményi következtetéseket is levon,

⁹ Megjegyezhető, hogy e tapasztalatot már jóval a brexitet megelőzően megszerezhették a tagállamok. Az 1999 őszi Ausztriában megtartott parlamenti választásokat követően elhúzódo kormányalakítás, amelynek eredményeként végül 2000-ben az Osztrák Néppárt (ÖVP) és a Szabadságpárt (FPÖ)

amelyeket a kötet megjelenése óta e két tagállammal szemben kezdeményezett jogállamisági eljárások tapasztalatai is megerősítenek. Nevezetesen, az intézmények közül a bíróságok kapcsán lényegesen nagyobb mozgástérrel rendelkezik az Európai Parlament, míg azonban a Tanács lehetőségei jóval korlátozottabbak, mindenekelőtt azért, mert az EUSZ 7. cikk eljárási szabályai lehetővé teszik, hogy az érintett „re-nitens” államok a másikkal szemben a szankciók alkalmazását megakadályozhatják az egyhangúsági követelmény miatt. A szerző példaként említi a Lengyelországgal szemben 2017-ben indított jogállamisági eljárást, amely kapcsán a magyar kormányfő azonnal sietett leszögezni, hogyha arra sor kerülne, Magyarország blokkolni fogja a szankciókról szóló döntést Lengyelországgal szemben (27. o.). A tagállamok fellépésének akadályaként *Jacobs* érintőlegesen politikai okot is említ, amely kapcsán szintén Magyarország példáját emeli ki. Jelesül, hogy az unió fellépése Lengyelországgal szemben kezdetektől fogva szigorúbb volt, mint amilyen reakciókat a hasonló magyar lépések kiváltottak, aminek oka a magyar kormánypárt Európai Néppárton belüli erős beágyazódása.

A kötet következő két szakasza az Egyesült Királyság kilépésének intézményi vetületeivel foglalkozik. A *negyedik fejezet* az általános intézményi összefüggéseket veszi górcső alá (*4. Strategic Options for the EU: Institutional Reactions to Brexit*). A fejezet fő célja annak bemutatása, hogy a brexit folyamatában, valamint azt követően a 27 tagállam milyen módon képes lényeges stratégiai kérdésekben egységes álláspontot kialakítani. Ilyen stratégiai kérdésként kezeli magát a kilépési tárgyalásokat, valamint a brexit után az unió jövőjével kapcsolatos kompromisszum kialakítását. A brexittárgyalások kapcsán a fejezet elemzi az unió pozíciójának politikai kereteit, így bemutatja a pozsonyi és római nyilatkozatot (40. o.),¹⁰ valamint külön kitér az alapszerződés kilépési klauzulájának (EUSZ 50. cikk) gyakorlati kontextusára, vagyis arra, hogy az eljárási keretek között milyen módon születik meg az unió tárgyalási álláspontja. A fejezet eddigi szakaszai voltaképpen a tagállamok térfelén – azaz a Tanács intézménye körül – vizsgáldtak, ezt egészíti ki a két további lényeges intézményi szereplő, az Európai Bizottság és az Európai Parlament szerepének elemzése. Az Európai Bizottság pozíciója összetett, hiszen a bizottság

részvételével alakult koalíció, az unió többi tagállamának egyöntetű kritikáját váltotta ki, amely szerint az FPÖ hatalomra kerülésével a jogállamiság, a demokrácia és az emberi jogok komoly veszélybe kerültek. E válsághelyzetet és Ausztria elszigetelődését egy szakértői bizottság jelentését követően sikerült feloldani, azonban az „Ausztria-ügy” az addig jórészt integrációpárti osztrák közvéleményben mély nyomot hagyott, ami hozzájárulhatott az euroszeptikus, illetve EU-ellenes populista nézetek felerősödéséhez. Lásd ehhez: *Schorkopf* [2001].

¹⁰ A pozsonyi nyilatkozat és ütemterv. Európai Tanács, 2016. szeptember 16.; Római nyilatkozat. Európai Tanács, Európai Parlament, Európai Bizottság, 2017. március 25.

kap mandátumot a brexit letárgyalására, ami a tényleges egyeztetések, vagyis a kilépési folyamat napi szintű koordinációjának és menedzselésének feladatát jelenti. Emellett természetesen a bizottságnak az egyéb, alapszerződésből fakadó feladatainak is eleget kell tennie, ami az EU jövőjére vonatkozó stratégiai tervek elkészítését is magában foglalja. A kötet részleteiben elemzi a bizottság Európai Unió jövőjéről elkészített fehér könyvét,¹¹ amely öt lehetséges alternatívát vázol fel, hogy az unió milyen úton haladhat tovább az elkövetkező időszakban. A fejezetet végül az Európai Parlamentet érintő elemzés zárja, amelyben a szerző részletesen elemzi a Parlament brexittel kapcsolatos állásfoglalásait, valamint bemutatja, hogyan viszonyult az uniós testület az Európai Unió jövőjéről folyó vitához. E szakasz folytatásaként az *ötödik fejezet (5. The Potential Institutional Impacts of Brexit)* specifikus eljárási kérdéseket vizsgál, így mindenekelőtt mérlegeli, hogy milyen hatással lesz az Egyesült Királyság kilépése a minősített többségi szavazás megváltozott rendjére a Tanácson és az Európai Tanácson belül (62. o.), majd ezt követően, hogy a brexit milyen módon fog hatni az Európai Parlament képviselőcsoportjaira, e testületen belüli erőviszonyokra (64–70. o.). Összességében tehát a fejezet célja annak feltérképezése, hogy az Egyesült Királyság mint egy nagy uniós tagállam kiválása hogyan hat majd a 27 bent maradó tagállam közötti hatalmi egyensúlyra. Ezzel összefüggésben intézményi reform szükségességét sem zárja ki, azonban a fejezet következtetése, hogy egy átfogó alapszerződési reform esélye jelenleg kicsi, valamint a reform kimenetele is bizonytalan lenne, amellyel kapcsolatban két érvet hoz fel a szerző (75–76. o.). Egyrészt a Lisszaboni Szerződés szigorította az alapszerződés-módosítás szabályait, aminek következtében egy átfogó intézményi reformra csak egy hosszadalmas eljárásban, konvent összehívását követően kerülhetne sor. Másrészt politikai bizonytalanságok is megnehezíthetik egy ilyen reform keresztülvitelét. Van tagállam, ahol mindenképpen népszavazás útján kellene megerősíteni az alapszerződés módosítását (Írországban, illetve körülményektől függően Dániában), és nem zárható ki, hogy jórészt belpolitikai megfontolásokból más tagállamban is fakultatív népszavazásokat tartanának, amelyek kimenetele bizonytalan, és a reform könnyen olyan sorsra lenne kárhozható, mint amilyen sors korábban az Alkotmányos Szerződésnek jutott.¹²

A kötet *hatodik fejezete*, még ha rövidebb terjedelmi keretek között is, de a brexit egy kevésbé kutatott összefüggésével, a várható kulturális hatásokkal foglalkozik

¹¹ Lásd: Fehér Könyv Európa jövőjéről. A 27 tagú EU útja 2025-ig: gondolatok és forgatókönyvek. Európai Bizottság, COM 2017(2025) végleges.

¹² Habár erre nem utal, a szerző szkepszise e tekintetben teljesen egybevág az Európai Parlament által az uniós ügyekben alkalmazott tagállami népszavazások kapcsán 2017-ben megrendelt kutatás következtetéseivel. Lásd: *Mendez, F. – Mendez, M.* [2017].

(6. *The Cultural Impacts of Brexit*). A szerző ennek két aspektusát vizsgálja, a nyelvi és a munkakultúrát érő lehetséges hatásokat. A brit kilépés általánosságban is érinteni fogja az angol nyelv helyzetét az Európai Unión belül tekintettel arra, hogy az uniót elhagyó 65 milliós lakossággal együtt az angol anyanyelvű uniós polgárok számaránya drasztikusan lecsökken, így az arányuk az ír lakossággal és a nehezen megbecsülhető számban az unióban életvitelszerűen továbbra is bent maradó brit, angol anyanyelvű polgárokkal együtt sem lesz magasabb az uniós összlakosság 2 százalékánál (79. o.). Emellett a szerző felidézi, hogy habár Írországnak és Máltának is hivatalos nyelve a saját nemzeti nyelvük mellett az angol, fellángoltak viták arról, hogy a brit kilépés után maradhat-e az angol uniós hivatalos nyelvi státuszban, mivelhogy a tagállamok csak egy hivatalos nyelvet jelölhetnek meg, amelyet egyben az unió hivatalos nyelvének is kell tekinteni (80. o.). E státusz nemcsak kulturális, hanem jogi szempontból is kulcsfontosságú, az uniós hivatalos nyelvekhez kötött az intézmények, pl. az Európai Bírósághoz vagy az ombudsmanhoz való fordulás lehetősége, a petíciós jog, a hivatalos nyelveken kell kihirdetni a kötelező uniós jogot, stb. Mindennek a kulturális hatásait ma még megbecsülni is nehéz, kérdéses, hogy a brexitet követően kialakul-e (újra) a francia dominanciája, vagy növekedni fog-e a német nyelv szerepe, netalán a spanyol, olasz vagy lengyel szerepe lesz jelentősebb. A szerző okfejtése végül ahhoz a következtetéshez jut el, hogy az unióban az angol már jellemző dominanciája érdemben nem fog változni, így megmarad hivatalos és munkanyelvnek egyaránt, ami többek között globális szerepének is betudható, vagyis annak, hogy az angol ma egyfajta nemzetközi *lingua francának* számít (82. o.). A fejezet lezárásaként egy rövid alfejezetben azokra a változásokra utal a szerző, amelyek az uniós intézmények munkakultúrájában állhatnak be az Egyesült Királyság kilépését követően. Ezek közül olyan konkrét technikákat említ, amelyek az elmúlt évtizedekben főként brit hatásra kerültek be a mindennapi gyakorlatba, amelyek nemcsak informális, hanem mára sokszor formális eljárási szabályokká is váltak (az Európai Parlament eljárásának számos intézménye, példának okáért a rapportóri rendszer vagy a komitológia ma alkalmazott eljárási technikái, amelyeket erősen formált a brit közjogi hagyomány). Ebben a vonatkozásban *Jacobs* nem bocsátkozik jóslatokba, de feltételezhető, hogy azokban az eljárási intézményekben, amelyek már mélyen beépültek az uniós intézmények munkájának mindennapjaiba, lényeges változást a brexitet követően nem érzékelhetünk (83. o.).

Részben kapcsolódva gondolatilag a kulturális vonatkozásokhoz, de ahhoz képest átfogóbb perspektívában a kötet *hetedik fejezete* kísérletet tesz annak összefoglalására, hogy milyen nyomokat, milyen örökséget hagyott a brit tagság az

unió arculatán (7. *The UK and Europe*), és milyen módon fognak alakulni a jövőbeni intézményi kapcsolatok az EU27-ek és az Egyesült Királyság között. Visszatekintve a brexit népszavazást megelőző vitákra, a fejezet voltaképpen egy ellentmondást kíván feloldani. Ugyanis a kilépést támogatók narratívájában gyakran előforduló érv volt, hogy az Egyesült Királyság érdemben nem képes – elsősorban Franciaországgal és Németországgal szemben – befolyásolni az integráció napirendjét és az annak nyomán születő döntéseket, azonban a szerző elemzése fényében e vélekedések túlzó leegyszerűsítésnek, a tényleges brit befolyás alábecsülésének tűnnek. *Jacobs* számos olyan szakpolitikai területet felvet – a belső piactól a bővítési politikáig –, amelyek kialakítása során az Egyesült Királyság befolyása erőteljes volt. A szerző emellett azokkal az unióban megjelenő sztereotípiákkal is szembemegy, amelyek – szintén leegyszerűsítő módon – az Egyesült Királyságot az unió „kerékkötőjének” próbálták beállítani. Ezzel kapcsolatban a fejezetben egy érdekes adat is szerepel, amely szerint 2004 és 2016 között az Egyesült Királyság a Tanácson belül a döntések 97 százalékát támogatta, és a britek az uniós jog implementációjával összefüggő statisztikákban is jól szerepeltek (86–87. o.). A fejezet ezen túlmenően kitér az Európai Unióhoz kapcsolódó intézményeken belüli brit alkalmazottak sorsára. Nemcsak kifejezetten az uniós szerveknél Brüsszelben és az egyéb intézményi központokban foglalkoztatott hivatalnokokról van szó, hanem várhatóan a brexit lezárása után az Egyesült Királyság saját közigazgatási apparátusában is csökkenni fog az igény az uniós ügyekkel foglalkozó szakemberek iránt. Az előző körben foglalkoztatottak esetében megoldást jelentett, ha a brit „eurokraták” megigényelték valamely tagállam állampolgárságát, viszont a brit kormányzati apparátusában a tagsághoz kapcsolódó munkakörben foglalkoztatott alkalmazottak sorsa kérdéses.

A kötet *utolsó két fejezete* fejti ki az elemzés érdemi következtetéseit. A *nyolcadik szakasz* (8. *EU Policies and Priorities in a Post-Brexit Era*) uniós szakpolitikákon keresztül mutatja be, milyen kérdésekkel szembesül majd a 27 tagállam a brexit után, a kötet *záró fejezete* pedig az általánosabb kihívásokat elemzi (9. *The Challenges Ahead*). Az uniós politikák körében *Jacobs* számos területet vizsgál a költségvetési politikától a bevándorláson át egészen az olyan területekig, mint a kultúra és oktatás. Ezek közül itt röviden csak a közös kereskedelempolitikával kapcsolatos fejtegetésre utalunk. A britek kilépése az uniós kereskedelempolitika szemszögéből nézve amiatt is nehéz időszakban következik be, mert 2016 óta – elsősorban a *Trump*-kormányzat döntéseinek eredményeképpen – az EU transzatlanti viszonyrendszere mélypontra került, így a TTIP-ről ideiglenesen felfüggesztett tárgyalásokat sem lehetett folytatni (109. o.). Hozzátehetjük, hogy az Egyesült Király-

ság kilépésével az EU nemcsak a szabadkereskedelem mellett kiálló jelentős tagját veszítette el, hanem azt a tagállamot, amely a transzatlanti viszonyrendszerben is otthonosan mozogva hidat képezett a két kontinens között. Mindemellett a kereskedelempolitikai kérdések a britek szempontjából is elhomályosíthatják a kilépés által remélt előnyöket. A brexitet támogatók egyik fő érve volt ugyanis, hogy az Egyesült Királyság szabadon alakíthatja ki kereskedelmi viszonyrendszerét harmadik országokkal, azonban már a kötet írásakor jól látható volt, hogy ez csak a kilépés után hozhat kézzelfogható eredményeket. A közös kereskedelempolitika kizárólagos hatásköri jellegéből fakadóan ugyanis a tagság időszaka alatt harmadik államokkal még a tárgyalások lefolytatására sem kerülhet sor, illetve önmagában a tárgyalások menedzselése is hatalmas terhet fog róni a brit adminisztrációra, ha az EU több mint száz érdemi rendelkezéseket tartalmazó kereskedelmi egyezményeit kétoldalú egyezményekkel kívánja felváltani. Mindemellett a szerző utalt arra is, hogy az EU prioritásként kezeli a harmadik államokkal folytatott tárgyalásainak felgyorsítását, újabb és újabb államokkal köt szabadkereskedelmi megállapodást, így a jövőben nehezen kerülhető majd el a 27 tagú EU és az önállóvá váló Egyesült Királyság kereskedelempolitikai érdekkonfliktusa (110. o.).

Habár önmagában a brexit is rendkívül komplex kihívást jelent az unióban maradó 27 tagállam számára, ezzel párhuzamosan – voltaképpen a brexibtől kiágazva – az uniónak több problémával is szembe kell néznie. Hat ilyen kihívást azonosítva *Jacobs* a kötet *utolsó fejezetében* foglalkozik e kérdésekkel. Mindenekelőtt az unió vezetési modelljének újragondolását veti fel a szerző. Nem túlzás azt állítani, hogy ez olyan „örökzöld” témakör, amely az ESZAK-ot létrehozó Párizsi Szerződéstől kezdve folyamatosan napirenden van. Onnantól kezdve, hogy az alapító hatok eredetileg a közösség vezetési funkcióját kezdetben még három hónapos tanácsi rotációs rendszerben látták megvalósulni egészen a Lisszaboni Szerződésig, amely megteremtette az önálló európai tanácsi elnöki tisztséget. A politikai vezetés azonban jelenleg is több intézményt felölelő, hatásköri átfedésekkel is küzdő rendszerben valósul meg, így a téma továbbra is aktuális. A szerző másodikként említi az unió adminisztrációja előtt álló kihívásokat, amelyek kulturális aspektusait egy korábbi fejezetben is górcső alá vette. További kihívásként jelenik meg a „demokratikus deficit”, vagyis az unió demokratikus elszámoltathatóságának kérdése, aminek magja szintén az integrációtörténeten végigvonuló problémakomplexumban rejlik. Külön kihívásként foglalkozik a szerző az unió kommunikációjával, még pontosabban azzal a kérdéssel, hogy jelen helyzetben – a brit kilépés tapasztalatait is levonva – milyen módon szükséges javítani azokon a módszereken, amelyekkel az integrációs szervezet kom-

munikál az uniós polgárokkal, illetve, hogy mit – azaz milyen üzeneteket – lenne szükséges közvetíteni. Megjegyezhetjük, hogy e kihívás nem választható el az előzőtől, és az integrációtörténet e problémával összefüggésben is szolgál tapasztalatokkal. Elég a 70-es évek első felének „euroszklerotikus” időszakára gondolni, amikor szintén intenzív vita folyt arról, milyen módon lehet közelebb vinni a közösséget a polgárokhoz. Végül két olyan kihívást említ *Jacobs*, amely több tagállam – köztük Magyarország – tagságától sem választható el. Egyrészt az uniónak a brexit kudarcos időszakában még nagyobb erőfeszítéseket kell tennie annak érdekében, hogy értékeit megőrizze, azokat hatékonyan legyen képes kikényszeríteni. A szerző utal a Magyarország és Lengyelország által felvetett kihívásokra ebben a tekintetben, de fontosnak tartja e kérdések adekvát módon történő megválaszolását. Már csak azért is, mert a brexit népszavazási kampányában nem folyt eszmecsere az EU értékeiről és alapvető elveiről, ami főként a fiatalabb polgárok körében jelenthetett volna nagyobb mozgósító erőt. Ennek hiánya *Jacobs* szerint nagyban hozzájárulhatott a referendum végeredményéhez (128. o.). Másrészt a kihívások között említi a tagállamok közötti szolidaritás megújítását is, ami nemcsak önmagában a brexit, hanem más olyan probléma (pl. szuverén adósságválság, menekültválság¹³ stb.) kapcsán is lényeges, amelyekkel az EU jelenleg szembesül.

Az elemzés is jól mutatja, hogy habár a kötet még a tárgyalások időszakának első felében jelent meg, a felvetett gondolatok – beleértve az említett hat fontosabb kihívást – továbbra is időszerűnek tekinthetők. Mindemellett, ahogyan a kilépési folyamat haladt előre, több résztéma, pl. a kereskedelempolitika vonatkozásában a szerző álláspontja igazolódni látszott. Ebben a tekintetben a kötet tehát „nyitott” a jövőbeli fejlemények tekintetében és jó analitikai keretként szolgálhat a későbbiekben is az Európai Unió és az Egyesült Királyság viszonyrendszerének tanulmányozása során. Egy recenzióban azonban megkerülhetetlen kérdés, hogy a téma le nem zártsága ellenére is mi tekinthető a kötet legfontosabb üzenetének? Ehhez a bemutatott elemzés is számos adalékkal szolgál, viszont ha egy aspektusra kellene szűkíteni az üzeneteket, akkor – még ha merőben szubjektív módon is – a brexit okainak feltárása érdemelne kiemelés. Habár az Egyesült Királyság kilépéséhez vezető okok különböző szempontok alapján korábbi időszakra is visszavezethetők, az integráció mélyülése szempontjából a kötet elemzése a 90-es évekre teszi annak a

¹³ E gondolatmenet legaktuálisabb gyakorlati összefüggése az Európai Bíróság által a menekültkvóták kapcsán 2020. április 2-án meghozott ítéletben is visszaköszön, ti. a Bíróság érvelésében nagy szerepet játszott a szolidaritás elve, lásd: C-715/17., C-718/17. és C-719/17. sz. egyesített ügyek, Európai Bizottság kontra Lengyel Köztársaság, Magyarország és Cseh Köztársaság, ECLI:EU:C:2020:257.

lassú erodációs folyamatnak a kezdetét, amely végső soron az Egyesült Királyság kiválásához vezetett. E folyamat egyik rétege – némileg leegyszerűsítve – a föderális unió, illetve a kormányközi módszeren alapuló Európa koncepciójának fokozatos szétválása és távolodása. E két modellt a Maastrichti Szerződésben, még ha kompromisszumokkal is, de össze lehetett egyeztetni, azonban az Alkotmányos Szerződés kudarca már e folyamat előrehaladásaként is felfogható. Kérdés persze az, hogy e folyamat megállítható-e, és ha igen, akkor milyen lépéseket kell megtenni ennek érdekében. A kötet ugyan ebben a vonatkozásban sem tartalmaz jóslatot, azonban remélhetően a brexit folyamatának lezárulta, valamint a jelenlegi világjárvány lezárása után a tagállamok az unió jövőjéről megkezdett vitát újra megnyitják és adekvát választ fognak adni e kérdésre is.

Horváthy Balázs

Irodalomjegyzék

- Dahrendorf, Ralf* [1979]: Third Europe? Third Jean Monnet Lecture, European University Institute, Firenze. Letölthető: <http://aei.pitt.edu/11346/>
- Gálik Zoltán* [2019]: A brexit tanulságai a huxit számára. *Külgazdaság*, Vol. 63., No. 5–6., 27–33. o.
- Horváthy Balázs* [2019]: Az Európai Unió és az Egyesült Királyság kereskedelmi jogi kapcsolatrendszere a brexit után. *Külgazdaság*, Vol. 63., No. 5–6., 111–127. o.
- Mendez, Fernando – Mendez, Mario* [2017]: Referendums on EU matters. European Parliament, Directorate General for Internal Policies, Brüsszel. Letölthető: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/571402/IPOL_STU\(2017\)571402_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/571402/IPOL_STU(2017)571402_EN.pdf)
- Raffai Katalin* [2020]: Az Európai Unió és az Egyesült Királyság nemzetközi magánjogi kapcsolatrendszere a brexit után. *Külgazdaság*, Vol. 64., No. 1–2., 1–18. o.
- Schorkopf, Frank* [2001]: Die Maßnahmen der XIV EU-Mitgliedstaaten gegen Österreich. Springer, Berlin.
- Stubb, Alexander C-G.* [1996]: A Categorization of Differentiated Integration. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 34., No. 2., 283–295. o. Letölthető: <https://doi.org/10.1111/j.1468-5965.1996.tb00573.x>
- Weiler, Joseph* [1981]: The Community System: the Dual Character of Supranationalism. *Yearbook of European Law*, Vol. 1., No. 1. 267–306. o. Letölthető: <https://doi.org/10.1093/yel/1.1.267>
- Weiler, Joseph* [1991]: The Transformation of Europe. *Yale Law Journal*, Vol. 100., No. 8., 2403–2483. o. Letölthető: <https://digitalcommons.law.yale.edu/yj/vol100/iss8/5>

Horváthy Balázs, tudományos munkatárs (Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete – MTA Kiváló Kutatóhely); egyetemi docens (SZE DFÁJK Nemzetközi és Európai Jogi Tan-szék). E-mail: horvathy.balazs@tk.mta.hu